

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE
H. S. KOSTYUK INSTITUTE OF PSYCHOLOGY

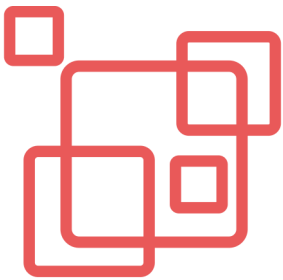
ASSOCIATION POUR LA PROMOTION DES SCIENCES ET DES INNOVATIONS

PSYCHOLOGICAL JOURNAL

Scientific Review

Volume 8 Issue 1 (57) / 2021

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Kyiv, Paris
2022

UDC 159.9 (051) P 86

The publication is approved by the resolutions of the Scientific Council of H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Protocol № 01 of 26.01.2022)

State Registration Certificate of the scientific review «Psychological journal» as a printed mass media — KB № 24063-13903 ПП of 22.07.2019, issued by Ministry of Justice of Ukraine.

The collection of research papers was inserted in the List of specialized scientific editions of Ukraine in psychology.
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 of 17.03.2020, Annex 1).

Reviewers:

Antonina Gryś - PhD (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Tetyana Yablonska - Doctor of Psychological Sciences, Professor, Lecturer at the Department of Developmental Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

Editor-in-Chief:

Serhiy Maksymenko, Doctor of Psychological Science, Professor, Full Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Editorial board:

Lyudmila Karamushka, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Organizational Work and International Scientific Relations of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Natalia Chepeleva, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Oleg Kokun, Doctor of Psychology, Professor, Deputy Director for Scientific and Innovative Work of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Halyna Beuz, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Laboratory of Communication Psychology, Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Tatyana Yablonskaya, Doctor of Psychology, Professor, Associate Professor, Department of Developmental Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine;

Vadim Barko, Doctor of Psychology, Professor, Chief Scientific Officer, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Michel Wieviorka, Professor, Doctor of Science, President de la Fondation Maison des Sciences Sociales de L'homme (FMSH), Paris, France.

Oleg Gorbanyuk, PhD, Associate Professor, Department of General Psychology, Institute of Psychology, Catholic University of Lublin, Lublin City, Republic of Poland;

Alfred Pritz, Professor, Doctor of Psychology and Pedagogy, Rector of the University. Sigmund Freud, Vienna, Austria.

Halina Humeniuk, PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Olexey Chebikin, Doctor of Psychology, Professor, Rector of South Ukrainian Pedagogical University, Odessa, Ukraine;

Tetiana Melnychuk, PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher in the Laboratory of Organizational and Social Psychology of the H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine (Deputy-Editor-in-Chief);

Ksenia Maksimenko, Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Anastasia Sidorenko, Doctor of Psychology, Associate Professor of the Department of General and Medical Psychology of the O.O. Bogomolets National Medical University, in combination with a doctor-psychologist of the consultative polyclinic of the State Scientific and Practical Medical Center of Pediatric Cardiology and Cardiac Surgery, Ministry of Health of Ukraine, Kyiv Ukraine;

Tamara Govorun, Doctor of Psychology, Professor, O.P. Jindal Global University. Joint Director, Jindal Institute of Behavioral Sciences and Associate Professor, O.P. Jindal Global University, Haryana, India;

Stanislav Klimovsky, PhD, Vice-President of the Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, Paris, France (Deputy-Editor-in-Chief);

Mykyta Panov, PhD in Psychological Sciences, Assistant Professor, Department of Special Pedagogy and Special Psychology, Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy" of Zaporizhzhia Regional Council, Zaporizhzhia (Ukraine)

P 86 Psychological Journal: Scientific Review / red. S. Maksymenko. — Issue 8. — Vol. 1. — Kyiv : G. S. Kostyuk Institute of Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2022. — 160 p.

This scientific review is dedicated to the discussion of the most prominent issues of contemporary psychology. It presents a wide range of scientific studies, for example, the psychological analysis of adolescence, the influence of the family in the psychological development of the child, the different aspects of emotional intelligence, personality representations, etc...

The target readership of this scientific review includes professional psychologists, graduate and postgraduate students, as well as everybody else who shows interest in the current state of psychology as a science.

APSCI

Per Aspera Ad Astra

© Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, APSCI, 2022

© Authors, 2022

CONTENTS

Liana Onufriieva, Oksana Chaikovska

THE FAMILY INFLUENCE ON THE PSYCHO-EMOTIONAL
STATE OF A PRESCHOOL CHILD.....7

Iryna Soroka, Iryna Synhaivska

MANAGEMENT OF INTERPERSONAL CONFLICTS IN
THE STUDENT ENVIRONMENT: THE RESULTS OF
IMPLEMENTING THE TRAINING COURSE.....18

Inesa Huiias

GENDER DIFFERENCES IN AXIOPSYCHOLOGICAL DESIGN
OF PERSONAL LIFE ACHIEVEMENTS.....32

Andriy Hirnyak, Halyna Hirnyak

METHODOLOGICAL MODEL OF PSYCHOLOGICAL
COGNITION IN MODULAR-DEVELOPMENTAL
EDUCATIONAL INTERACTION.....49

Karine Malysheva, Serhii Lytvyn

NEUROPSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE NATURE
OF EXTROVERSION: HOW TO BUILD AN INDIVIDUAL
"HEDONISTIC PROFILE".....61

Inha Petrovska

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING
WITH CIVIC IDENTITY PROBLEMS.....88

Olha Morozova-Larina, Veronika Kornitska

ATTITUDES TO VACCINATION:
SOCIOCULTURAL AND PSYCHOLOGICAL CONTEXT.....102

Iuliia Paskevsk

RESILIENCE AS A PSYCHOLOGICAL RESOURCE FOR PRESERVING
THE MENTAL HEALTH OF STAFF OF PENITENTIARY INSTITUTIONS.....110

Gelena Lazos, Valeriia Malushka

TYPE OF ATTACHMENTS AS AN IMPORTANT FACTOR IN
ADOLESCENT STRESS RESISTANCE: THEORETICAL
ASPECTS OF THE STUDY.....120

Halyna Chuyko, Yan Chaplak, Tetyana Koltunovich

FEATURES OF EMPATHY AND REFLECTION
IN FUTURE PSYCHOLOGISTS.....131

Vadym Barko, Yuliia Boiko-Buzyl, Vadym Barko

COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHOGRAPHS OF POLICE
OFFICERS BY MAIN TYPES OF OFFICIAL ACTIVITY IN THE
NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....149

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

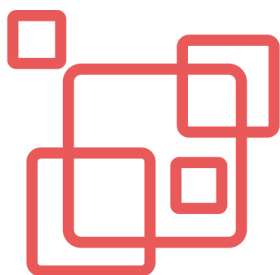
АСОЦІАЦІЯ ПІДТРИМКИ НАУКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Том 8 Випуск 1 (57) / 2022

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Київ
2022

УДК 159.9 (051) П 86

Друкується та поширюється через мережу Інтернет за рішенням Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, протокол № 1 від 26 січня 2022 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія KB № 24063-13903 ПР від 22 липня 2019 року.

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України згідно Додатку № 1 до наказу Міністерства освіти і науки України 17.03.2020 № 409 як наукове фахове паперове видання (Категорія Б).

Рецензенти:

Гриш Антоніна Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)

Яблонська Тетяна Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, викладач кафедри психології розвитку факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

Головний редактор:

Максименко Сергій Дмитрович, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна.

Редакційна колегія:

Барко Вадим Іванович, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Бевз Галина Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Вієрьовка Мішель, доктор наук, професор, Президент Наукової фундації суспільних наук (La Fondation Maison des sciences de l'homme), м. Париж, Франція;

Говорун Тамара, доктор психологічних наук, професор, Глобальний університет імені О. П. Джиндала, місто Хар'яна, Індія;

Горбанюк Олег, доктор хаб., доцент, кафедра загальної психології, Інститут психології Католицького університету Люблін, місто Люблін, Республіка Польща;

Гуменюк Галина Вадимівна, кандидат психологічних наук, доцент, вчений секретар Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Карамушка Людмила Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних зв'язків Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Клімовський Станіслав, кандидат юридичних наук, віце-президент Асоціації з підтримки науки та інновацій (Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations), місто Париж, Франція;

Кокурн Олег Матвійович, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Максименко Ксенія Сергіївна, доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ України, місто Київ, Україна;

Мельничук Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Прітц Альфред, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда, м. Відень, Австрійська Республіка.

Панов Микита Сергійович, кандидат психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя, Україна;

Сидоренко Анастасія Юріївна, доктор медичних наук, доцент кафедри загальної і медичної психології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, місто Київ, Україна;

Чебікін Олексій Якович, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, ректор Південноукраїнського педагогічного університету, місто Одеса, Україна;

Чепелева Наталія Василівна, доктор психологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, місто Київ, Україна;

Яблонська Тетяна Миколаївна, доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, місто Київ, Україна.

П 86 Психологічний часопис : науковий журнал / за ред. С.Д. Максименка. — Том 8. — Вип. 1. — Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2022. — 160 с.

Збірник містить результати наукових робіт з актуальної проблематики психологічної науки та практики, зокрема, особливу увагу приділено психологічному аналізу підліткового віку, впливу сім'ї у психологічному становленні дитини, аспектам емоційного інтелекту, особистісних уявлень тощо, окрім того досліджено низку інших цікавих та корисних для психологічної практики проблем.

Цей випуск призначений для науковців у галузі психології, викладачів психологічних наук, практичних психологів та студентів-психологів.

APSCI

Per Aspera Ad Astra

Volume 8 Issue 1 (57) 2022

© Асоціація підтримки науки та інновацій, Association pour la Promotion des Sciences et des Innovations, APSCI, 2022

© Колектив авторів, 2022

<http://www.apsijournal.com/>

ЗМІСТ

<i>Онуфрієва Л. А., Чайковська О. М.</i> ВПЛИВ СІМ'Ї НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	7
<i>Сорока І. А., Сингаївська І. В.</i> УПРАВЛІННЯ МІЖОСОБИСТІСНИМИ КОНФЛІКТАМИ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ.....	18
<i>Гуляс І. А.</i> ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ АКСІОПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОЄКТУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ДОСЯГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ.....	32
<i>Гірняк А. Н., Гірняк Г. С.</i> МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ.....	49
<i>Малишева К. О., Литвин С. В.</i> НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ ЕКСТРАВЕРСІЇ: ЯК ПОБУДУВАТИ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ «ГЕДОНІСТИЧНИЙ ПРОФІЛЬ».....	61
<i>Петровська І. Р.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО-КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РОБОТИ З ПРОБЛЕМАМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	88
<i>Морозова-Ларіна О. І., Корніцька В. І.</i> СТАВЛЕННЯ ДО ВАКЦИНАЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ.....	102
<i>Паскевська Ю. А.</i> РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ.....	110
<i>Лазос Г. П., Малушка В. В.</i> ТИП ПРИВ'ЯЗАНOSTІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	120
<i>Чуйко Г. В., Чаплак Я. В., Колтунович Т. А.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМПАТІЇ ТА РЕФЛЕКСІЇ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	120
<i>Барко В. І., Бойко-Бузиль Ю. Ю., Барко В. В.</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОГРАМ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗА ОСНОВНИМИ ВИДАМИ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	149

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Онуфрієва Ліана Анатоліївна¹, Чайковська Оксана Миколаївна²

¹Доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6763-2967>

²Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-3348>

UDC: 159.922.7-053.4

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано сучасні погляди вчених на проблему формування взаємин дитини з оточуючими, обґрунтовано теоретичний і емпіричний матеріали з досліджуваної проблеми, а також вплив сімейних взаємин на психоемоційний стан дитини. На основі сучасних досліджень виявлено ступінь впливу характеру сімейних відносин на психоемоційний стан дитини. Авторами розглядається емоційна складова сімейних відносин як провідний компонент у визначенні їх конструктивності, описуються сімейні відносини, що впливають на рівень тривожності дітей дошкільного віку.

На основі аналізу теоретичних наукових джерел здійснено припущення, що емоційний розвиток дітей залежить від стилю сімейного виховання, який використовується батьками у повсякденній взаємодії.

Розроблено та реалізовано програму емпіричного вивчення впливу типів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини дошкільного віку.

За результатами експериментального дослідження з'ясовано основні стилі виховання, серед яких виділено авторитарний, гіперопіка, демократичний.

Зроблено висновок, що стилі сімейного виховання визначають емоційний стан дитини. Застосовуючи авторитарний стиль, батьки не зважають на людські якості дитини, головне, щоб вона досягла результату будь-якими методами, у тому числі всупереч емоційній стабільності. Стиль контролю змушує дитину постійно переживати за результат діяльності. Як свідчать результати констатувального дослідження, підвищений рівень особистісної тривожності спостерігається у вихованні дошкільників, щодо яких використовують авторитарний стиль. Демократичний стиль виховання позитивно впливає на психоемоційний стан дитини.

Ключові слова: дитина, емоційний розвиток, дошкільний вік, тривожність, стилі сімейного виховання, авторитарний стиль, демократичний стиль.

Постановка проблеми. Соціально-емоційний розвиток особистості, який здійснюється в процесі соціалізації, виражається в здатності адекватно орієнтуватися в соціальному оточенні, усвідомлювати самоцінність власної особистості та інших людей, виражати свої почуття і ставлення до світу відповідно до культу-

рних традицій суспільства.

У психологічних дослідженнях, присвячених вивченню ролі сімейного виховання в загальному психічному і особистісному розвитку дитини, показано сімейний вплив на формування особливостей емоційної сфери дітей і афективних проявів у соціальній поведін-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Liana Onufriieva, Oksana Chaikovska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

ці.

Батьківське ставлення – один із найважливіших аспектів міжособистісних взаємин у сім'ї. Те, як батьки ставляться до дитини, її успіхів та невдач, визначає серед всього іншого особливості її емоційної сфери. Буде дитина агресивною чи доброзичливою, тривожною чи спокійною, замкненою чи говіркою – значною мірою залежить від ставлення батьків до індивідуальних особливостей дитини, її поведінкових проявів.

На процес формування особистості визначальний вплив мають типи сімейного виховання – сукупність установок батьків і відповідної поведінки – способи, методи виховання, типова для батьків система принципів, норм, індивідуальних особливостей впливу на дітей.

Батьківське ставлення є двоїстим і суперечливим, представляючи, з одного боку, безумовну любов і глибинний взаємозв'язок з дитиною, а з іншого – об'єктивне оцінює ставлення, спрямоване на формування цінних якостей і способів поведінки.

У наш час проблема сімейних відносин і психоемоційний стан дитини набувають особливої актуальності та здійснюють великий вплив на формування взаємин дитини з оточуючими.

Означена проблема визначається зростанням розвитку особистості серед дітей дошкільного віку, на які вказують численні дослідники: А. Батуєв (Батуєв, 2013), Г. Бурменська (Бурменская, 2012), Д. Вінікотт (Виникотт, 2011), Н. Гончарук і Л. Онуфрієва (Гончарук & Онуфрієва, 2019), М. Плоткін (Плоткин, 2010) та ін.

У багатьох дослідженнях в якості основних факторів сімейного виховання розглядаються емоційне ставлення, любов, прийняття і особливості вимог та контролю (Гончарук & Онуфрієва, 2019; Смирнова & Быкова, 2000).

Однак чимало аспектів означеної проблеми потребують свого подальшого вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях впливу сім'ї на психоемоційний стан дитини можна виділити загальні тенденції: особливості розвитку емоцій розглядаються як результат сімейних впливів; дитина сама визначає своє місце в контексті сімейних впливів, отримуючи при цьому емоційний заряд.

Н. Титаренко вважає, що до особливих, значимих чинників відноситься емоційний фактор сімейного виховання, заснований на родинних почуттях, емоційній близькості між членами сім'ї, що виражається в глибокій любові до дітей, і відповідному почутті дітей до батьків. Відсутність або недолік такої близькості збіднює емоційний світ дитини, може стати причиною недорозвинення у неї соціально важливих почуттів. Для нормальної, благополучної сім'ї характерні атмосфера родинних емоційних зв'язків, насиченість, безпосередність і відкритість проявів ними любові, турботи, співпереживання (Титаренко, 2003).

Первинним осередком для емоційного розвитку є сім'я. В умовах родинного виховання рівень розвитку емоційної сфери дитини залежить від багатьох факторів: характеру взаємин, рівня емоційного контакту з батьками, від комунікації, зокрема досвіду емоційного спілкування. Високий рівень емоційного розвитку – умова успішної адаптації дошкільників у будь-якій сфері (Thompson, 2001; Гончарук & Онуфрієва, 2019; Гончарук & Онуфрієва, 2018).

А. Реан зазначає, що емоційні стосунки в сім'ї відіграють важливу інтегруючу роль, завдяки якій члени сім'ї відчують себе єдиною спільністю та відчують теплоту і підтримку один одного. Відносини любові і симпатії сприяють зменшенню фруструючих переживань, без яких не обходиться сімейне життя і виховання дітей (Реан, 2017).

На думку Г. Андрєєвої, емоційна основа міжособистісних відносин включає всі види емоційних проявів. Стверджувати про емоційний стан людини і про характер пережитого нею почуття можна: за її зовнішнім виглядом (міміка, пантоміміка); виходячи з аналізу ситуації, якщо вона значима для цієї людини; за словами (свої переживання в прямій або непрякій формі), і за експресивним забарвленням мови; виходячи з розуміння поведінки людини та її мотивів у таких обставинах; на основі особливостей вегетативних реакцій (Андрєєва, 2001).

Задатки, успадковані дитиною від своїх батьків, розвиваються тільки під впливом виховання. При правильному вихованні розвиваються навіть слабо виражені задатки, при неправильному вихованні розвиток гальмується (Фіцула, 2005). Тому корінь проблеми

у розвитку емоційної сфери дитини слід шукати саме в сім'ї.

Вітчизняні дослідники В. Маленіна та Л. Онуфрієва стверджують, що на психоемоційний розвиток дитини впливають такі детермінанти: фактор спадковості, фактор середовища, фактор активності (Маленіна & Онуфрієва, 2016). Авторами вказується на залежність від генотипу таких характеристик як екстраверсія/інтроверсія, емпатійність, темперамент, які опосередковують із навколишнім середовищем: сім'єю, де дитина народилася, стосунками в цій сім'ї, взаєминами різних поколінь у сім'ї, ставленням до дитини, наявністю братів чи сестер, особистісних якостей батьків, стосунків із однолітками та в колективі, засобів масової інформації. Неприятливий вплив цих факторів може звести до виникнення стану тривожності у дитини (Маленіна & Онуфрієва, 2016).

Е. Ейдемиллер відзначає, що образ сім'ї насичений сімейними постулатами. Сімейні постулати – це судження членів сім'ї про свою сім'ю (тобто про себе та інших членів сім'ї, про окремі сцени в житті сім'ї і про сім'ю загалом), які є для них очевидними і якими вони керуються (усвідомлено чи неусвідомлено) у своїй поведінці (Ейдемиллер, 2002).

О. Гоніна зазначає, що саме у середньому дошкільному віці в психіці дитини починають відбуватися більш складні психічні процеси. На ґрунті емоційного досвіду дитини, за сприятливих умов, починає зароджуватись моральна свідомість. Починають з'являтися нові форми соціальних емоцій: співпереживання, співчуття (Гоніна, 2015).

Вважаємо, що ефективність емоційного розвитку у дітей дошкільного віку залежить від того, наскільки враховуються їхні емоційні якості та забезпечується спрямованість на формування позитивних емоційних тенденцій у поведінці. Недосконалість виховної тактики може призвести до появи низки проблем в емоційному розвитку дитини.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні впливу стилів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини дошкільного віку.

Завдання дослідження: здійснити теоретичний аналіз проблеми психоемоційного розвитку дитини

дошкільного віку; розробити та реалізувати програму емпіричного вивчення впливу стилів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини дошкільного віку.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи теоретичного та емпіричного дослідження: теоретичні (узагальнення та систематизація наукових джерел з проблеми дослідження), емпіричні (спостереження, порівняння, комплекс методик («Сімейна генограма», тест «Батьківсько-дитячі стосунки» (PARI), методика для визначення тривожності (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен). Для вивчення міжособистісних відносин у системі «батьки-дитина» очима дитини використано методики «Соціограма сім'ї», «Малюнок сім'ї», «Діагностика емоційних відносин у сім'ї».

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати емпіричного дослідження уможливили виявити вплив стилів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини дошкільного віку.

Дослідження проводилось упродовж 2021 року на базі старшої групи дошкільного навчального закладу №21 м. Кам'янець-Подільський. У дослідженні взяли участь 33 дитини 5-6 річного віку та їх батьки.

На першому етапі дослідження визначалися особливості емоційної сфери дитини. Для реалізації цього завдання була використана методика для визначення тривожності (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен). За результатами методики ми можемо стверджувати наступне: у 12% дітей зафіксовано низький рівень тривожності, у 42% – середній рівень тривожності, 46% дітей мають високий рівень тривожності. Більш яскраво ці показники зображено в таблиці 1. За даними таблиці 1 можна спостерігати більш високий рівень тривожності у хлопчиків.

Найбільший рівень тривожності спостерігається в ситуації на малюнку №12 «Ізоляція» – 100% дітей дали відповідь «Сумне обличчя», що свідчить про бажання та потребу дітей спілкуватися з однолітками в дружніх стосунках. Відповіді в більшості випадків звучали так: «Йому (їй) прикро, що з ним (нею) не граються». Високий рівень тривожності зафіксований також на малюнку №3 «Об'єкт агресії» – 93% дітей дали відповідь: «Сумне обличчя», тому що «його (її) хочуть

Таблиця 1.

Показники рівня тривожності (%)

Рівень тривожності	Всього, чол.	Всього, %	Високий, чол.	Високий, %	Середній, чол.	Середній, %	Низький, чол.	Низький, %
Всього, в т.р.	33	100	15	46	14	42	4	12
У хлопчиків	15	46	10	31	4	12	1	3
У дівчаток	18	54	5	15	10	30	3	9

вдарити і буде боляче», а також на малюнку №8 «Догана» – 91% – «Мама наказує, мама сердита, може поставити в кут». Малюнок №10 «Агресивний напад» – також викликав підвищену тривожність – 87% дітей дали відповідь: «Бо хоче забрати іграшку».

Найменший рівень тривожності зафіксовано на таких малюнках: №4 – «Одягання» – 6% – відповідь: «Бо хоче, щоб допомогли» або «Не виспався»; №1 – «Гра з меншими дітьми» – 9% – відповідь: «Бо вона впала», що можливо пов'язано з ситуативною асоціацією на малюнку (дівчинка сидить, а можливо – з особистими негативними переживаннями); №7 – «Умивання» – 9% – відповідь: «Бо холодна вода», або «Хоче спати», або «Бо залишився сам вдома», №13 – «Дитина з батьками» – 12% – відповідь: «Тому що тато з мамою розмовляють, а з дитиною – ні», «Тому що не хоче їхати в село», «Тому що його сфотографували», «Тому що ма-

ма не взяла за руку». Цікаве пояснення до цього малюнку дав хлопчик, у якого щойно народилася сестричка, при позитивній відповіді до малюнку – пояснення: «Він радий, що нарешті з татом і мамою сам (без сестрички)», що свідчить про нормальний стан тривожності в подібних випадках.

Більш наочно показники тривожності за номерами малюнків подано в таблиці 2.

Показники тривожності по кожній дитині підтверджуються і додатково проведеною проєктивною методикою «Малюнок сім'ї».

На наступному етапі для підтвердження результатів проєктивної методики по визначенню тривожності у дітей нами була модифікована карта спостереження за дитиною, за допомогою якої можна було виявити ознаки стану тривоги у дитини. Відповіді на запитання ми отримали від вихователя групи. Результати

Таблиця 2.

Показники тривожності за малюнками (%)

№мал.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Кількість осіб	3	6	31	2	6	14	3	30	15	29	12	33	4	14
%	9	18	93	6	18	42	9	91	45	87	36	100	12	42

Таблиця 3.

Показники тривожності за анкетною для вихователів (%)

Тривожність	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Кількість, осіб	9	17	7
%	27	52	21

в анкетах виявились наступними: у 27% дітей виявлений високий рівень тривожності, у 52% – середній, у 21% – низький рівень тривожності. Ці дані більш наочно відображено в таблиці 3.

При цьому найнижчий показник по групі серед усіх дітей виявлено по запитанню: «Жаліється, що сняться страшні сни» по одному показнику у різних дітей. Найбільш характерними показниками тривожності за цією методикою виявлено такі: «Руки звичайно холодні та вологі», «Спить тривожно, важко засинає», «Не любить братися за нову справу», «Не впевнений у собі, в своїх силах», «Боїться стикатися з труднощами». Позитивний показник по цих відповідях виявлено у 36% анкет із різними прізвищами.

На наступному етапі нами проаналізовано рівень збіжних результатів тривожності, які були отримані за тестом тривожності та за результатами спостереження вихователів (Таблиця 4).

На перший погляд, спостерігається дуже виразна розбіжність отриманих результатів. Але, якщо звернутися до якісного аналізу, то можна зробити наступний аналіз: кількість неспівпадань спостерігається у вісьмох дітей. У більшості випадків розбіжності корелюють на рівні – високий-середній, середній-низький, що може бути пояснено зближенням показників за шкалами (середній, наближений до максимального по шкалі, показник і високий, який підпадає в початковий рівень шкали). Поясненням може бути і ситуативна тривожність (наприклад, тому що дослідження проводилося після 16 години і діти могли бути втомленими чи очікували на батьків). Є розбіжності по двох дітях – високий-низький рівень тривожності, коли тест тривожності показав високий рівень тривожності, що підтвердилося проективним тестом «Малюнок сім'ї» та пода-

льшим аналізом батьківського ставлення (в одному випадку високий рівень по шкалі «авторитаризм», а в другому випадку – «гіперопіка»), а за даними анкети – низький. Такі розбіжності можуть бути пояснені як ситуативною тривожністю, так і відсутністю зовнішніх проявів тривоги. Тому вважається справедливим довіряти показникам проективних методик.

Отже, проведене дослідження показало наступні показники рівня тривожності у дітей: високий – у 46% дослідних, середній – у 42%, низький – у 12%. Виявлені розбіжності цих результатів з анкетними даними вихователів можуть бути пояснені ситуативною тривожністю.

Для визначення типів сімейного виховання нами була використана методика «Вимірювання батьківських установок та реакцій» (опитувальник PARI). Опитувальник пропонувався батькам для домашнього опрацювання. Результати проведення дослідження занесено в таблицю 5. Усі інші оцінки лежать у межах норми.

Аналізуючи дані цієї таблиці, та використовуючи три основних фактори виховання, визначених у методіці, можна зробити наступні висновки: по фактору «гіперопіка – відсутність батьківської опіки» (шкали 2, 10, 11, 12, 18, 20) серед батьків спостерігається тенденція гіперопіки, коли батьки намагаються знати все про свою дитину, підкреслюють незрілість і залежність дитини від дорослого, при цьому пригнічуючи її сексуальність та агресивність; по фактору «відсутність демократичності у відносинах з дитиною – демократичність» (шкали 1, 14, 15, 21) звертає увагу прагнення до демократичних відносин у більшій кількості сімей, хоча результат за шкалою «товариські відносини між батьками та дітьми» показує вираженість обох полюсів по

Таблиця 4.

Рівень збіжності результатів за двома методиками (%)

Тривожність	Високий	Середній	Низький
За тестом тривожності	46%	42%	12%
За анкетною вихователя	27%	52%	21%

Таблиця 5.

Показники вимірювання батьківських установок та реакцій

Шкали	Кількість високих показників (7-10 стенов)	Кількість низьких показників (1-3 стени)
1. Надання дитині можливості висловитис	4	4
2. Оберігання дитини від труднощів	9	2
3. Обмеження матері роллю господині будинку	1	6
4. Пригнічування волі дитини	2	8
5. «Жертвність» батьків	1	6
6. Страх причинити шкоду дитині	6	4
7. Подружні конфлікти	5	6
8. Суворість батьків	9	3
9. Роздратованість батьків	3	10
10. Залежність дитини від матері	5	5
11. Заохочення залежності дитини від батьків	13	1
12. Пригнічування агресивності дитини	8	-
13. «Мучеництво» батьків	5	1
14. Рівність батьків та дитини	7	8
15. Заохочення активності дитини	6	17
16. Уникання спілкування з дитиною	5	15
17. Неуважність чоловіка до жінки	3	11
18. Пригнічування сексуальності дитини	1	12
19. Влада матері	3	11
20. Нав'язливість батьків	4	5
21. Товариські відносини між батьками та дітьми	12	14
22. Прискорення розвитку дитини	-	13
23. Необхідність сторонньої допомоги у вихованні дитини	3	7

фактору; по фактору «диктат у вихованні – відмова від авторитарності» (шкали 4, 7, 8, 9, 13) також переважає прагнення батьків до відмови від авторитарності, хоча віддають перевагу строгому вихованню (шкала 8).

За даними таблиці 6 можна зробити такі висновки: 33% батьків сприймають дитину такою, якою вона є, 28% – не поважають і не довіряють своїм дітям (шкала «ухвалення – відкидання»); 40% батьків намагаються допомогти своїм дітям, стараються бути з ними на рівних, у той час як 60% проявляють недовіру, не заохочують самостійність дитини (шкала «кооперація»); 55% батьків показали бажання захисти-

ти дитину від труднощів, підвищену тривожність за дитину, тільки 6% батьків надають своїм дітям самостійність (шкала «симбіоз»); 45% батьків вимагають від дитини безумовної слухняності, проявляючи авторитарні тенденції, 33% батьків проявляють демократичність у відносинах (шкала «авторитарна гіперсоціалізація»); 43% батьків інфантилізують дитину, сприймають її неуспішною, а тому – контролюють її дії (шкала «відношення до невдач дитини»).

Співставляючи результати, отримані за двома методиками по визначенню стилів сімейного виховання, робимо висновки щодо підтвердження результатів

Таблиця 6.

Показники батьківського відношення (%)

Шкали	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Ухвалення-відкидання	33	39	28
Кооперація	60	40	-
Симбіоз	6	39	55
Авторитарна гіперсоціалізація	33	22	45
Відношення до невдач дитини	-	57	43

Таблиця 7.

Вплив стилю сімейного виховання на емоційний стан дитини (%)

	Високий рівень тривожності	Середній рівень тривожності	Низький рівень тривожності
Авторитаризм	24	12	-
Демократія	-	15	9
Гіперопіка	22	15	3

одна одної. Можна виокремити наявну гіперопіку (57% у першій методиці, 55% – у другій), підвищений рівень авторитаризму (18% у першій методиці та 18% – із суперечливими тенденціями у вихованні, 45% – за другою методикою), та водночас, демократичні стосунки (24% – за першою методикою, 33% – за другою).

Так як припущенням нашого дослідження було те, що стиль сімейного виховання визначає емоційний стан дитини, то ми спробували проаналізувати, для якого типу сімейного виховання характерний той чи інший рівень тривожності. Після проведення загального аналізу було отримано такі результати (таблиця 7).

За даними таблиці 7 можна зробити висновок: у сім'ях із демократичним типом сімейного виховання діти мають низький (9%), або середній (15%) рівень тривожності, у сім'ях із авторитарним стилем виховання діти мають високий рівень тривожності у 24% випадках, або низький – у 12% випадків, у сім'ях із великим рівнем опіки спостерігається високий рівень триво-

жності у 22% дітей, середній рівень – у 15% дітей, низький – у 3% досліджених.

Отже, стилі сімейного виховання визначають емоційний стан дитини. Застосовуючи авторитарний стиль, батьки не зважають на людські якості дитини, головне, щоб вона досягла результату будь-якими методами, у тому числі всупереч емоційній стабільності. Стиль контролю змушує дитину постійно переживати за результат діяльності. Як свідчать результати констатувального дослідження, підвищений рівень особистісної тривожності спостерігається у вихованні дошкільників, щодо яких використовують авторитарний стиль. Демократичний стиль виховання позитивно впливає на психоемоційний стан дитини.

Висновки. Висока тривожність у дітей, наявність страхів та інших негативних емоційних факторів – це все ознака неправильного виховання та ставлення до дитини. Батьки деяких дітей, як ми переконалися, застосовують неприйнятні для виховання дитини

методи.

Несприятливими чинниками емоційного розвитку виявилась така якість як високий рівень тривожності. Як свідчать результати констатувального дослідження, ця характеристика формується у дітей, у вихованні яких використовують авторитарний стиль сімейного виховання.

Застосовуючи цей стиль сімейного виховання, батьки не зважають на людські якості дітей, головне, щоб вони досягали результату будь-якими методами; вони примушують постійно переживати за результат діяльності, обмежують самостійність, часто карають за неправильну поведінку кутком для неслухняних, паском, використовують командно-наказовий тон.

Отже, однією з основних причин прояву тривожності є порушення дитячо-батьківських відносин, мікросередовище сім'ї та сімейне виховання в цілому. Це в основному причина в тому, що батьки недостатньо знають психологічні особливості своєї дитини, використовують методи виховання старшого покоління – своїх батьків.

Вважаємо, що вихователі та батьки можуть впливати на появу і корекцію тривоги, що виникає в дошкільному віці у тому випадку, якщо психолог вчасно виявить причини та надасть потрібну психологічну допомогу. Адже основне завдання сімейного виховання – допомогти дитині стати повноцінною особистістю та проявити себе, формувати в сім'ї міцні морально-естетичні зв'язки між батьками і дітьми, через встановлення в ній атмосфери взаєморозуміння, співробітництва, емоційної співпричетності один до одного – це все те, що необхідно для сприятливого розвитку дитини у всіх сферах її життєдіяльності.

References:

- Andrieieva, G. M. (2001). *Sotsialnaia psikhologiya* [Social psychology]. Moskva : Aspect Press [in Russian].
- Batuiev, A. S., & Sokolova, L. V. (2013). Ucheniie o dominante kak teoreticheskaiia osnova formirovaniia sistemy "mat-ditia" [The doctrine of the dominant as a theoretical basis for the formation of "mother-child" system]. *Vestnik Sankt-Petersburgskogo universiteta – Vestnik of Saint-Petersburg University*, 2, 85–102 [in Russian].
- Burmenskaia, G. V., Karabanova, O. A., & Lidere, A. G. (2012). *Vozrastno-psikhologicheskoe konsultirovaniie (Problemy psikhicheskogo razvitiia detei)* [Age-related psychological counseling (Problems of mental development of children)]. Moskva: MGU [in Russian].
- Vinnikott, D. V. (2011). *Malenkie deti i ikh materi* [Small children and their mothers]. Moskva: "Klass" [in Russian].
- Gonina, O. O. (2015). *Psikhologiya doskolnogo vozrasta* [Psychology of preschool age]. Moskva [in Russian].
- Honcharuk, Nataliia, & Onufriieva, Liana (2018). Psykholohichniy analiz rivniv pobudovy komunikativnykh dii [Psychological analysis of the levels of construction of communicative actions]. *Psycholinguistics. Psykholinhvistyka. Psikholingvistika – Psycholinguistics. Psycholinguistics. Psycholinguistics*, 24(1), 97–117. Retrieved from <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-1-97-117> [in Ukrainian].
- Honcharyk, N., & Onufriieva, L. (2019). Deiaki psykholohichni osoblyvosti komunikativnykh navykiv u studentskoi molodi v konteksti sotsiometrychnoho strukturuvannia [Some psychological features of communicative skills in student youth in the context of sociometric structuring]. *Psykholohichniy chasopys – Psychological Journal*, 5 (4), 20–37. DOI : <https://www.apsijournal.com/index.php/psysjournal/article/view/559> [in Ukrainian].
- Malenina, V. M., & Onufriieva, L. A. (2016). Osoblyvosti psykhoemotsiinoho rozvytku dytyny doskilnogo viku [Features of psycho-emotional development of a child of preschool age]. *Aktualnyie voprosy pomoshchi lichnosti v krizisnykh sostoianiyakh – Actual issues on personal assistance in crisis conditions: Proceedings of Republican scientific and methodical seminar*, (pp. 122–124). Brest : BrGU [in Ukrainian].
- Plotkin, M. M. (2010). Sotsialno-psikhologicheskaiia pomoshch detiam iz neblagopoluchnykh semei [Socio-pedagogical assistance to children from disadvantaged families]. *Pedagogika – Pedagogy*, 1, 47–51 [in Russian].
- Rean, A. A. (2017). *Psikhologiya lichnosti* [Psychology of Personality]. St.Petersburg: Piter [in Russian].
- Smirnova, E. O., & Bykova, M. V. (2000). Opyt issledovaniia struktury i dinamiki roditelskogo otnosheniia [Experience in researching the structure and dynamics of the parental relationship]. *Voprosy psikhologii – Psychology Issues*, 3, 3–14 [in Russian].
- Tytarenko, N. (2003). Rol simii i shkoly u fizychnomy vykhovanni ditei (z dosvidu roboty) [The role of family and school in the physical education of children (from the experience)]. *Pochatkova shkola – Primary school*, 3, 53–54 [in Ukrainian].
- Fitsula, M. M. (2005). *Pedahohika* [Pedagogy]. Ternopil: Bondan [in Ukrainian].
- Eidemiller, E. G. (2002). *Psikhologiya i psikhoterapiia semi* [Psychology and psychotherapy of family]. St. Petersburg: Piter [in Russian].

Thompson Ross, A. (2001). *The roots of school readiness in social and emotional development*. Kansas City, MO: The Ewing Marion Kauffman Foundation, 1 (1), 8–29.

Liana Onufriieva

Dr. in Psychology, Professor, Head of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi (Ukraine)

Oksana Chaikovska

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of General and Applied Psychology, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi (Ukraine)

THE FAMILY INFLUENCE ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF A PRESCHOOL CHILD

ABSTRACT

The current views of scientists on the problem of forming a child's relationship with others are analyzed in the article, the theoretical and empirical materials on the research problem are substantiated, as well as the impact of family relationships on the psycho-emotional state of a child. On the basis of modern research, the degree of influence of the nature of family relations on the psycho-emotional state of the child has been revealed. The authors consider the emotional component of family relationships as a leading component in determining their constructiveness, describe family relationships that affect the level of anxiety of preschool children.

Based on the analysis of theoretical scientific sources, it has been suggested that children's emotional development depended on the style of family upbringing used by parents in everyday interaction.

The program of empirical study of the influence of types of family upbringing on the psycho-emotional development of a preschool child has been developed and implemented.

According to the results of experimental research, the main styles of upbringing were clarified, among which authoritarian, hyperopic, and democratic were singled out.

It is concluded that family upbringing styles determine the emotional state of a child. Applying the authoritarian style, parents do not take into account the human qualities of a child, the main thing is that he has to achieve the results by any means, including against emotional stability. The style of control makes the child constantly worry about the result of the activity. According to the results of the ascertaining research, an increased level of personal anxiety is observed in the upbringing of preschoolers for

whom an authoritarian style is used. The democratic style of upbringing has a positive effect on the psycho-emotional state of a child.

Key words: child, emotional development, pre-school age, anxiety, family upbringing styles, authoritarian style, democratic style.

Онуфриева Лиана Анатольевна

Доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой общей и практической психологии, Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко, г. Каменец-Подольский (Украина)

Чайковская Оксана Николаевна

Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры общей и практической психологии, Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко, г. Каменец-Подольский (Украина)

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ НА ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ РЕБЁНКА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы современные взгляды учёных на проблему формирования взаимоотношений ребёнка с окружающими, обосновывается теоретический и эмпирический материалы по исследуемой проблеме, а также влияние семейных отношений на психоэмоциональное состояние ребенка. На основе изучения большого объёма литературы выявляется степень влияния характера семейных отношений на психоэмоциональное состояние ребёнка. Авторами рассматривается эмоциональная составляющая семейных отношений как ведущий компонент в определении их конструктивности, описываются семейные отношения, влияющие на уровень тревожности детей дошкольного возраста.

На основе анализа теоретических научных источников предположено, что эмоциональное развитие детей зависит от стиля семейного воспитания, который используется родителями в повседневном взаимодействии.

Разработана и реализована программа эмпирического изучения влияния типов семейного воспитания на психоэмоциональное развитие ребёнка дошкольного возраста.

По результатам экспериментального исследования выяснены основные стили воспитания, среди которых выделен авторитарный, гиперопека и демократический.

Сделано выводы, что стили семейного воспитания определяют эмоциональное состояние ребёнка. Применяя авторитарный стиль, родители не учитывают человеческие качества ребёнка, главное, чтобы он достиг результата любыми методами, в том числе вопреки

емоціональної стабільності. Стиль контролю вимушує дитину постійно переживати за результат діяльності. Як свідчать результати констатуючого дослідження, підвищений рівень особистої тривожності спостерігається в вихованні дошкільників, в відношенні яких використовують авторитарний стиль. Демократичний стиль виховання має позитивний вплив на психоемоційний стан дитини.

Ключевые слова: дитина, емоційний розвиток, дошкільний вік, тривожність, стиль сімейного виховання, авторитарний стиль, демократичний стиль.

How to cite (як цитувати):

Onufriieva, L., & Chaikovska, O. (2022). THE FAMILY INFLUENCE ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF A PRESCHOOL CHILD. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 7-17. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.1> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 11.11.2021

Дата рекомендації до друку: 15.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

УПРАВЛІННЯ МІЖОСОБИСТІСНИМИ КОНФЛІКТАМИ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ: РЕЗУЛЬТАТИ ВПРОВАДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Сорока Ірина Анатоліївна¹, Сингаївська Ірина Валентинівна²

¹Кандидат психологічних наук, доцент, Джіндал Інститут Поведінкових Дисциплін, м. Соніпат,
(Індія)

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1132-488X>

²Кандидат психологічних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту психології,
Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

UDC: 159.9.07

АНОТАЦІЯ

Тема міжособистісних конфліктів у студентському середовищі є нагальною про що свідчать спостереження та результати проведення експерименту. Проведення опитувань та застосування психологічних методик під час констатувального експерименту виявили негативне сприйняття конфліктів студентами, низький та середній рівень емоційного інтелекту та використання стилів «уникання» та «конкуренція» як стиль поведінки в конфлікті. Отримані результати були покладені в основу розробки навчального курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі». Мета формуального експерименту полягала у розробці, організації та визначенні ефективності впровадження навчального курсу. У роботі були застосовані методи емпіричного дослідження (опитування, тестування, спостереження, активні методи навчання); методи математичної статистики (t критерій Стюдента). Загальний обсяг вибірки – 214 студентів університету. Покращення результатів тестування на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях та позитивний зворотній зв'язок від студентів підтверджують ефективність навчального курсу. Дана робота може слугувати поштовхом для подальших крос культурних досліджень.

Ключові слова: міжособистісні конфлікти, студентське середовище, коефіцієнт емоційного інтелекту, конфлікт.

Постановка проблеми. Середовище вищих навчальних закладів характеризується високою конфліктогенністю, а більшість викладачів та студентів при цьому не мають достатніх знань, умінь, навичок, що сприяють попередженню та конструктивному розв'язанню конфліктів. Це обумовлює загрозу зниження ефективності всього навчально-виховного процесу та рівня якості освітніх послуг вищого навчального закладу. Наукове вирішення проблеми управління конфліктами у студентському середовищі має важливе теоретичне та практичне значення для завчасного прогнозування потенційних конфліктних ситуацій та професійного

управління ними в освітніх організаціях.

Аналіз існуючої психолого-педагогічної літератури свідчить про підвищену зацікавленість науковців у дослідженні проблеми конфліктів. Специфіка педагогічних конфліктів досліджувалася у працях А. Гірника, С. Ємельянова, І. Сингаївської, І. Сороки.

Гендерні та вікові відмінності людей як причини виникнення конфліктів вивчалися Л. Орбан-Лембрик. Положення про необхідність діагностики, конструктивного розв'язання конфліктів та питання їх профілактики у педагогічному процесі розглядаються у працях Л. Березовської, Л. Карамушки,

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Iryna Soroka, Iryna Synhaivska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

М. Рибаків, В. Семиченко.

Специфіка конфліктів у студентському середовищі стала предметом досліджень К. Лисенко-Гелемб'юк, Л. Матяш-Заяц, Tilman Bruck, Michele Di Maio, Abdul Ghaffar. Вплив конфліктів на академічний успіх розглядається у працях А. Kibris, S. Gershenson, T. Erdal.

Потреба у детальному вивченні сутності, причин виникнення, засобів управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі вищого навчального закладу, досвід викладання, опитування та спостереження зумовили необхідність розробити навчальний курс «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжособистісний конфлікт – найпоширеніший тип конфлікту у навчально-виховному середовищі вищого навчального закладу. Н. В. Грішина пропонує таке пояснення: «Міжособистісний конфлікт може бути визначений як ситуація протистояння учасників, що сприймається і переживається ними як значуща психологічна проблема, що вимагає свого вирішення і викликає активність сторін, направлену на подолання протиріччя і розв'язання ситуації на користь обох або однієї із сторін» (2008: 107–108).

Студентське середовище не позбавлене конфліктних ситуацій, оскільки тут виникає безліч різноманітних проблем. Вони можуть відбуватися безпосередньо в навчальному закладі або ж за його межами. Проблемні ситуації студентів досить різноманітні та масштабні за своїм проявом. Однак варто відзначити, що найбільше вони пов'язані з навчанням і з особистими причинами психологічного й соціального характерів. Люди не реагують на всі ситуації з нашої точки зору, кожен керується власними принципами, ідеалами та переконаннями (Анцупов, 2007).

Вивчивши наукову літературу (Бондарчук, 2014; Лисенко-Гелемб'юк, 2009; Матяш-Заяц, 2002; Семиченко, 2004; Bruck et al., 2019; Ghaffar, 2019), предметом якої є дослідження педагогічних конфліктів та конфліктів у студентському середовищі, пропонуємо перелік їх відмінних рис:

1. Такі конфлікти відрізняються високою емоційністю та охоплюють практично всі сторони стосун-

ків між конфліктуючими суб'єктами.

2. Вони зачіпають інтереси не тільки конфліктуючих, а й тих, з ким вони безпосередньо пов'язані (одногрупників, викладачів, адміністрацію університету).

3. Конфлікти у студентському середовищі – це своєрідна перевірка характерів, темпераментів, вияву здібностей, інтелекту, волі та інших індивідуально-психологічних особливостей.

4. Міжособистісні конфлікти між викладачами та студентами впливають на їх психічний стан, здоров'я, призводять до стресу та вигорання.

5. Конфлікти в студентському середовищі негативно позначаються на результатах навчання.

6. Відмінності членів навчальної групи за економічним становищем, соціальним статусом можуть призводити до конфліктів.

7. Ці конфлікти порушують дисципліну в межах навчального закладу.

8. Можуть призвести до небажання студента відвідувати заняття в університеті загалом, або пари викладача, з яким виник конфлікт.

9. Такі конфлікти роблять навчальний процес більш важким та негативно впливають на засвоєння матеріалу.

10. Міжособистісні конфлікти у студентському середовищі можуть призводити до формування (неформальних) угруповань.

11. Спілкування молоді досить часто буває егоцентричним, тому що прагнення самовиразитися, донести свої проблеми переважає над інтересами та почуттями іншої людини. Це призводить до напруженості в стосунках і, як наслідок, виникнення міжособистісних конфліктів у студентському середовищі.

12. У середовищі студентів постійно йде процес самоствердження в групі. На їх поведінку мають великий вплив темперамент та рівень вихованості.

13. Міжособистісні конфлікти серед студентів досить часті. Процес соціалізації (адаптація, самоідентифікація і т. д.) провокує різного роду конфлікти.

14. Боротьба, здійснювана в студентському конфлікті, є показником бажання кожної зі сторін обернути вирішення конфлікту в свою сторону.

15. Конфліктні відносини, що виникають з ви-

кладачем, можуть призводити до ігнорування студентами його вимог.

Мета дослідження: викласти результати пілотної та основної частин експерименту, визначити необхідність впровадження навчального курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі» у вищих навчальних закладах та оцінити його ефективність.

Організація та методи дослідження. У роботі були застосовані наступні *методи*: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, системний аналіз, узагальнення, систематизація); методи емпіричного дослідження (опитування, тестування, спостереження, активні методи навчання); методи математичної статистики (описова статистика; *t* критерій Ст'юдента – для статистичної та математичної обробки отриманих результатів. Обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 21).

Дослідження обраної теми, аналіз і систематизація результатів здійснювалися у три етапи: *Перший етап* - пошуковий, під час якого здійснювалося вивчення проблеми міжособистісних конфліктів у теоретичному аспекті, визначення об'єкту, предмету дослідження, формулювання мети, задач, розроблення програми дослідницької роботи.

На *другому* етапі розроблено програму дослідження, підібрано комплекс діагностичних методик, проведено констатувальний експеримент, який складався з пілотної та основної частин. *Мета пілотної частини* дослідження полягала у визначенні психологічних проблем та особливостей міжособистісних конфліктів у студентському середовищі вищого навчального закладу. Для досягнення мети було застосовано *метод анкетування* з використанням авторської анкети «Уявлення студентів про конфлікт».

Мета основної частини констатувального експерименту полягала у дослідженні міжособистісних конфліктів у студентському середовищі на когнітивно-емоційному та поведінковому рівнях. Для вирішення завдань *основної частини* експерименту було використано методи емпіричного дослідження: 1) для вивчення ставлення студентів до конфлікту (*когнітивний рівень*) – Експрес вправа на асоціації до слова КОНФ-

ЛІКТ; 2) на *емоційному рівні* – Тест на визначення коефіцієнту емоційного інтелекту ("Know your EQ") індійських дослідників Д. Сінгха та Н.К. Чадха; 3) на *поведінковому рівні* – Тест К. Томаса – опис поведінки у конфліктних ситуаціях.

На *третьому етапі* проведено формувальний експеримент шляхом впровадження курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі». Розроблений автором навчальний курс «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі» реалізовано серед індійських студентів університету *Джіндал*, м. Соніпат, Індія.

Експериментальна база дослідження. Загальний обсяг вибірки складає 214 осіб. Серед них на констатувальному етапі взяли участь 114 студентів. Пілотна частина дослідження проводилася серед 60 студентів індійського університету. На формувальному етапі було залучено 40 студентів університету (експериментальна група – 20 осіб, які проходили курс з управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі; та контрольна група – 20 осіб, які не були залучені до проходження курсу).

Виклад основного матеріалу дослідження. Мета пілотної частини дослідження полягала у визначенні психологічних проблем та особливостей міжособистісних конфліктів у студентському середовищі вищого навчального закладу. Пілотна частина дослідження проводилася протягом 2019-2020 років серед індійських студентів. За ініціативи студентів та підтримки декану та викладачів університету, було створено організацію Y-CMCM (Youth-run Conflict Management & Community Mediation Initiative). Головна ціль цієї організації навчати молодь (студентів) управлінню конфліктами та засобам медіації. Члени організації провели опитування студентів університету та надали дозвіл на використання отриманих результатів. Вибірка дослідження: 101 студент університету (54 жіночої статі, 47 чоловічої; віком від 17 до 24 років).

На питання чи трапляються бійки між студентами у кампусі, відповідь «так» надали 97.02% опитуваних, «ні» – 2.97%. Було зазначено такі причини бійок та конфліктів: інтоксикація (зловживання наркотичними речовинами), романтичні стосунки, сексуальні домагання, непорозуміння у стосунках між друзями, проблеми

між сусідами по кімнаті у гуртожитку тощо. 61.38% опитаних студентів не повідомляють адміністрацію університету про конфлікти. На питання чи студенти мали досвід проходження тренінгів щодо управління конфліктами відповідь «так» надали 2.87%, «ні» 80.19% із загальної кількості опитаних. Щодо найкращих методів для вирішення конфліктів у студентському середовищі університету було зазначено наступні: втручання адміністрації, медіація та перемовини, допомога однолітків, створення окремого студентського комітету, який буде займатися конфліктами у студентському середовищі, консультування, застосування більш жорстких дисциплінарних заходів, залучання батьків, навчання та тренінги щодо управління конфліктами.

Також для досягнення мети пілотної частини констатувального експерименту використано розроблений авторами опитувальник: «Уявлення студентів про конфлікт», який складається з 7 питань.

1. Що є конфлікт для вас?

- катастрофа
- виклик
- нова можливість.

2. Яка найчастіша причина конфліктів між студентами?

- різні погляди
- стосунки з представниками протилежної статі
- конкуренція.

3. Виберіть найчастішу причину конфліктів між студентами та викладачами.

- оцінки
- упереджене ставлення
- непорозуміння.

4. Яка ваша типова поведінка у конфлікті?

- уникання
- компроміс
- конкуренція.

5. Які емоції ви зазвичай проявляєте у конфлікті?

- фрустрація
- гнів
- тривожність
- задоволення
- страх.

6. Запропонуйте декілька способів як студенти

можуть вирішити міжособистісні конфлікти.

7. Ваші рекомендації адміністрації університету щодо врегулювання конфліктів.

У цьому опитуванні прийняли участь 60 студентів (чоловічої статі 28, жіночої 32; віком 19–22 років).

Результати дослідження.

1. Результати нашого опитування показали, що для 72% студентів конфлікт – це виклик, для 24% – нові можливості, та для 4% – це катастрофа.

2. Найчастіша причина конфліктів між студентами на думку 84% респондентів – різні погляди, для 16% – конкуренція.

3. Непорозуміння – це часта причина конфліктів між студентами та викладачами на думку 48% опитаних, оцінки – 24%, та 28% вважають, що причина в упередженому ставленні.

4. На запитання «Яка ваша типова поведінка у конфлікті?» ми отримали наступні відповіді: компроміс – 68%, уникання – 20%, конкуренція – 12% (від загальної кількості опитаних).

5. Найчастіші емоції та відчуття учасників опитування у конфлікті фрустрація – 48%, тривожність – 36% та гнів – 16%.

6. На шосте питання «Запропонуйте декілька способів як студенти можуть вирішити міжособистісні конфлікти», ми отримали такі ідеї: «Спілкування – найважливіший фактор. Це може допомогти іншій людині зрозуміти вашу точку зору, ваші почуття. Коли є розуміння почуттів один одного, можна вирішити конфлікт чи непорозуміння». «Студенти зазвичай дуже неохоче слухають і розуміють те, що висловлюють їхні товариші. Я вважаю, що мистецтво слухання вирішить більшість міжособистісних конфліктів, оскільки це зменшить конфлікт, спричинений непорозумінням». «Розуміння обох сторін в ситуації. Прислухайтеся до точки зору інших». «Обговоріть, попросіть друга виступити посередником та попросіть вибачення». «Обговорюючи причину конфлікту, щоб уникнути будь-яких непорозумінь. Ведення переговорів щодо ситуації, що склалася, і пошуки вирішення поки обидві сторони не будуть задоволені». «Зверніться до третьої сторони (або друга, який добре розуміє ситуацію) для неупередженого вирішення конфлікту».

7. Найчастішими відповідями на останній сьомий пункт «Ваші рекомендації адміністрації університету щодо врегулювання конфліктів» були такі: «Адміністрація повинна бути готова вислухати та зрозуміти причину будь-якого конфлікту. Стати на місце сторін, щоб зрозуміти ситуацію і спробувати підібрати індивідуальне рішення кожної проблеми». «Треба намагатися вирішити конфлікт відповідно до правил та положень конкретної організації». «Призначити осіб як у студентському колективі, так і серед викладачів, які можуть і бажають займатися такими питаннями». «Переконатися, що університет є безпечним простором і відкритим для різного роду ідей». «Включення постійного зворотного зв'язку через анонімні анкети». «Вирішення конфлікту комітетом під керівництвом студентів». «Я вважаю, що між студентським колективом та адміністрацією існує комунікаційний розрив. Щоб подолати конфлікти, ці розриви слід максимально зменшити». «Адміністрація повинна підтримувати психічне здоров'я студентів». «Заохочувати студентів до командної роботи. Проводити групові заходи для учнів, щоб покращити міжособистісні стосунки». «Знати, коли треба втрутитися, усунути будь-які упередження, зосередившись лише на поточній ситуації та чинниках, що на неї впливають».

Результати пілотної частини констатувального експерименту, які були отримані за допомогою опитування проведеного членами організації «Молодіжна ініціатива з управління конфліктами та медіації» та нашого дослідження «Уявлення студентів про конфлікт» підтвердили існування конфліктів у студентському середовищі, виявили їх причини та важливість цієї тематики.

Основна частина констатувального експерименту також проводилася серед індійських студентів університету Джіндал, м. Соніпат. В експерименті прийняли участь 114 студентів (чоловічої статі 52, жіночої 62; віком 18–22 років). Комплекс психологічних методик було підбрано для вивчення міжособистісних конфліктів у студентському середовищі на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях.

Когнітивний рівень

Для визначення уявлень студентів про конфлікт застосовувалася Експрес вправа на асоціації до

кожної літери слова КОНФЛІКТ (Орлова, 2019). Надалі надано результати проведення цього завдання англійською мовою (в оригіналі) та в дужках переклад. На перших позиціях стоять слова, які зустрічалися у відповідях найчастіше.

CONFLICT

C cry (плакати), crime (злочин), crisis (криза), catastrophe (катастрофа), calamity (лихо), cautious (обережний).

O opposition (опозиція), offensive (образливий), oppressed (пригноблений), obligatory (обов'язковий), old (старий), overwhelming (величезний).

N negative (негативний), noise (шум), nervous (нервовий), nasty (бридкий), naughty (неслухняний), neurotic (невротик).

F fight (бійка, боротьба), frightened (наляканий), fail (зазнати невдачі), false (неправдивий), fatal (фатальний), fatalist (фаталіст).

L lie (брехня), lazy (лінивий), late (запізнений), lack (відсутність), liability (відповідальність), lethal (смертельний).

I isolation (ізоляція), immoral (аморальний), illegal (незаконний), illusion (ілюзія), impatient (нетерплячий), imbalanced (неврівноважений), impossible (неможливий), idle (ледачий).

S criminal (злочинний), critical (критичний), capricious (вередливий), competition (змагання, конкуренція).

T tragedy (трагедія), torture (мука, катування), tiran (тиран), taboo (заборона), tough (жорсткий), toxic (токсичний), trivial (тривіальний).

Як бачимо більшість слів мають негативну конотацію, лише деякі нейтральне забарвлення. Тобто можемо зробити висновки, що слово *конфлікт* асоціюється з чимось негативним, поганим.

Емоційний рівень

Як вже було зазначено вище для виміру емоційного інтелекту використовували *Тест на визначення коефіцієнту емоційного інтелекту* ("Know your EQ") індійських дослідників Д. Сінгха та Н.К. Чадха (Dr. Dalip Singh & Dr. N.K. Chadha). Питання тесту на вимір EQ розподілено таким чином: *Емоційна чутливість* 5 ситуацій: питання 2-8-16-17-22; *емоційна зрілість* 7

ситуацій: питання 4-6-9-11-12-18-21; та *емоційна компетентність* 10 ситуацій: 1-3-5-7-10-13-14-15-19-20. За кожну відповідь респондент отримує бали. Вираховуються результати окремо за компонентами, які розподілено за шкалою «надвисокий», «високий», «середній» та «низький» рівень, а потім ці цифри сумують та отримуємо загальний показник EQ.

Для обробки отриманих даних спочатку було здійснення перекодування результатів у рівні. Для емоційної чутливості 1 (31-55) низький рівень, 2 (56-80) середній рівень, 3 (81-90) високий рівень, 4 (91-100) надвисокий рівень; для емоційної зрілості 1 (46-80) низький, 2 (81-100) середній, 3 (101-120) високий, 4 (121-140) надвисокий; для емоційної компетентності 1 (51-75) низький, 2 (76-95) середній, 3 (96-125) високий, 4 (126-200) надвисокий; для загального показника 1 (126-200) низький, 2 (201-270) середній, 3 (271-310) високий, 4 (311-440) надвисокий.

Обрахунки виконувались за допомогою програми SPSS 21. Для обчислення середніх значень та стандартного відхилення був використаний *t* критерій Стюдента. Результати надано у таблиці 1.

Результати показали, що компонент емоційного інтелекту *емоційна чутливість* у студентів, які проходили тестування, розвинений на середньому та високому рівні (43,0 та 57,0% відповідно), тоді як компоненти *емоційна зрілість* та *емоційна компетентність* розвинені на низькому (71,9% респондентів) та середньому (28,1% опитаних) рівнях. Загальний показник EQ для 114 респондентів розподілено між низьким рівнем 43,9 % та середнім рівнем 56,1 %.

Також було проведено порівняння даних компонентів емоційного інтелекту залежно від статі та отримано наступні результати: 23 студента чоловічої статі та 26 студенток жіночої статі мають середній рівень компоненту емоційна чутливість. 29 студентів

чоловічої статі та 36 студенток жіночої статі (від загальної кількості опитаних) мають високий рівень компоненту емоційна чутливість.

Вимір компоненту емоційна зрілість показав наступні результати: 41 студент чоловічої статі та 41 студентка жіночої статі мають низький рівень компоненту емоційна зрілість. 11 студентів чоловічої статі та 21 студентка жіночої статі (від загальної кількості опитаних) мають середній рівень компоненту емоційна зрілість.

Щодо компоненту емоційна компетентність отримано такі результати: 41 студент чоловічої статі та 41 студентка жіночої статі мають низький рівень, 11 студентів чоловічої статі та 21 студентка жіночої статі (від загальної кількості опитаних) мають середній рівень компоненту емоційна компетентність.

Загальний показник EQ для 114 респондентів – студентів, які взяли участь у констатувальному експерименті розподілено між низьким та середнім рівнями: 22 студента університету чоловічої статі та 28 жіночої статі (із загальної кількості протестованих) мають низький рівень; 30 студентів чоловічої та 34 жіночої статі мають середній рівень загального показника EQ.

Поведінковий рівень

У нашій роботі було використано Тест К. Томаса – опис поведінки у конфліктних ситуаціях. Для обчислення середніх значень та стандартного відхилення був використаний *t* критерій Стюдента. Для того, щоб вирахувати відсоток вибору тієї чи іншої стратегії поведінки, усі відповіді були перекодовані у програмі у значення 1 (відповіді від 0 до 4, низький рівень), 2 (відповіді від 5 до 8, середній рівень), 3 (відповіді від 9 до 12, високий рівень). Далі за допомогою закладок «Аналіз» – «Описові статистики» були проведені розрахунки отриманих рівнів у відсотках.

У таблиці 2 представлено результати розподілу

Таблиця 1.

**Рівні компонентів емоційного інтелекту у %
від загальної кількості респондентів**

Компоненти емоційного інтелекту	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Надвисокий рівень
емоційна чутливість		43,0	57,0	
емоційна зрілість	71,9	28,1		
емоційна компетентність	71,9	28,1		

Таблиця 2.
Розподіл учасників експерименту за рівнями стилів поведінки в конфліктній ситуації (у % від загальної кількості учасників дослідження)

Стилі поведінки в конфліктній ситуації	низький рівень	середній рівень	високий рівень
«компроміс»	37,7	59,6	2,6
«співробітництво»	36,8	57,0	6,1
«уникання»	36,0	19,3	44,7
«приспосовування»	11,4	81,6	7,0
«конкуренція»	48,2	18,4	33,3

учасників експерименту за рівнями стилів поведінки у конфліктній ситуації.

З отриманих результатів можемо констатувати, що найбільше студентами використовуються «уникання» (на високому рівні цей результат виявлено у 44,7% від загальної кількості учасників дослідження) та «конкуренція» (33,3%) як стиль поведінки в конфлікті. «Співробітництво», яке вважається найпродуктивнішим стилем поведінки, безпрограшною стратегією, використовується на середньому рівні 57,0% учасників експерименту. Ці результати дають підстави для того, щоб при розробці навчального курсу з управління міжособистісними конфліктами було приділено значну увагу продуктивним стилям поведінки.

Також було проведено аналіз розподілу студентів – учасників констатувального експерименту за рівнями стилів поведінки в конфліктній ситуації залежно від їх статі. Результати дають можливість зробити висновки, що студенти жіночої статі використовують стиль «уникання» набагато більше ніж студенти чоловічої статі. А студенти чоловічої статі набагато більше ніж дівчата використовують стиль поведінки

«конкуренція» в конфліктних ситуаціях (табл. 3).

Таким чином, після проведення пілотної та основної частини констатувального експерименту можемо зробити висновки, що тема міжособистісних конфліктів у студентському середовищі є нагальною. Конфлікти між студентами трапляються доволі часто за різних причин. Проведення опитувань та методик на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях виявили негативне сприйняття конфліктів студентами, низький та середній рівень емоційного інтелекту та використання стилів «уникання» та «конкуренція» як стиль поведінки в конфлікті. Такі результати показують необхідність навчання студентів управлінню міжособистісними конфліктами, що було зазначено ними під час проходження опитування. Отримані результати дослідження покладені в основу розробки змісту та структури навчального курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі».

Мета формульовального експерименту полягала у розробці, організації та визначенні ефективності впровадження навчального курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі». Вра-

Таблиця 3.
Розподіл учасників експерименту за рівнями стилів поведінки в конфліктній ситуації залежно від статі (у % від загальної кількості учасників дослідження)

Стать	Рівні			Стилі
	низький	середній	високий	
чоловіча	71,2	26,9	1,9	«компроміс»
жіноча	9,7	87,1	3,2	
чоловіча	11,5	76,9	11,6	«співробітництво»
жіноча	58,1	40,3	1,6	
чоловіча	78,8	17,3	3,8	«уникання»
жіноча	0,0	21,0	79,0	
чоловіча	9,6	88,5	1,9	«приспосовування»
жіноча	12,9	75,8	11,3	
чоловіча	3,8	25,0	71,2	«конкуренція»
жіноча	85,5	12,9	1,6	

ховуючи мету, сформульовані такі задачі формувально-го експерименту:

1. Розробити зміст та структуру курсу щодо управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі вищого навчального закладу.

2. Провести та експериментально перевірити його ефективність.

Реалізація задач формувальної частини дослідження відбувалася у два етапи. На першому етапі розроблено структуру, зміст, методи та техніки навчального курсу. На другому етапі дослідження здійснено апробацію та експериментально перевірено ефективність впровадження курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі». Курс було впроваджено в 2020 році. При цьому 2 місяці занять пройшли офлайн, а 2 місяці онлайн, коли було впроваджено карантин у зв'язку з COVID-19. Потрібно зазначити, що при розробці курсу з управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі брали до уваги, що сучасна освіта повинна балансувати теорію та практику, щоб підготувати студентів до викликів реального світу, допомогти їм опанувати навичками для подальшої кар'єри. Курс з управління конфліктами був створений з урахуванням активної участі студентів у практичній діяльності, завдання часто виконуються в групах, що передбачає обмін інформацією, співпрацю, спілкування та співпереживання. Практична робота робить студентів незалежними та підвищує їхню впевненість у собі. У той же час практична робота є застосуванням теорії. Теорія створює міцну базу для практичної роботи.

У формувальному етапі дослідження взяли участь 40 студентів університету. Експериментальна група – 20 студентів (9 – чоловічої, 11 – жіночої статі). Контрольна група – 20 студентів (10 – чоловічої, 10 – жіночої статі).

В основу дизайну та змісту навчального курсу покладено структуру моделі управління конфліктами, яка включає такі основні складові: 1) когнітивна; 2) емоційна; 3) поведінкова (Mayer, 2012).

Когнітивна складова – це знання теорії, розуміння та сприйняття конфлікту. Емоційна складова – емоції, які переважають у процесі спілкування (позитивні чи негативні), та вміння їх контролювати.

Поведінкова складова передбачає продуктивні стилі поведінки у конфлікті.

Вимірювання ефективності впровадження навчального курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі» здійснено шляхом:

- повторного застосування методик;
- оцінки учасниками курсу його ефективності шляхом зворотнього зв'язку та опитування.

Курс «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі» (3 кредити) було розроблено як вибіркоку дисципліну на базі Інституту Поведінкових Дисциплін, м. Соніпат. *Тривалість курсу становить 70 академічних годин: 14 пар (56 академічних годин), екзамен – 4 години, та 10 академічних годин позааудиторної роботи (підготовка проекту, ведення щоденника тощо).*

Мета курсу – ознайомити студентів з причинами, видами, фазами, конструктивними та деструктивними функціями конфлікту та навчити їх засобам управління конфліктами у студентському середовищі.

Тематична структура курсу:

Розділ 1. Поняття конфлікт. (13 годин)

Визначення конфлікту.

Позитивні та негативні ознаки та наслідки конфлікту.

Особливості управління конфліктами у студентському середовищі.

Розділ 2. Типи конфліктів. (13 годин)

Внутрішньоособистісні, міжособистісні та міжгрупові.

Вертикальні та горизонтальні.

Конструктивні та деструктивні.

Розділ 3. Модель управління конфліктами у колективі. (13 годин)

Когнітивний рівень.

Емоційний рівень.

Поведінковий рівень.

Розділ 4. Попередження та вирішення конфліктів (13 годин)

Діагностика та стратегічні дії.

Створення суб'єктивних (соціально-психологічних) умов.

Створення об'єктивних (організаційних) умов.

Презентація студентами групового проекту за

тематикою курсу. Екзамен.

Використано такі основні *інтерактивні техніки* протягом курсу: метод незавершених речень, робота у парах та міні-групах, метод «мозкового штурму», надання порад, кейси, рольові ігри, інтерв'ю, пантоміма, ретроспектива, міні-лекції, рефлексія заняття тощо.

Приклади тем для групового проекту:

- Стрес як джерело конфлікту.
- Створення позитивного психологічного клімату у команді як засіб профілактики конфліктів.
- Медіація у конфліктних ситуаціях.

На початку було проведено бесіду зі студентами щодо їх очікувань від курсу. Також було застосовано вправу на асоціації до слова *Конфлікт* та тестування з використанням методик описаних раніше (EQ тест та тест К. Томаса). Студенти були ознайомлені з метою та структурою навчального курсу. У таблиці 4 надано результати проведення вправи на асоціації до та після експерименту.

спілкування, здатний, керувати, команда, шанс, наївний, заснувати, очолювати тощо). Навіть використовувалися слова з позитивним забарвленням (толерантний, тактовний, залагодити, чудовий, тріумф).

Щодо результатів повторного проведення завдання на асоціації до слова *Конфлікт* серед 20 студентів контрольної групи, які не проходили навчальний курс з управління конфліктами, таких значущих змін не сталося. Більшість слів до та після експерименту мали негативне забарвлення: бійка, лайка, суперечка, загроза, боротьба, трагедія, злочин, криза, ліквідувати, тиран, кричати, критичний, тощо.

Емоційний рівень

Перед початком формульованого експерименту та після проходження курсу студенти експериментальної групи були протестовані на визначення коефіцієнта емоційного інтелекту за допомогою методики "Know your EQ" індійських дослідників Д. Сінгха та Н.К. Ча-дха, який складається з 22 запитань. Результати надано

Таблиця 4.

Результати проведення вправи на асоціації до формульованого експерименту в експериментальній групі та після нього

Поняття	До експерименту	Після експерименту
С	плакати, злочин, кризис, лихо, захопити, шахрайство, стикатися	кооперація, створювати, спілкування, шанс, дорожити, команда, компанія
О	опозиція, образливий, підкорятися, пригноблений, величезний	обов'язковий, старий, заперечувати, організований, керувати, ціль, думка
Н	негативний, невротик, нервовий, неслухняний, знешкодити	наївний, новий, нейтральний, норма, нормалізувати, потребувати, шум
Б	бійка, боротьба, наляканий, фатальний, хмуритися, страх	неправдивий, фінал, забувати, факти, фальшивий, залагодити, фокус, чудовий
Л	брехня, смертельний, відсутність, відповідальність, ліквідувати	лінивий, запізнений, легальний, маленький, заснувати, очолювати
І	ізоляція, аморальний, незаконний, неможливий, нав'язувати	ілюзія, нетерплячий, невірніважений, ізоляція, визначати, впроваджувати
З	злочинний, критичний, прокляття, конкуренція, переслідувати	вередливий, змагання, обережний, здатний, заспокоюватися, пояснювати
Т	трагедія, мука, тиран, жорсткий, лякати, терпіти, табу, загроза	тривіальний, толерантний, тактовний, темперамент, перетворювати, тріумф

Аналіз результатів показав, що під час констатувального експерименту, а також в експериментальній групі до проведення формульованого експерименту слова-асоціації студентів мали негативне забарвлення (злочин, бійка, лихо, незаконний, фатальний, трагедія, критичний, смертельний, мука, тиран, переслідувати, пригноблений, аморальний, прокляття).

Після проведення формульованого експерименту в тій самій групі вже менша кількість слів мала негативну конотацію, а більше слів з'явилося з нейтральним забарвленням (тривіальний, змагання, ілюзія, обережний, маленький, факти, фокус, ціль, організований,

у таблиці 5.

До проходження курсу 40% опитаних мали середній рівень, а 60% високий рівень емоційної чутливості, тоді як після експерименту вже 65% студентів мали високий та 10% надвисокий рівні цього компонента. Щодо компонентів емоційна зрілість та емоційна компетентність, низький рівень мали 70% опитаних, після проходження курсу цей показник знизився у сім разів, у той же час збільшилися показники середнього рівня та 15% учасників експерименту отримали високий рівень компоненту емоційна зрілість, та 25% компоненту емоційна компетентність. Загалом, отримані

Таблиця 5.

Результати визначення коефіцієнта емоційного інтелекту до формувального експерименту в експериментальній групі та після нього (у % від загальної кількості опитаних)

Компоненти емоційного інтелекту	Рівні до експерименту				Рівні після експерименту			
	низький	середній	високий	надвисокий	низький	середній	високий	надвисокий
емоційна чутливість	—	40,0	60,0	—	—	25,0	65,0	10,0
емоційна зрілість	70,0	30,0	—	—	10,0	75,0	15,0	—
емоційна компетентність	70,0	30,0	—	—	10,0	65,0	25,0	—
загальний показник	45,0	55,0	—	—	5,0	70,0	10,0	15,0

результати вказують на те, що значущі зміни сталися за всіма компонентами емоційного інтелекту. Щодо результатів контрольної групи значущі зміни не спостерігаються. Середній рівень загального показника EQ збільшився на 10% (від загальної кількості студентів). Вважаємо, це природньою зміною та цей відсоток не є статистично значущим.

Поведінковий рівень

Під час проведення констатувального експерименту ми спостерігали, що найбільше студентами використовуються «уникання» та «конкуренція» як стиль поведінки в конфлікті. «Співробітництво» використовується на середньому рівні 57% учасників. Результати проведення формувального експерименту дають підстави стверджувати, що сталися значущі зміни у використанні стилів поведінки в конфліктній ситуації. Після проходження курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі» вибір стилю «Конкуренція» знизився. 95% опитаних отримали низький та лише 5% середній рівні. Також знизилися показники рівнів для стилів «Уникання» та «Пристосування». Щодо стилів поведінки в конфліктній ситуації «Співробітництво» та «Компроміс», рівні

значно збільшилися: високий рівень виявлено у 95% та 90% відповідно від загальної кількості протестованих студентів (див. табл. 6).

Позитивні зміни у студентів експериментальної групи можна пояснити тим, що протягом формувального експерименту вони прямо або опосередковано отримували інформацію щодо основних понять про конфлікт у формі міні-лекцій, вправ на визначення деструктивних та конструктивних функцій конфлікту, опрацьовували кейси тощо. Заміри рівнів стилів поведінки в конфліктній ситуації до формувального експерименту в контрольній групі та після нього не показали значущих змін.

Також після проходження курсу студенти пройшли опитування для оцінки його ефективності. Були поставлені такі питання:

1. Як ваше сприйняття конфлікту змінилося після проходження курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі»?
2. Що вам більше всього сподобалося?
3. Які теми потребують більш детального вивчення?
4. Ваші коментарі / рекомендації на майбутнє.

Таблиця 6.

Рівні стилів поведінки в конфліктній ситуації до формувального експерименту в експериментальній групі та після нього (у % від загальної кількості опитаних)

Стилі поведінки в конфліктній ситуації	Рівні до експерименту			Рівні після експерименту		
	низький	середній	високий	низький	середній	високий
«Конкуренція»	50,0	25,0	25,0	95,0	5,0	—
«Співробітництво»	45,0	50,0	5,0	—	5,0	95,0
«Компроміс»	30,0	70,0	—	—	10,0	90,0
«Уникання»	20,0	35,0	45,0	85,0	15,0	—
«Пристосування»	15,0	80,0	5,0	55,0	45,0	—

5. Як ви зможете використовувати отримані знання в житті?

На перше запитання були отримані такі відповіді: «Я зрозумів, що конфлікти необхідні для досягнення більш ефективного результату та розуміння точки зору опонента; зараз я сприймаю конфлікт не як перешкоду, а як щось, що може призвести до творчості; я дізнався багато про конфлікти та знаю, як ними управляти у майбутньому; я зрозумів, що конфлікт – це не ситуація, а процес; конфлікт – частина соціальної діяльності, тому вирішення конфлікту – більш здорова реакція, ніж його ігнорування».

На питання, що більше всього сподобалося, отримали такі відповіді: «Сподобалися приклади та вправи на заняттях; кейси; інтерактивність уроку, що допомагає краще розуміти концепцію; дискусії; практичні аспекти управління конфліктами». Також було зазначено, що усі теми достатньо детально розглядалися та заняття були структуровані. Щодо рекомендацій на майбутнє, таких не було зазначено, за виключенням виконання письмового залікового завдання окрім презентації.

На останнє запитання: «Як ви зможете використовувати отримані знання в житті?» отримано такі відповіді: «Я закінчую університет та згодом розпочну працювати, тому управління конфліктами – важлива навичка; я планую бути консультантом в організації, тому цей курс для мене був цінним; отримані знання допоможуть знаходити найкращі засоби вирішення міжособистісних конфліктів; я тепер знаю мої стилі поведінки у конфліктних ситуаціях та різні способи вирішення конфліктів; я отримав цінні знання як управляти міжособистісними конфліктами; знання, отримані під час проходження курсу допоможуть створювати здорову атмосферу у колективі».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, після проведення пілотної та основної частини констатувального експерименту можемо зробити висновки, що тема міжособистісних конфліктів у студентському середовищі є нагальною. Конфлікти між студентами трапляються доволі часто за різних причин. Проведення опитувань та методик на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях під час констатувального експерименту виявили негативне

сприйняття конфліктів студентами, низький та середній рівень емоційного інтелекту та використання стилів «уникання» та «конкуренція» як стиль поведінки в конфлікті. Такі результати відзначили необхідність навчання студентів управлінню міжособистісними конфліктами. Покращення ж результатів тестування на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях та позитивний зворотній зв'язок від студентів підтверджують ефективність курсу «Управління міжособистісними конфліктами у студентському середовищі». Наше дослідження, не зважаючи на його детальний теоретичний аналіз, цінні результати констатувального та формувального експериментів не вичерпує всіх аспектів проблеми міжособистісних конфліктів у студентському середовищі вищих навчальних закладів. Дана робота може слугувати поштовхом для подальших крос культурних досліджень.

References:

- Antsupov, A. (2007). *Konfliktologiya: Uchebnik dlya vuzov 3-e izdanie* [Conflictology: Coursebook for higher educational institutions]. SPb.: «Piter». [in Russian].
- Berezovska, L. (2015). *Profilaktika konfliktiv u vischomu navchalnomu zakladi* [Conflict prevention in higher education]. *Visnik Natsionalnogo universitetu oboroni Ukraini*. Vip. 2 (45). [in Ukrainian].
- Bondarchuk, O. I. (2014). *Osobistisna gotovnist maybutnogo psihologa do poperedzhennya konfliktiv u profesiyniy diyalnosti: sutnist i umovi rozvitku* [Personal readiness of the future psychologist to prevent conflicts in professional activities: the essence and conditions of development]. *Visnik pisyadiplomnoyi osviti : zb. nauk. prats; za red. V. V. Oliynika*. Vip. 12 (24). [in Ukrainian].
- Bruck, T., Di Maio and Miaari (2019). Violent conflict and student academic achievement. *Journal of the European Economic Association*. 17(5). 1502–1537 DOI: 10.1093/jeea/jvy051
- Dolinska, L., Matyash-Zayats, L. (2003). *Uyavlennya suchasnoyi molodi pro osoblivosti mizhosobistisnih konfliktiv* [Conception of modern youth about the peculiarities of interpersonal conflicts]. *Sotsialno-psihologichniy vimlr demokratichnih peretvoren v UkraYinI. K.: UkraYinskiy tsentr poltichnogo menedzhmentu*, 331–338. [in Ukrainian].
- Emelyanov, S. M. *Praktikum po konfliktologii* [Workshop on Conflictology]. SPb.: Piter. [in Russian].
- Gershenson Seth and Erdal Tekin (2018). The Effect of Community Traumatic Events on Student Achievement: Evidence from the

- Beltway Sniper Attacks. *Education Finance and Policy*. 13, 513–544.
- Ghaffar, A. (2019). Conflict in Schools: Its Causes & Management Strategies. *Journal of Managerial Sciences*. Vol. III (II), 212–227.
- Girnuk, A. M., Bobro, A. Yu. (2004). Konflikti: struktura, eskalatsiya, zalagodzhennya [Conflicts: structure, escalation, resolution]. Vid. 2-e. K.: Vid-vo Solomiyi Pavlichko «Osnovi». [in Ukrainian].
- Grishina, N. V. (2008). Psihologiya konfliktu [Psychology of conflict]. 2-e izd. SPb.: Izd. dom «Piter». [in Russian].
- Karamushka, L. M. (2003). Psihologiya upravlinnya: navch. posib. [Psychology of management]. K.: Milenium. [in Ukrainian].
- Kibris, A. (2015). The Conflict Trap Revisited: Civil Conflict and Educational Achievement. *Journal of Conflict Resolution*. 59, 645–670.
- Lisenko-Gelemb'yuk, K. M. (2009). Spetsifika mizhosobistisnogo konfliktu v yunatskomu vitsi [The specifics of interpersonal conflict in adolescence]. Zbirnik naukovih prats: filosofiya sotsiologiya, psihologiya. Ivano-Frankivsk: Vidavnistvo Play TSIT Prikarpat'skogo natsionalnogo universitetu Imeni Vasylia Stefanika. Vip. 14. Ch. 1. [in Ukrainian].
- Lozhkin, G. V., Povyakel N.I. (2002). Prakticheskaya psihologiya konfliktu: Ucheb. posobie. [Practical psychology of conflict: coursebook]. 2-e izd. K.: MAUP. [in Ukrainian].
- Matyash-Zayats, L. P. (2002). Stil spilkuvannya yak chinnik mizhosobistisnih konfliktiv u rannomu yunatskomu vitsi [Communication style as a factor of interpersonal conflicts in early adolescence]. Psihologiya: Zb. nauk. pr. NPU Imeni M.P. Dragomanova. Vipusk 15. K.: NPU Imeni M.P. Dragomanova. [in Ukrainian].
- Mayer, B. (2012). The Dynamics of Conflict : a guide to engagement and intervention. 2nd ed. San Francisco: Jossey-Bass.
- Orban-Lembrik, L.E. (2010). Psihologiya upravlinnya: navch. posib. [Psychology of management]. 2-ge vid., dopovn. K.: Akademi-vidav, (Seriya «Alma-mater»). [in Ukrainian].
- Orlova, G. V. (2019). Konstruktivne rozv'yazannya konfliktiv: Zanyattya z elementami treningu [Constructive conflict resolution: Classes with training elements]. Retrieved from: <https://osvita.ua/doc/files/news/497/49739/Konflikt.doc>
- Orlyanskiy, V. S. (2007). Konfliktologiya: navchalniy posibnik [Conflictology: a coursebook]. K.: Tsentr uchbovoyi literature. [in Ukrainian].
- Piren, M. I. (2003). Konfliktologiya: Pidruchnik [Conflictology: Coursebook]. K.: MAUP. [in Ukrainian].
- Ryibakova, M. M. (1991). Konflikt i vzaimodeystviya v pedagogicheskom protsesse [Conflict and interactions in the pedagogical process]. M.: Prosveschenie. [in Russian].
- Semichenko, V. A. (2004). Psihologiya pedagogichnoyi diyalnosti: navch. posibnik dlya stud. vischih ped. navch. zakl. [Psychology of pedagogical activity]. K.: Vischa shkola. [in Ukrainian].
- Singh, D. & Dr NK Chadha. Know Your EQ: Emotional Quotient Test. Retrieved from: <https://fliphtml5.com/fhye/pqar>
- Soroka, I. & Synhaivska, I. (2019). The research on peculiarities of emotional intelligence of Indian students. Pravnichiy visnik Univer-sitetu «KROK»: zb. nauk. prats. Vischiy navchalniy zaklad «Univeritet ekonomiki ta prava «KROK». Vip. 36–37. K.
- Soroka, I. (2021). Specifics of conflicts in the student environment. Results of modern scientific research and development. Proceedings of the 4th International scientific and practical conference. Barca Academy Publishing. Madrid, Spain.
- Soroka, I. (2021). Measurement of Cognitive, Emotional and Behavioural Components of Conflict Competence among University Students. *Journal of Xidian University*, 15 (12), 292–299. DOI: <https://doi.org/10.37896/jxu15.12/028>
- Thomas Kilmann. Conflict mode instrument. Retrieved from: https://www.academia.edu/38789068/The_Thomas_Kilmann_Conflict_Mode_Instrument_TKI_test_and_Interpersonal_Conflict

Iryna Soroka

PhD in Psychology, Associate professor, O.P. Jindal Global University, Jindal Institute of Behavioural Sciences, Sonapat, (India)

Iryna Synhaivska

PhD in Psychology, Associate Professor, Director of the Educational and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, (Ukraine)

MANAGEMENT OF INTERPERSONAL CONFLICTS IN THE STUDENT ENVIRONMENT: THE RESULTS OF IMPLEMENTING THE TRAINING COURSE

ABSTRACT

The topic of interpersonal conflicts in the student environment is relevant, as evidenced by the observation and the results of the experiment. Conducting surveys and applying psychological tests in the experiment revealed a negative perception of conflicts by students, low and medium levels of emotional intelligence, and the use of avoidance and competition styles of behaviour in a conflict.

To achieve the goal of the pilot experiment, a questionnaire developed by the authors was used: "The perception of conflicts by students". The obtained results formed the basis of the training course "Management of interpersonal conflicts in the student environment." The

purpose of the formative experiment was to develop, organize and evaluate the effectiveness of the course implementation. The methods of empirical research (survey, testing, observation, active learning methods) were used in the work and methods of mathematical statistics (Student's t-distribution).

The total sample size was 214 university students (aged 18–22). At the formative stage, 40 students were involved (experimental group – 20 students who did the course on managing interpersonal conflicts in the student environment; and a control group – 20 people who were not involved in the course).

The design and content of the training course are based on the structure of the conflict management model, which includes the following components: 1) cognitive; 2) emotional; 3) behavioural (Mayer, 2012). A set of psychological methods was selected to study interpersonal conflicts in the student environment at the cognitive, emotional, and behavioural levels. To determine the students' perception of the conflict, an Express exercise on associations was used for each letter of the word *Conflict*. The "Know your EQ" test was used to measure the emotional intelligence quotient. In our work, we also used the Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument (TKI test), a description of behaviour in conflict situations. Measuring the effectiveness of the implementation of the training course "Management of interpersonal conflicts in the student environment" was carried out through the repeated application of methods and the feedback from the course participants.

The duration of the course is 70 academic hours: 14 lessons (56 academic hours), an exam – 4 hours, and 10 academic hours of extracurricular work (preparing a project, journaling, etc.). The following interactive techniques were used: the method of incomplete sentences, pair and group work, brainstorming, case studies, role-plays, interviews, miming, retrospective, mini-lectures, reflection sessions.

Improvement of the test results at the cognitive, emotional and behavioural levels and positive feedback from the students confirm the effectiveness of the course "Management of interpersonal conflicts in a student environment". Our study, despite its detailed theoretical analysis, valuable results of the experiment, does not reveal all aspects of the problem of interpersonal conflicts in the stu-

dent environment of higher educational institutions. This work can serve as a basis for further cross-cultural research.

Keywords: interpersonal conflicts, student environment, emotional intelligence coefficient.

Ирина Сорока

Кандидат психологических наук, доцент, Джиндал Институт Поведенческих Дисциплин, г. Сонипат, (Индия)

Ирина Сингаевская

Кандидат психологических наук, доцент, директор Учебно-научного института психологии, «Университет экономики и права «КРОК», г. Киев, (Украина)

УПРАВЛЕНИЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫМИ КОНФЛИКТАМИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ ВНЕДРЕНИЯ УЧЕБНОГО КУРСА

АННОТАЦИЯ

Тема межличностных конфликтов в студенческой среде является актуальной, о чем свидетельствуют наблюдения и результаты эксперимента. Проведение опросов и применение психологических методик в ходе констатирующего эксперимента выявили негативное восприятие конфликтов студентами, низкий и средний уровень эмоционального интеллекта и использование стилей «избегание» и «конкуренция» как стиль поведения в конфликте. Для достижения цели пилотной части констатирующего эксперимента использовался разработанный авторами опросник: «Представление студентов о конфликте». Полученные результаты легли в основу учебного курса «Управление межличностными конфликтами в студенческой среде».

Цель формирующего эксперимента заключалась в разработке, организации и оценке эффективности внедрения курса. В работе были использованы методы эмпирического исследования (опрос, тестирование, наблюдение, активные методы обучения); методы математической статистики (t критерий Стьюдента).

Общий объем выборки – 214 студентов университета (возрастом 18–22 года). На формирующем этапе было привлечено 40 студентов (экспериментальная группа – 20 человек, проходивших курс по управлению межличностными конфликтами в студенческой среде; и контрольная группа – 20 человек, которые не были во-

влечены в прохождение курса).

В основу дизайна и содержания учебного курса положена структура модели управления конфликтами, которая включает следующие составляющие: 1) когнитивная; 2) эмоциональная; 3) поведенческая (Mayer, 2012). Комплекс психологических методик был подобран для изучения межличностных конфликтов в студенческой среде на когнитивном, эмоциональном и поведенческом уровнях. Для определения представлений студентов о конфликте применялось Экспресс упражнение на ассоциации к каждой букве слова *Конфликт*. Для измерения коэффициента эмоционального интеллекта использовали Тест “Know your EQ”. В нашей работе также был использован Тест К. Томаса – описание поведения в конфликтных ситуациях. Измерение эффективности внедрения учебного курса «Управление межличностными конфликтами в студенческой среде» осуществлено посредством повторного применения методик и обратной связи от участников курса.

Продолжительность курса составляет 70 академических часов: 14 пар (56 академических часов), экзамен – 4 часа и 10 академических часов внеаудиторной работы (подготовка проекта, ведение дневника и т. п.). Использовались следующие интерактивные техники: метод незавершенных предложений, работа в парах и мини-группах, «мозговой штурм», кейсы, ролевые игры, интервью, пантомима, ретроспектива, мини-лекции, рефлексия занятия.

Улучшение результатов тестирования на когнитивном, эмоциональном и поведенческом уровнях и положительная обратная связь от студентов подтверждают эффективность курса «Управление межличностными конфликтами в студенческой среде». Наше исследование, несмотря на его детальный теоретический анализ, ценные результаты констатирующего и формирующего экспериментов, не исчерпывает все аспекты проблемы межличностных конфликтов в студенческой среде высших учебных заведений. Данная работа может служить основой для дальнейших кросс культурных исследований.

Ключевые слова: межличностные конфликты, студенческая среда, коэффициент эмоционального ин-

теллекта.

How to cite (як цитувати):

Soroka, I., & Synhaivska, I. (2022). MANAGEMENT OF INTERPERSONAL CONFLICTS IN THE STUDENT ENVIRONMENT: THE RESULTS OF IMPLEMENTING THE TRAINING COURSE. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 18-31. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.2> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 11.11.2021

Дата рекомендації до друку: 23.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ АКСІОПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОЄКТУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ДОСЯГНЕНЬ ОСОБИСТОСТІ

Гуляс Інеса Антонівна¹

¹Доктор психологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3481-1277>

Researcher ID: D-9155-2016

UDC: 159.943.8

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню чинників аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості та виявленню гендерних відмінностей означеного феномена. За результатами факторного аналізу встановлено детермінантні особливості аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості періоду ранньої дорослості жіночої статі, представлені наступними інтегральними психологічними характеристиками – 10-ма факторами: диспозиція самоєфективності, диспозиція перфекціонізму, атрибуція відповідальності, додання перешкод, використання непродуктивних копінгів, «марні намагання», поєднання андрогінності з фемінністю, доброчинність, прагнення до успіху, відсутність адекватної психовікової оцінки. Натомість представників чоловічої статі ранньої дорослості вирізняють такі інтегральні психологічні характеристики – 10 факторів: риси чоловічого гендеру у досягненні успіху, додання перешкод, безпорадність, відсутність екстернально регульованого перфекціонізму, неуспіх, несамостійність як відсутність результату, розуміння ситуації, винагорода за досягнуте, двоїстість екстернально регульованого перфекціонізму, афективно-конативний комплекс. Виявлено гендерно зумовлені відмінності між чинниками аксіопсихологічного проектування в ранній дорослості: у жінок цей процес спонукається диспозицією самоєфективності і перфекціоністськими настановами, а в чоловіків – рисами маскуліності й прагненням до подолання перешкод.

Ключові слова: гендер, аксіопсихологічне проектування, життєві досягнення, особистість, факторний аналіз.

Постановка проблеми. Сучасна епоха тотального панування цифрових технологій, строгої алгоритмізації виробничих процесів і ритуалізації соціальних практик поєднується з хаотичними дисипативними процесами в різних сферах економічного, соціально-політичного і культурно-мистецького життя, які важко піддаються науковому прогнозуванню чи впорядкуванню із суто утилітарною метою. Люди лякаються появи «чорного лебедя», який може зруйнувати передбачення свого майбутнього, тоді як раніше настання певної події багатократно підтверджувалося (Hulyas, 2020; Karpenko, & Hulyas, 2020 : 44).

В умовах дії дихотомій упорядкування – розсі-

ювання, організації – хаотизації, алгоритмізації – спонтанного вияву, формування – саморозвитку тощо зростає роль аксіопсихологічного проектування життєздійснення особистості, що має на меті творчо синтезувати різнобічно спрямовані вектори континууму «детермінація – самодетермінація» (Hulyas, 2020; Karpenko, & Hulyas, 2020 : 44).

Відтак проблема аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості є актуальною в теоретико-методологічному й прикладному сенсах, оскільки відображає значущі потреби сьогодення, враховує економічний, морально-етичний, інтелектуальний і духовний аспекти самотворення особистості. Об-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Inesa Hulyas

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

рана для дослідження тема має міждисциплінарну, наукову, культурно-освітню, гуманітарну та соціальну вагомість, сприяє з'ясуванню тенденцій та закономірностей аксіопсихологічного проектування і виробленню адекватних стратегій імплементації життєвих досягнень особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на те, що проблема аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості як така досі не ставала спеціальним предметом психологічних досліджень в українській психології, є «молодою», і відповідно, не має належного теоретико-методологічного й емпіричного обґрунтування. Натомість у вітчизняній психології реалізовано низку досліджень, дотичних до аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості. Зокрема, Я. Васильєв (Vasil'yev, 2007) запропонував новий підхід до вивчення особистості крізь призму її цільової спрямованості як орієнтації на майбутнє, що проявляється у футурреальній функції психічної діяльності. Г. Гандзілевська (Handzilevs'ka, 2018) презентувала комплексне дослідження життєвого сценарію як соціально-психологічного феномена через психолого-акмеологічний дискурс. З. Карпенко (Karpenko, 2018) обґрунтувала авторську концепцію предмета і методу аксіологічної психології особистості згідно з принципом інтегральної суб'єктності, здійснила аксіопсихологічну реінтерпретацію культурно-відповідних, психодинамічних, феноменологічних і психотерапевтичних аспектів аксіологічного персонігенезу. Г. Радчук (Radchuk, 2011) розробила функціонально-динамічну модель аксіогенезу особистості; виокремила смислове переживання як екзистенційно-феноменологічне підґрунтя професійно-особистісного аксіогенезу в освітньому середовищі ЗВО. О. Климишин (Klymyshyn, 2010) реалізувала християнсько-орієнтований підхід до проблеми розвитку духовності особистості; концептуалізувала бачення людини як цілісної комплементарної єдності тіла-душі-духа; експлікувала екзистенційно-мотиваційний контекст релігійної віри як телеологічного ядра психології духовного розвитку особистості. В. Климчук (Klymchuk, 2015) вибудував проект соціальної психології мотивації. На основі отриманих результатів ем-

піричних досліджень автор описав структуру мотиваційного дискурсу, навів його кількісні та якісні характеристики, обґрунтував практики життєконструювання. М. Семиліт (Semylyt, 2019) висвітлив проблему проектування життєвого шляху в контексті соціально значущої прогнозувальної діяльності, новітніх особистісно-орієнтованих психотерапевтичних практик. Т. Титаренко (Tytarenko, 2003) описала просторово-часові виміри життєвого світу особистості, відмінності між «чоловічими» й «жіночими» світами, гармонійними та дисгармонійними; запропонувала шляхи втечі з тенет повсякденності, можливості здійснення відповідальних життєвих виборів. А.А. Фурман (Furman, 2017) обґрунтував смисложиттєву сферу особистості як системну організацію свідомої життєвої активності; детально розглянув особистісні смислоформи, які визначають спосіб реалізації суб'єктом життєдіяльності свого покликання й упорядковують вітакультурний простір самоздійснення.

Поняття «аксіопсихологічне проектування життєздійснення особистості» ми визначаємо як двоєдиний синергійний процес ціннісно-цільового випередження (антиципації) бажаних для певної особи станів і статусів (досягнень) та їх суб'єктноресурсного забезпечення відповідними компетентностями, релевантними щодо конкретних життєвих ситуацій (Hulyas, 2020 : 141).

Таке бачення проектування дає змогу з'єднати триангуляційною дугою темпорально-телеологічний і каузально-суб'єктний (топічний) аспекти цілісного процесу життєздійснення особистості. Перший аспект репрезентує свободу волі як іманентно притаманну властивість *homo sapiens* більш чи менш самостійно визначати свої життєві пріоритети (ціннісно-сміслова сфера), другий – представляє біологічно зумовлені та набуті в ході соціалізації (в тому числі завдяки навчанню, вихованню, освіті загалом) знання, уміння, навички втілювати особистісні вибори як результати ціннісного самовизначення (від розв'язання ситуативних задач на їхній смисл до ухвалення доленосних рішень щодо подальшої траєкторії особистого руху-поступу) в життєздатні проекти. Без цієї комплементарної пари «хочу» і «можу», термінального й інструментального не може синтезуватися фінальний продукт цієї синергії – «я ста-

ну» чи «відбудуся» (якщо, звісно, захочу й організуюся, внутрішньо зберуся). Відтак, перший аспект аксіопсихологічне проєктування підлягає принципу нелінійного телеологічного детермінізму (адже «котел» неусвідомлюваних інтенцій рано чи пізно винесе на поверхню свідомості так чи інакше зрозумілий особистий інтерес, раціоналізований намір, обґрунтоване духовне прагнення тощо), а другий аспект – принципу холархічного детермінізму (від «холізм» – цілісність й «ієрархія» – підпорядкування, субординація), якому і підлягає феномен аксіопсихологічного проєктування життєздійснення особистості (Hulyas, 2020; Karpenko, & Hulyas, 2020 : 44–45).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на солідний доробок учених у царині життєвого проєктування, існує все ж порівняно невелика кількість праць, які охоплювали б цілісну картину феномену проєктування життєвих досягнень особистості представників різних вікових категорій, статей (гендерів), професій. У цьому зв'язку **метою** статті є: дослідити чинники аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень особистості та виявити гендерні відмінності означеного феномена.

Наукове обґрунтування методології проведення дослідження. Методологічну основу пропонованого дослідження склали: ідея суб'єктності людини; принцип детермінізму – лінійний і телеологічний; механізми самоорганізації у світобудові; системний підхід і системна детермінація; самодетермінація і автономія особистості; вітакультурна методологія; аксіопсихологія особистості.

У роботі використано низку методів дослідження, зокрема, *теоретичних*: методи концептуально-порівняльного аналізу (теоретичний аналіз і синтез положень монографічної літератури, систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних, абстрагування); структурний метод інтерпретації); *емпіричних*: тестування – вербальне та проєктивне, бесіда, спостереження, анкетування у форматі констатувального експерименту, біографічний метод. Дослідження структури аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень особистості здійснювали за допомогою психологічного інструментарію, поділеного на блоки: ціннісно-цільовий – представлено методиками: «Методика дослі-

дження цільової спрямованості особистості» Я. Васильєва, «Пакет оцінки особистісних прагнень» Р. Еммонса; мотиваційно-смысловий – «Каузометрія» Є. Головахи, О. Кроніка, «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнова; рефлексивно-феноменологічний – тест «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер, «Полівимірні шкали перфекціонізму» П. Гевітта і Г. Флетта, методика «Дослідження маскуліності-фемінності особистості» С. Бем; регулятивно-поведінковий – опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової, Є. Коноз, «Опитувальник самоєфективності» І. Брунової-Калісецької, «Діагностика мотивації досягнення» А. Меграбіана; афективно-вітальний – «Оксфордський опитувальник щастя» М. Аргайла; *математико-статистичних*: факторний аналіз за стандартними процедурами. Статистичну обробку емпіричних даних здійснено на базі стандартизованих пакетів комп'ютерних програм IBM SPSS Statistics 22.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як слушно зауважує Т. Титаренко (Tytarenko, 2009 : 176), стаття є однією з основних категорій психології особистості. Але і нині, зазначає дослідниця, у переважній більшості психологічних книжок про статтю не згадують, говорячи про усередненого індивіда, хоча це такий же нонсенс, як і міркування про людину без расової належності, людину поза віком чи людину без індивідуального обличчя. Не усвідомивши власну статеву належність, не пройшовши шлях статевої ідентифікації, індивід не перетворюється на особистість. Саме зі ставлення до власної статі починається справжній розвиток самосвідомості в дитинстві.

У науковій психологічній літературі наявний масив досліджень, присвячених вивченню проблем статі, зокрема: у медико-біологічному напрямку акцентовано увагу на особливостях процесу набуття статевої зрілості та фізичного росту, що відбувається у цей період (Кон, 2004; Кон, 1981); психологічний – сфокусовано на вивченні передумов формування психології статі і гендерної проблематики (Mokhova, 2016), статевої диференціації, гендерної ідентичності (Bendas, 2006; П'ін, 2010 та ін.); професійної ідентичності

(Anishchenko, 2006), самоактуалізації у професії, гендерної специфіки молоді (Sukhareva, 2006); гендерної специфіки лідерства (Bendas, 2000; Petrushikhina, 2003; Fomicheva, 2007); у соціально-психологічному – розкрито аспекти статевого ролі соціалізації (Kocharyan, 1996), проаналізовано значення настановлень, соціальних цінностей, соціальних уявлень у цьому процесі, а також питання стосунків між особами однієї та різної статей (Novorun, & Kikinezhdi, 2004; Favorova, 2016 та ін.); жіночого лідерства (Gatina, 2005; гендерної лінгвістики (Bumagin, 2004).

З огляду на аналіз наукових досліджень, зазначено, що існують різночитання у плані психологічних статевих відмінностей і розуміння понять «стать» і «гендер». Вважається, що зі статтю пов'язані лише фізіологічні відмінності, натомість із гендером – психологічні, соціальні й культурні.

Розрізнення термінів «стать» і «гендер» було введено в науковий обіг психологом Р. Столлером і ендокринологом Дж. Мані, які наприкінці 60-х років ХХ століття почали використовувати поняття «гендер» у новому, не граматичному сенсі задля розрізнення маскулінності та фемінінності як соціокультурних характеристик чоловічого і жіночого (Tytarenko, 2009 : 176).

Гендер є водночас уявленням про інших і про самих себе. Він виникає як продукт соціальних технологій, а саме практик буденного життя і таких технологій, як, наприклад, засоби масової комунікації, мода, кінематограф. За допомогою наслідування культурних норм людина засвоює ролі «справжньої жінки» і «справжнього чоловіка» (Tytarenko, 2009 : 176).

Наприкінці 70-х років минулого століття термін «стать» стали використовувати лише щодо біологічної мужності та жіночості, а концептом «гендер» – маркувати культурні очікування маскулінності чи фемінінності. Гендер краще передавав соціальні, психологічні і культурні аспекти людських рис, норм, стереотипів, ролі, які вважають типовими і бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінок і чоловіків (Tytarenko, 2009 : 176).

На думку І. Кона (Kon, 2004), стать є сукупністю полярних (контрастних) генеративних і пов'язаних із ними ознак, а гендер – у широкому розумінні, психічними чи поведінковими якостями, що асоціюються з

маскулінністю чи фемінінністю і відрізняють чоловіків від жінок, у вузькому – соціальна стать, тобто, соціально детерміновані ролі, ідентичності та сфери діяльності чоловіків і жінок, які залежать не від біологічних статевих відмінностей, а від соціальної організації суспільства.

У своїй праці «Стать і гендер» Є. Ільїн (Il'in, 2010) доводить, що ані біологічні, ані соціальні аспекти статі не можуть розглядатися ізольовано один від одного. На переконання вченого, це викривлює реальні спільні риси і відмінності між статями.

Продовжуючи попередній контекст, Т. Говорун і О. Кікінезді (Novorun, & Kikinezhdi, 2003) вважають, що стать і гендер є гранями, аспектами людської особистості, а не абсолютно самостійними речами, вони взаємопов'язані і доповнюють одне одного.

Концептуалізації поняття гендеру сприяла і загальнометодологічна атмосфера другої половини ХХ століття з її постнекласичним розумінням наукової раціональності. Саме постнекласична наука акцентує увагу на ролі рефлексії цієї діяльності, у межах якої вивчається людина. Вона звертає особливу увагу не лише на засоби чи операції, характерні для цієї діяльності, але й на ціннісно-цільові структури. Ідеї постструктуралізму та постмодернізму також сприяли підготовці методологічної бази для визнання нового суб'єкта наукового дослідження, який не є універсальним і нібито «об'єктивним» (як правило, чоловік), а є гендерно визначеним – чоловіком або жінкою (Tytarenko, 2009 : 176).

Термін «гендер» визнано за вдалий і обрано для введення у науковий дискурс ще й тому, що він розхитував багатовікові уявлення про механізми відтворення статевої нерівності, реалізації владно-підвладних стосунків, статево-рольову структуру суспільства, головними рисами якої є патріархальність і гетеросексуальність. Означений концепт маркує небіологічні, недемографічні статеві ознаки. Його використовують при визначенні політичних стратегій, правових відносин між людьми залежно від прав і свобод, свободи і відповідальності чоловіка і жінки. Коли йдеться про перетворення у суспільстві й державі, поняття «гендер» є необхідним конструктом. У найбільш широкому розумінні гендер є змодельованою суспільством

системою норм, цінностей і рольових характеристик чоловічої і жіночої поведінки, відповідного стилю життя і світобудови (Тутаренко, 2009 : 176).

З огляду на викладене вище, можна висновувати, що стать і гендер співвідносяться як природа і культура, а поділ на чоловіче і жіноче можна розуміти передусім як культурну конструкцію.

Зауважмо, що у соціально-психологічних дослідженнях психологи наполягають на використанні понять «гендер» або «психологічна стать», підкреслюючи, що чимало відмінностей між статями мають у своїй основі не так біологічну, як культуральну, соціально зумовлену природу. Гендером позначають соціально-рольову інтерпретацію рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки.

У нашому дослідженні вживаються концепти «стать» і «гендер», зважаючи на загальноприйняті уявлення про те, що формування статевих відмінностей людини здійснюється під впливом соціокультурного середовища в результаті засвоєння особистістю комплексу соціальних цінностей як певних норм, взірців поведінки та зовнішності представників чоловічої і жіночої статей. Не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психологічні властивості, моделі поведінки, види діяльності, професії чоловіків і жінок тощо.

Нижче наведено аналіз відмінностей в особливостях аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень особистості опитаних представників різних статей.

За ознакою «стать» вибірку сформували 284 респонденти періоду ранньої дорослості, з яких 94 – чоловічої (56 студентів – майбутніх інженерів і 38 майбутніх економістів) і 190 – жіночої статей (49 майбутні інженери, 51 – майбутні економісти та 90 – майбутні педагоги). Зауважмо, що за статтю учасників вибірка є незбалансованою: 190 представниць жіночої і 94 – чоловічої статі, що зумовлено об'єктивними причинами: вибірку майбутніх педагогів утворюють лише дівчата, а майбутніх економістів – переважно останні. Опитувальник С. Бем дозволив установити відповідність біологічної статі певному гендеру.

Інтерпретацію результатів дослідження розпочнемо з психологічного аналізу емпірико-діагностичних

даних, здобутих на групі представників ранньої дорослості жіночої статі.

Можливість застосування факторного аналізу до масиву вибраних показників перевірено за критерієм адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,472) і критерієм сферичності Бартлетта (приблизне значення $\chi^2 = 5342,097$; $df = 1830$; $p = 0,000$).

Кількість факторів визначали за критерієм «кам'янистого осипу» Р. Кеттела шляхом вибору методу головних компонент, що в даному випадку дорівнює 21.

З'ясувалося, що фактори 11-21 мають у своєму складі одну-дві змінні з незначними навантаженнями. Тому, з метою оптимізації аналітичного процесу, їх кількість було скорочено до 10-ти (рис. 1), які пояснюють 45,84 % сумарної дисперсії.

Початковий етап факторного аналізу відображено в таблиці 1.

Аналіз власних значень факторів свідчить, що

Таблиця 1.

Власні значення факторів, $n = 190$

Фактори	Власні значення	% дисперсії	Сумарний %
1	4,83	7,93	7,93
2	3,72	6,11	14,04
3	3,31	5,42	19,47
4	2,80	4,59	24,06
5	2,56	4,19	28,26
6	2,51	4,11	32,37
7	2,44	4,01	36,39
8	2,05	3,36	39,75
9	1,90	3,12	42,87
10	1,81	2,96	45,84

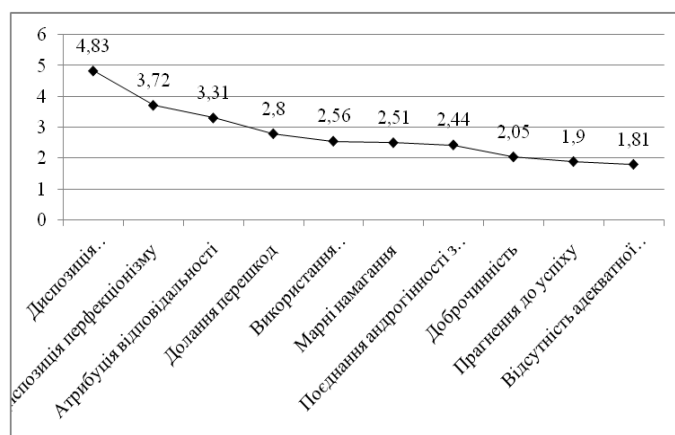

Рис. 1. Власні значення факторів аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень опитаних жіночої статі ($n = 190$)

максимальний вплив у цьому випадку належить фактору першому; дещо менше, проте впливовим також є фактор другий; інші фактори визначено меншими власними значеннями і, відповідно, містять меншу частку загального розсіювання (дисперсії) за вибіркою. Накопичені власні значення свідчать про те, як зростає внесок власних значень факторів мірою збільшення дисперсії.

Після варімакс-обертання отримано факторну структуру аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень досліджуваних жіночої статі (табл. 2).

Фактор 1 (внесок до сумарної дисперсії – 7,93 %) у представників жіночої статі розглядуваного віку визначений такими дескрипторами із позитивними навантаженнями: самоефективність (0,77), саморегуляція (0,60), стратегія (0,59), сценарій (0,59), розв'язання задачі (0,49), маскулінність (0,49), мотивація досягнень

(0,44), а тому отримує назву «Диспозиція самоефективності».

У розглядуваному випадку самоефективність досліджуваних представлена як стрижень, що проходить крізь призму саморегуляції і самооцінювання, об'єднуючи когнітивний і поведінковий аспекти самосвідомості. У цьому зв'язку уявлення опитаних про себе, свої можливості і здібності, їхня оцінка об'єктивуються у саморегуляції, в організації власної поведінки і діяльності. А мотивація досягнення успіху є одним із механізмів, що відповідає за формування позитивного сценарію активності і стратегії її здійснення – важливих складників самоефективності.

Фактор 2 (внесок до сумарної дисперсії – 6,11 %) визначають змінні із сильними позитивними навантаженнями: перфекціонізм (0,65), соціально приписаний перфекціонізм (0,58) і помірними протилежними

Таблиця 2.

Факторна структура аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень респондентів ранньої дорослості жіночої статі (n = 190)

Умовна назва фактора	Змінні, що визначають фактор	Факторні навантаження
Фактор 1 «Диспозиція самоефективності»	самоефективність	0,774
	саморегуляція	0,600
	стратегія	0,586
	сценарій	0,586
	розв'язання задачі	0,491
	маскулінність	0,486
	мотивація досягнення	0,445
Фактор 2 «Диспозиція перфекціонізму»	перфекціонізм	0,651
	соціально приписаний перфекціонізм	0,585
	унікнення	-0,459
	перфекціонізм, орієнтований на себе	0,442
Фактор 3 «Атрибуція відповідальності»	інтроєкція	0,576
	внутрішня причина	0,528
	ідентифікація	0,510
	амбівалентність	0,460
	зусилля	0,453
	ймовірність успіху	0,435
	важливість	0,416
Фактор 4 «Долання перешкод»	труднощі	0,554
	ясність	0,462
	саморегуляція	0,404
Фактор 5 «Використання неефективних копінгів»	коефіцієнт суб'єктивної реалізації життя	0,481
	унікнення	0,469
	відволікання	0,411
	психологічний вік	0,400
Фактор 6 «Марні намагання»	самоефективність	-0,414
	саморегуляція	0,377
	зусилля	0,353
Фактор 7 «Поєднання андрогінності з фемінністю»	андрогінність	0,635
	фемінність	0,568
Фактор 8 «Доброчинність»	воля	0,458
	емоції	0,438
	допомога, милосердя	0,372
Фактор 9 «Прагнення до успіху»	мотивація досягнення	0,393
	спілкування	0,376
Фактор 10 «Відсутність адекватної психовікової оцінки»	коефіцієнт суб'єктивної реалізації життя	-0,503
	психологічний вік	-0,457
	здоров'я	0,360

ми – уникнення (-0,46) і перфекціонізм, орієнтований на себе (0,44), тому ідентифікуємо його як **«Диспозиція перфекціонізму»**.

Аналітичний огляд змісту компонентів, які ввійшли у фактор, дозволяє висновувати, що респонденти зорієнтовані на перфекціонізм загалом, і на його складові частини зокрема. Вони мають високий рівень домагань, виражену тенденцію постійно ставити перед собою важкодосяжні цілі та готовність докладати максимум зусиль задля їх досягнення, схильні до постійного зростання і вдосконалення. Опитані також переконані, що й інші мають відносно них надзвичайно високі очікування, які потрібно виправдати, щоб заслужити на прийняття, схвалення й уникнути негативної оцінки.

Фактор 3 (внесок до сумарної дисперсії – 5,42 %) об'єднує такі діагностичні показники із сильними позитивними (інтросекція (0,58), внутрішня причина (0,53), ідентифікація (0,51)) і помірними (амбівалентність (0,46), зусилля (0,45), ймовірність успіху (0,43), важливість (0,42)) навантаженнями, які схарактеризуємо й узагальнимо як **«Атрибуція відповідальності»**. Звертає на себе увагу поява амбівалентності у структурі фактора 3, що свідчить про деяку невпевненість і, можливо, тривожність дівчат, пов'язану з відстоюванням своєї позиції.

Фактор 4 (внесок до сумарної дисперсії – 4,59 %) утворено трьома змінними із позитивними навантаженнями – труднощі (0,55), ясність (0,46) і саморегуляція (0,40), що й узагальнено в назві **«Долання перешкод»**. Досягнення життєвих цілей у представників жіночої статі ранньої дорослості пов'язані з подоланням труднощів. Зауважмо, що в цьому є і позитив, оскільки подолання супроводжується інтенсивними переживаннями самореалізації.

Фактор 5 (внесок до сумарної дисперсії – 4,19 %) володіє компонентами з помірними додатними навантаженнями – коефіцієнт суб'єктивної реалізації життя (0,48), уникнення (0,47), відволікання (0,41) і психологічний вік (0,40), що схарактеризуємо й ідентифікуємо як **«Використання неефективних копінгів»**.

Фактор 6 (внесок до сумарної дисперсії – 4,11 %) утворюють дескриптори з помірним негативним – самоефективність (-0,41) і позитивними – саморегуляція (0,38) і зусилля (0,35) навантаження-

ми, тому маркуємо його як **«Марні намагання»**. Оскільки самоефективність не гарантує автоматичного оволодіння готовими навичками, уміннями чи стратегіями, а, радше, може розглядатися як основа опанування когнітивними, поведінковими, регулятивними способами створення і виконання необхідних програм дій для управління постійно змінюваними життєвими обставинами; і перебуває на перетині внутрішніх способів самооцінювання, самоставлення, саморегулювання і зовнішніх умов діяльності, то її відсутність у розглядуваному випадку, навіть за наявності певного рівня саморегуляції і зусиль в опитаних, навряд чи забезпечуватиме їм успіх.

За А. Бандурою (Bandura, 1997), такі досліджувані характеризуються нерішучістю, схильністю відступати перед складними завданнями. Вони не можуть мотивувати себе на виконання суб'єктивно непростих задач, послаблюють зусилля чи відмовляються від них, стикнувшись із труднощами. У напружених ситуаціях концентруються на власних недоліках і несприятливих наслідках невдачі. Важко та повільно відновлюють свою самоефективність після неуспіху, оскільки не досить успішну діяльність пояснюють нестачею здібностей, що й зумовлює стреси.

Фактор 7 (внесок до сумарної дисперсії – 4,01 %) поєднує у собі лише два показники з сильними позитивними навантаженнями – андрогінність (0,63) і фемінність (0,57), а тому таку комбінацію назовемо **«Поєднання андрогінності з фемінністю»**. Такий «тандем» змінних характеризує молодих дівчат як власне жіночими властивостями – пасивністю, поступливістю, здатністю до емоційного контакту, людинолюбством, прагненням допомагати й опікати, розчуленістю, ніжністю, наївністю, образливістю і кокетством, так і орієнтацією на освоєння традиційно чоловічих ролей, настановлень, взірців поведінки. Саме комбінація андрогінності як породження епохи постмодерну з фемінністю є тим диспозиційно-рольовим міксом, який конструює спосіб досягнення цілей у жінок даного віку.

Фактор 8 (внесок до сумарної дисперсії – 3,36 %) визначають змінні з додатними помірними навантаженнями – воля (0,46), емоції (0,44), допомога, милосердя (0,37), який і назовемо **«Доброчинність»**.

Проектуючи власне майбутнє, досліджувані

дівчата стикаються з проблемою волі як у плані її інтенсивності, тобто «сили волі», так і в сенсі ціннісно-мотиваційних перетворень. У контексті останнього воля постає як механізм саморегуляції опитаних у площині співвіднесення і поєднання ними віддалених і ближніх перспектив. Саморегуляція представниць прекрасної статі спрямована на те, щоб «далеке» зробити психологічно близьким, щоб позбавлені безпосередньої спонукальної сили, але необхідні мотиви й цілі ввійшли у психологічне «тепер», стали актуальними та дієвими.

У процесі імплементації свого задуму респондентки переживають те, що з ними відбувається, і через це переживання виявляють своє ставлення до того, що їх оточує, що вони роблять і відчувають. У переживаннях відображається оцінка ними явищ, що стосуються їхнього життя, спонукань до дії, передбачаються наслідки активності. Їм також властиві сильні та непересічні почуття, що стають подіями їхнього внутрішнього життя і пов'язані з інтимною сферою, зокрема духовною. С. Мадді (Maddi, 2005) підкреслює роль емоцій як зворотного зв'язку, що формується мірою накопичення реалізованих людиною дій та ухвалених нею рішень.

І, насамкінець, учинок-милосердя (Bekh, 2006 : 218–219) є вираженням почуттів досліджуваних дівчат, спрямованих на благополуччя іншого. Формами вияву вчинку-милосердя є реальна допомога справою, заступництво, добра порада, співчуття, психологічна підтримка тощо. Нині соціальна ситуація є такою, що соціальний запит на вчинок-милосердя надзвичайно великий, на що варто зважати, обираючи виховні пріоритети.

Фактор 9 (внесок до сумарної дисперсії – 3,12 %) складають два компоненти з помірними додатними навантаженнями – мотивація досягнення (0,39) і спілкування (0,38), а відтак маркуємо його як **«Прагнення до успіху»**.

На переконання вітчизняного дослідника С. Занюка (Zanyuk, 2002 : 170), суб'єктивна цінність і привабливість успіху в певній діяльності є ще одним важливим фактором, який визначає мотивацію досягнення. Мотивація досягнення і поведінка, спрямована на досягнення, значною мірою залежать від сфери діяльності, привабливості останньої та суб'єктивної цінно-

сті успіху в ній.

Таким чином, від того, якого значення опитані надають досягненням у певній сфері, залежить не лише вибір їхніх подальших занять, а й мотивація досягнення у цій сфері (наскільки інтенсивно вони працюватимуть задля досягнення успіху в певній галузі). Поєднання чинників мотивації досягнення зі спілкуванням указує на пріоритетний (тут – комунікативний) спосіб досягнення життєвого успіху в дівчат (у період ранньої дорослості).

Фактор 10 (внесок до сумарної дисперсії – 2,96 %) визначають змінні з сильним і помірним, проте негативними навантаженнями – коефіцієнт суб'єктивної реалізації життя (-0,50), психологічний вік (-0,46) і помірним додатним – здоров'я (0,36), тому ідентифікуємо його як **«Відсутність адекватної психовікової оцінки»**. Оскільки психологічний вік визначається, передусім, часткою реалізованих зв'язків між подіями, він може бути змінений особистістю шляхом реконструкції цих зв'язків – перегляду майбутньої життєвої перспективи та переосмислення ролі минулих подій, їх впливу на сьогодення і майбутнє (Turban, 2018 : 124).

Отже, виявлене у досліджуваних жіночої статі можна пояснити припущенням про те, що вони навряд чи вдоволені подіями й учинками з їхнього минулого, адже в процесі життєдіяльності є тенденція повернення до стереотипних форм діяльності, вироблених у ситуації успіху, і навпаки – уникання проблемних ситуацій, тобто тих, які зафіксовані в досвіді як проблемні; натомість вони високо цінують хороше здоров'я, енергійність і працездатність.

Таким чином, за результатами факторного аналізу встановлено детермінантні особливості аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень особистості періоду ранньої дорослості жіночої статі, представлені наступними інтегральними психологічними характеристиками – 10-ма факторами: диспозиція самоефективності, диспозиція перфекціонізму, атрибуція відповідальності, долання перешкод, використання непродуктивних копінгів, «марні намагання», поєднання андрогінності з фемінністю, доброчинність, прагнення до успіху, відсутність адекватної психовікової оцінки. У факторній структурі ціннісно-

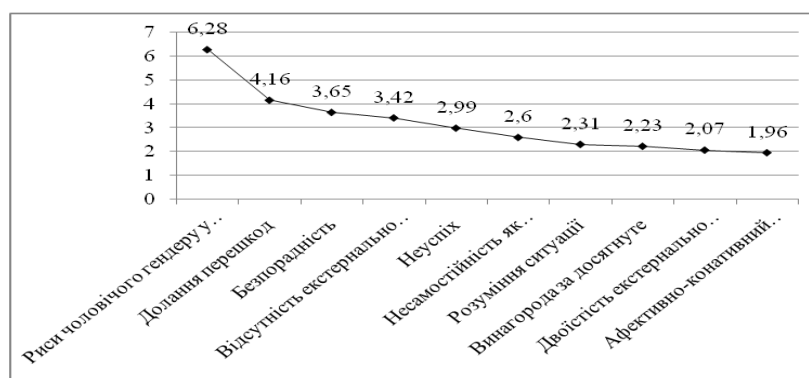

Рис. 2. Власні значення факторів аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень респондентів чоловічої статі ($n = 94$)

го проєктування опитаних розглядуваного віку провідними є перші два чинники.

Наступним етапом факторизації масиву емпіричних даних став аналіз факторної моделі аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень особистості представників ранньої дорослості чоловічої статі.

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,345) і критерій сферичності Бартлетта (приблизне значення $\chi^2 = 3514,413$; $df = 1830$; $p = 0,000$) уможливили застосування методу факторного аналізу до вибраних показників.

Для визначення кількості факторів користувалися критерієм «кам'янистого осипу» Р. Кеттела, який потребує побудови графіка власних значень. Аналіз такого графіка засвідчив виокремлення 21 фактора. Задля оптимізації аналітичного процесу, кількість факторів скоротили до 10-ти (рис. 2), які пояснюють 51,97 % сумарної дисперсії.

Початковий етап факторного аналізу відображено в таблиці 3.

Аналізуючи власні значення факторів, можна стверджувати, що у розглядуваному випадку домінантним є перший фактор; дещо поступається йому за силою другий фактор; інші фактори представлені помітно меншими власними значеннями і, відповідно, вони охоплюють меншу частку дисперсії за вибіркою.

Після варімакс-обертання отримано факторну структуру аксіопсихологічного проєктування життєвих досягнень досліджуваних чоловічої статі (табл. 4).

Фактор 1 (внесок до сумарної дисперсії – 10,30 %) сформував чимало характеристик зі статистично значущими, сильними та помірним навантаженнями – переважно додатними: маскулінність (0,73), самоефективність (0,68), соціальне відволікання (0,59), сценарій (0,57), щастя (0,57), стратегія (0,57), перфекціонізм (-0,52), розв'язання задачі (0,49), ідентифіковано як «*Риси чоловічого гендеру у досягненні успіху*».

Як зазначає П. Горностай (Gornostay, 2007 : 123), типово маскулінними якостями є незалежність, активність, раціональність, інтелект, сила (як фізична,

Таблиця 3.

Власні значення факторів, $n = 94$

Фактори	Власні значення	% дисперсії	Сумарний %
1	6,28	10,30	10,30
2	4,16	6,82	17,12
3	3,65	5,98	23,11
4	3,42	5,61	28,72
5	2,99	4,90	33,62
6	2,60	4,27	37,90
7	2,31	3,79	41,69
8	2,23	3,66	45,36
9	2,07	3,39	48,75
10	1,96	3,22	51,97

Таблиця 4.

**Факторна структура аксіопсихологічного проєктування
життєвих досягнень респондентів ранньої дорослості
чоловічої статі (n = 94)**

Умовна назва фактора	Змінні, що визначають фактор	Факторні навантаження
Фактор 1 «Риси чоловічого гендеру у досягненні успіху»	маскуліність	0,728
	самоефективність	0,684
	соціальне відволікання	0,592
	сценарій	0,575
	щастя	0,575
	стратегія	0,571
	перфекціонізм	-0,521
	розв'язання задачі	0,492
Фактор 2 «Долання перешкод»	зусилля	0,565
	засмучення	0,531
	труднощі	0,503
Фактор 3 «Безпорадність»	саморегуляція	-0,530
	відволікання	0,512
	успішність	0,480
	уникнення	0,466
	програмування	-0,463
Фактор 4 «Відсутність екстернально регульованого перфекціонізму»	соціально приписаний перфекціонізм	-0,529
	емоції	0,493
Фактор 5 «Неуспіх»	успішність	-0,545
	ймовірність успіху	-0,528
Фактор 6 «Несамостійність як відсутність результату»	коефіцієнт суб'єктивної реалізації життя	-0,460
	самостійність	-0,418
Фактор 7 «Розуміння ситуації»	ясність	0,497
Фактор 8 «Винагорода за досягнуте»	оцінка результатів	0,406
	насолюда прекрасним	0,390
Фактор 9 «Двоїстість екстернально регульованого перфекціонізму»	соціально приписаний перфекціонізм	0,427
	амбівалентність	0,421
Фактор 10 «Афективно-конативний комплекс»	емоції	0,545
	воля	0,517

так і психологічна, або сила характеру), агресивність, авторитарність, стриманість у емоційних проявах, схильність до ризику, мотивація досягнення.

Отже, для опитаних – представників чоловічої статі – важливо бути компетентними, визнаними, їм потрібно досягнення своїх цілей, результат розв'язання завдання для них є важливішим, аніж система стосунків, які супроводжують процес розв'язання (на відміну від жінок-ровесниць).

Підтверджується гендерний стереотип щодо традиційно чоловічих рис і особливостей соціальної поведінки чоловіка.

Цікавим нюансом є показник «щастя». Оцінювання власного життя у континуумі «щасливий-нещасливий» визначають шляхом усвідомленого ви-

конання індивідом власної життєвої програми, здійснення якої сприймається ним як життєвий успіх. Успіх є досягнутою метою, яка має сенс для особистості. Натомість щастя – це вже задоволення від процесу реалізації успіху. Кожен наступний життєвий успіх являється спонукую, яка трансформує особистість і впливає на її цінності, життєві цілі й способи їх досягнення. Останні можуть доповнюватися, частково видозмінюватися чи змінюватися кардинально. Завершена трансформація впливає на ті події, які особистість вбачатиме для себе успіхом у певний життєвий період. Оцінювання свого життя як щасливого чи нещасливого можливе для особистості за умови діалогічного контакту з інтра- й екстрасуб'єктивними просторами (у вертикальному часовому вимірі). Пос-

тійною є готовність до змін, а ключовими емоціями – подив, інтерес до багатогранності внутрішнього життя і його зовнішніх проявів. Ставлення до життя як до таїни, що цікаво розкривати. Така позиція до життєвого успіху особистості більшою мірою відповідає постнекласичному рівню розвитку психології, з огляду на те, що не все можна передбачити, виміряти, з точністю розрахувати (Tytarenko, Lebedyns'ka, Alikina, N.V. та ін. 2007 : 124).

Привертає увагу виключення (від'ємне значення) перфекціонізму як небажаної диспозиції юнаків у їх прагненні добитися успіху. Натомість дівчата того ж віку високо поцінують цю рису.

Фактор 2 (внесок до сумарної дисперсії – 6,82 %) визначають три змінні із сильними позитивними навантаженнями – зусилля (0,56), засмучення (0,53) і труднощі (0,50), об'єднані назвою «**Долання перешкод**». Фактор 2 уособлює вольовий потенціал досліджуваних юнаків.

В емпіричних дослідженнях (Bityutskaya, 2007; Bityutskaya, 2013) суб'єктивні труднощі визначають як комплексну характеристику ситуації, що включає оцінки ступеня її підконтрольності, зрозумілості, прогнозованості, співмірності можливостей суб'єкта з умовами. Однією з ключових характеристик труднощів ситуації є необхідність високих витрат зусиль і ресурсів, що узгоджується з визначенням стресової ситуації як такої, що ставить високі вимоги до людини, змушуючи її витрачати ресурси на подолання (Leont'yev, 2010 : 41; Lazarus, & Folkman, 1984). На що будуть спрямовані такі зусилля респондентів – зміну ситуації чи свого стану, втечу від ситуації, пошук соціальної підтримки тощо – пов'язано з використанням ними певних способів копінгу.

Фактор 3 (внесок до сумарної дисперсії – 5,98 %) утворюють компоненти із сильними та помірними протилежними знаками навантажень – саморегуляція (-0,53), відволікання (0,51), успішність (0,48), уникнення (0,47) і програмування (-0,46), названий «**Безпорадність**».

Таким чином, опитані демонструють відсутність визначальної характеристики особистості – координатора різномодальних особистісних властивостей, що забезпечують людині життєдіяльність – саморегуля-

ції, і, відповідно, її антиципаційного складника – програмування, що свідчить про невміння і небажання молодих людей продумувати послідовність своїх дій. Досліджувані, радше, діють імпульсивно, вони не можуть самостійно сформулювати програму дій, часто стикаються з неадекватністю отриманих результатів до цілей діяльності, і при цьому не вносять змін у програму діяльності, діють шляхом спроб і помилок, а також використовують непродуктивні копінги – відволікання й уникнення, сподіваючись при цьому на успіх. Співдія суміжних факторів – 1-го і 2-го – може свідчити про певну фрустрованість досягальної мотивації юнаків, що стоїть на заваді продуктивному аксіопсихологічному проектуванню.

Фактор 4 (внесок до сумарної дисперсії – 5,61 %) у своїй структурі містить дві змінні із сильним і помірним протилежними факторними навантаженнями – соціально приписаний перфекціонізм (-0,53) і емоції (0,49), який і маркуємо під назвою «**Відсутність екстернально регульованого перфекціонізму**».

Концепт «соціально приписаний перфекціонізм» П. Гевітт і Г. Флетт (Gracheva, 2006 : 73) визначають як необхідність відповідати соціальним нормам задля отримання прийняття і схвалення. З позицій когнітивного підходу, такий тип перфекціонізму може зумовлювати формування переконань у тому, що інші – нереалістичні у своїх очікуваннях і схильні до негативного оцінювання.

Варто зауважити, що у працях зарубіжних і вітчизняних учених (Varlashkina, & Dementiy, 2010; Cherpurna, 2013) соціально приписаний перфекціонізм розглядається як негативний фактор самоактуалізації та соціальної адаптації молоді. Встановлено та виявлено додатні кореляційні зв'язки соціально приписаного перфекціонізму з неприйняттям свого тілесного Я і себе, депривованістю психологічного простору, екстернальним локусом контролю, конформністю, вираженою потребою у схваленні, прокрастинацією, страхом негативної оцінки з боку інших за неможливості бути досконалим, почуттям безнадії, пасивною агресивністю, емоційним дискомфортом, соціальною фобією, депресією й іншими негативними емоційними станами. Можна припустити, що згадані вище маркери і є причинами відсутності соціально приписаного перфекціонізму в

опитаних чоловічої статі.

Фактор 5 (внесок до сумарної дисперсії – 4,90 %) визначають дві змінні із сильними негативними навантаженнями – успішність (-0,54) і ймовірність успіху (-0,53), об'єднані у назві «*Неуспіх*». З наповнення цього фактора випливає, що висновок про фрустрацію життєвих перспектив юнаків (фактор 3) отримує додаткову аргументацію.

Отже, наразі респонденти не задоволені «станом справ» щодо реалізації своїх планів і проєктів. Виявлене можна пояснити тим, що молоді люди ще не мають власних професійних (чи інших вагомих) досягнень і отриманих результатів, що пов'язано з відчуттям зростання і розвитку, вірою у власний потенціал і ресурси, можливістю почуватися упевнено. У майбутнє молоді люди також дивляться з песимізмом, оскільки вважають, що досягнення бажаної мети навряд чи можливе. Останнє знаходить своє підтвердження у відсутності самостійності (фактор 6) досліджуваних, що є запорукою успіху.

Фактор 6 (внесок до сумарної дисперсії – 4,27 %) визначають також два компоненти з помірними негативними навантаженнями – коефіцієнт суб'єктивної реалізації життя (-0,46) і самостійність (-0,42), що й відповідно ідентифікуємо назвою «*Несамостійність як відсутність результату*».

Задля здійснення певної діяльності опитані розглядуваної вибірки звертаються по сторонню допомогу, вони не можуть самостійно визначити правильність обраного ними способу дій чи оцінити значущість фактора, що впливає на успішність діяльності, не вміють самі критично проаналізувати отримані результати, а відтак розраховують на допомогу більш компетентних осіб. У такому випадку респондентам розраховувати на хороший результат, мабуть, не варто. Загалом, проаналізовані вище фактори свідчать про «кризу маскулінності» як гендерно-традиційного способу самореалізації в соціумі.

Фактор 7 (внесок до сумарної дисперсії – 3,79 %) визначається за посередництвом показника з помірним додатним навантаженням – «ясність» (0,49), а тому назвемо його «*Розуміння ситуації*».

У реалізації своїх прагнень і планів молоді люди мають чітко оформлені уявлення про те, як досягну-

ти успіху щодо кожного з них, усвідомлюючи при цьому «вартість» останніх і труднощі на шляху до мети.

Фактор 8 (внесок до сумарної дисперсії – 3,66 %) у своїй структурі об'єднує два складові чинники з помірними позитивними навантаженнями – оцінка результатів (0,41) і насолода прекрасним (0,39), що й ідентифікуємо як «*Винагорода за досягнуте*».

За О. Конопкіним (Konopkin, 2011 : 219), важливість функціонального блоку системи саморегуляції «оцінка результатів діяльності» проявляється у тому, що власне досягнення мети можливо лише за умови, що суб'єкт може вносити додаткові корективи у функціональний блок програмування на основі оцінки результатів діяльності. Ба більше, саме оцінка суб'єктом результатів діяльності робить його діяльність не лише цілеспрямованою, але й цілеспрямованою. Отже, досліджувані мають винагороду за свої успіхи – насолоду прекрасним, що уможливило її різні формовияви. Незважаючи на позитивну аксіопсихологічну тональність факторів 7 і 8, можна лишень пошкодувати, що їхній внесок у проєктивну спроможність юнаків є дуже незначним.

Фактор 9 (внесок до сумарної дисперсії – 3,39 %) за своїм складом близький до фактора 4 розглядуваної структури і містить два компоненти з помірними позитивними навантаженнями – соціально приписаний перфекціонізм (0,43) і амбівалентність (0,42). Перший з них відрізняється знаком, інший – змістовим відтінком. Тому даний фактор отримує відповідне маркування – «*Двоїстість екстернально регульованого перфекціонізму*».

Респонденти переживають роздвоєність у необхідності відповідати надмірним вимогам навколишніх, що може зумовлюватися як завищеними вимогами з боку суспільства до чоловіків, так і сумнівами останніх у доцільності йти назустріч цим вимогам.

Фактор 10 (внесок до сумарної дисперсії – 3,22 %) утворено двома змінними із сильними позитивними навантаженнями – емоції (0,54) і воля (0,52), що й ідентифікуємо як «*Афективно-конативний комплекс*».

У працях С. Рубінштейна (Rubinshteyn, 2000) воля розглядається як суб'єктна якість особистості, оскільки вольова дія є завжди цілеспрямованою, усвідомле-

ною і передбачає оцінку її результативності. Оскільки вольовий акт є свідомою дією, спрямованою на досягнення мети, то діючий суб'єкт оцінює результат, який зумовила дія, зіставляючи її з метою, на яку вона була спрямована. Суб'єкт констатує його успіх чи невдачу і більш чи менш напружено й емоційно переживає їх як свій успіх чи невдачу (Rubinshteyn, 1999 : 602). Зауважимо, що респонденти не лише констатують свої здобутки, вони також аналізують або приписують їм причини, і відповідно, будують свою подальшу діяльність, ставлять нові цілі.

Таким чином, за результатами факторного аналізу встановлено чинники аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості періоду ранньої дорослості чоловічої статі, представлені такими інтегральними психологічними характеристиками – 10-ма факторами: риси чоловічого гендеру у досягненні успіху, долаття перешкод, безпорадність, відсутність екстернально регульованого перфекціонізму, неуспіх, несамостійність як відсутність результату, розуміння ситуації, винагорода за досягнуте, двоїстість екстернально регульованого перфекціонізму, афективно-конативний комплекс. У факторній структурі ціннісного проектування опитаних розглядуваного віку домінують перших два, які й мають найбільший внесок у дисперсію діагностованих показників.

Висновки з даного дослідження. Отже, опитані *жіночої статі*, будуючи свої плани та реалізуючи життєві проекти, опираються на власну самоефективність, підкріплюючи її ще і прагненням до перфекціонізму; роблять висновки щодо причин успішних і неуспішних результатів; розуміють ситуацію і намагаються долати труднощі, використовуючи при цьому неефективні копінги, що зумовлює послаблення самоефективності і, відповідно, намагання у просуванні до мети стають марними; у досягненні успіху допомагають риси жіночого гендеру, що пов'язуються із цінністю «добродійності»; так чи інакше, респондентки прагнуть до успіху та досягнень, проте наразі не мають відчутних результатів. Натомість досліджувані *чоловічої статі* у досягненні успіху керуються рисами чоловічого гендеру, які й допомагають долати перешкоди; проте відсутність навичок саморегуляції викликає почуття безпорадності; амбівалентність у сприйнятті соціально

приписаного перфекціонізму свідчить про внутрішній конфлікт респондентів-юнаків; тема неуспіху корелює із несамостійністю як відсутністю очікуваного результату; переживання фрустрації життєвих перспектив дещо пом'якшує розуміння ситуації і винагорода за досягнуте, що підтверджує важливість досягнення певних успіхів; афективно-конативний комплекс слугує чинником, що стабілізує суб'єктивне самопочуття і веде до встановлення душевної рівноваги. У результаті проведеного факторного аналізу виявлено гендерно зумовлені відмінності між чинниками аксіопсихологічного проектування в ранній дорослості: у жінок цей процес спонукається диспозицією самоефективності і перфекціоністськими настановами, а в чоловіків – рисами маскуліності й прагненням до подолання перешкод.

Таким чином, життєві досягнення людини, що є реалізацією її «проекту» (життя як проект), відкривають перед нею нові можливості, які набуваються у процесі життєвого самоздійснення, породжують нові «проектні» задуми, підтримувані ціннісно-смісловим змістом простору їх реалізації. *Перспективи* подальших розвідок убачаємо в побудові прикладних моделей і технологій аксіопсихологічного проектування життєвих досягнень особистості з урахуванням віку, специфіки професійної діяльності, гендерної належності особистості.

References :

- Anishchenko, S.A. (2006). Osobennosti professional'noy i gendernoy identichnosti v starshem podrostkovom i yunosheskom vozraste [Features of professional and gender identity in older adolescence and adolescence]: kand. psikh. nauk: 19.00.13 / Psikhologicheskiy institut RAO. Moskva [in Russian].
- Bendas, T.V. (2000). Gendernyye issledovaniya liderstva [Gender Leadership Research]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, 1, 87–95 [in Russian].
- Bendas, T.V. (2006). Gendernaya psikhologiya [Gender Psychology]: Uchebnoye posobiye. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Bekh, I.D. (2006). Vychovannya osobystosti: Skhodzhennya do dukhovnosti [Education of personality: Ascent to spirituality]: Nauk. vydannya. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
- Bityutskaya, Ye.V. (2007). Kognitivnoye otsenivaniye i strategii sovladaniya v trudnykh zhiznennykh situatsiyakh [Cognitive assessment and coping strategies in difficult life situations]: kand.

- psikhol. nauk: 19.00.01 / Moskovskiy gosudarstvennyy universitet im. M.V. Lomonosova. Moskva [in Russian].
- Bityutskaya, Ye.V. (2013). Kognitivnoye otsenivaniye trudnoy zhiznennoy situatsii s pozitsiy deyatelnostnogo podkhoda A.N. Leont'yeva [Cognitive assessment of a difficult life situation from the standpoint of the activity approach A.N. Leontyev]. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Moscow University Bulletin. Seriya 14. Psikhologiya* [in Russian].
- Bumagin, R.Ye. (2004). Metodologiya izucheniya genderno-yazykovykh zavisimostey v sotsiologii [Methodology for studying gender and language dependencies in sociology]: kand. sotsiol. nauk: 22.00.01 / Institut sotsiologii RAN. Moskva [in Russian].
- Varlashkina, Ye.A. & Dementiy, L.I. (2010). Perfeksionizm kak lichnostnaya determinanta otnosheniya k vneshnosti [Perfectionism as a personal determinant of attitudes towards appearance]. *Psikhologicheskyy vestnik Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta – Psychological Bulletin of the Ural State University*, 9, 5–15. Yekaterinburg [in Russian].
- Vasil'yev, Ya.V. (2007). Futurreal'naya psikhologiya lichnosti [Futurreal psychology of personality]: monografiya. Nikolayev: Izdatel'stvo «Ilion» [in Russian].
- Handzilevs'ka, H.B. (2018). Psikhologiya zhyttyevykh stsenariyiv u akmeperiodi ukrayin's'kykh emihrantiv [Psychology of life scenarios in the acmeperiod of Ukrainian emigrants]: d-ra psikhol. nauk: 19.00.07 / Natsional'nyy universytet «Ostroz'ka akademiya». Ostroh [in Ukrainian].
- Gatina, L.I. (2005). Upravlencheskoye liderstvo zhenshechin v biznese: gendernyye osobennosti: na materialakh Tatarstana [Managerial leadership of women in business: gender characteristics: on the materials of Tatarstan]: kand. sotsiol. nauk: 22.00.08 / Kazanskiy gosudarstvennyy tekhnologicheskyy universitet. Kazan' [in Russian].
- Hovorun, T.V. & Kikinezhdi, O.M. (2003). Henderna ideolohiya u navchal'no-vykhovnomu protsesi [Gender ideology in the educational process]. *Osvita i upravlinnya – Education and management*, 6, 56–68 [in Ukrainian].
- Hovorun, T.V. & Kikinezhdi, O.M. (2004). Henderna psikhologiya [Gender psychology]: navchal'nyy posibnyk. Kyiv: Vydav. tsentr «Akademiya» [in Ukrainian].
- Gornostay, P.P. (2007). Lichnost' i rol': Rolevoy podkhod v sotsial'noy psikhologii lichnosti. Kiyev: Interpress LTD [in Russian].
- Gracheva, I.I. (2006). Adaptatsiya metodiki «Mnogomernaya shkala perfeksionizma» P. KH'yuita i G. Fletta [Adaptation of the methodology "Multidimensional scale of perfectionism" by P. Hewitt and G. Flett]. *Psikhologicheskyy zhurnal – Psychological journal*, 6, 73–89 [in Russian].
- Hulyas, I.A. (2020). Aksiopsykholohichne proyektuvannya zhyttyevykh dosyahnen' osobystosti [Axiopsychological design of life achievements of the personality]: monografiya. Kyiv: «Vydavnytstvo Lyudmyla» [in Ukrainian].
- Zanyuk, S.S. (2002). Psikhologiya motyvatsiyi [Psychology of motivation]: navch. posibnyk. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
- Il'in, Ye.P. (2010). Pol i gender [Gender and gender]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Karpenko, Z. (2018). Aksiolohichna psikhologiya osobystosti [Axiological psychology of personality]: monografiya. 2-he vyd., pererob., dopovn. Ivano-Frankiv's'k: DVNZ «Prykarpat's'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka» [in Ukrainian].
- Karpenko, Z.S. & Hulyas, I.A. (2020). Aksiopsykholohichne proektuvannya zhyttyezdiynennya osobystosti: vid obgruntuvannya do diahnostyky [Axiopsychological design of personality realization: from substantiation to diagnostics]. *Aktual'ni pytannya teorii ta praktyky psykholoho-pedahohichnoyi pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv – Current issues of theory and practice of psychological and pedagogical training of future professionals: tezy dopovidey VIII Vseukrayin's'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, (Khmel'nyts'kyy, 9–10 kvitnya 2020). Khmel'nyts'kyy*. URL: http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/8930/1/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%9E._%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%209-10.04.2020.pdf [in Ukrainian].
- Klymyshyn, O.I. (2010). Psikhologiya dukhovnosti osobystosti: khrystyans'ko-oriyentovanyy pidkhid [Psychology of personality spirituality: a Christian-oriented approach]: monografiya. Ivano-Frankiv's'k: Hostynets' [in Ukrainian].
- Klymchuk, V. (2015). Motyvatsiynyy dyskurs osobystosti: na shlyakhu do sotsial'noy psikhologiyi motyvatsiyi [Motivational discourse of personality: on the way to social psychology of motivation]: monografiya. Zhytomir: Vyd-vo ZHDU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Kon, I.S. (2004). Pol i gender. Zametki o terminakh [Gender and gender. Notes on terms]. *Andrologiya i genital'naya khirurgiya – Andrology and genital surgery*, 1–2, 31–35 [in Russian].
- Kon, I.S. (1981). Psikhologiya polorolevykh razlichiy [Psychology of gender-role differences]. *Voprosy psikhologii – Psychology issues*, 2, 47–57 [in Russian].
- Konopkin, O.A. (2011). Psikhologicheskyye mekhanizmy regulyatsii deyatelnosti [Psychological mechanisms of activity regulation]. Moskva: Lenand [in Russian].
- Kocharyan, A.S. (1996). Lichnost' i polovaya rol' (simptomokompleks maskulinnosti/femininnosti v norme i patologii) [Personality and gender role (symptom complex of masculinity / femininity in health and disease)]. Khar'kov: Osnova [in Russian].
- Leont'yev, D.A. (2010). Psikhologicheskyye resursy preodoleniya stressovykh situatsiy: k utochneniyu bazovykh konstruktov [Psychological resources for overcoming stressful situations: to clarify the basic constructs]. *Psikhologiya sovladayushchego povedeniya – The psychology of coping behavior: Materialy*

- vtoroy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Kostroma, 23–25 sent. 2010). Kostroma [in Russian].
- Maddi, S. (2005). Smysloobrazovaniye v protsessakh prinyatiya resheniya [Meaning formation in decision-making processes]. *Psikhologicheskiy zhurnal – Psychological journal*, 6, 87–101 [in Russian].
- Mokhova, V.O. (2016). Osnovnyye predposylki formirovaniya psikhologii pola i gendernoy problematiki [The main prerequisites for the formation of the psychology of sex and gender]: kand. psikhol. nauk: 19.00.01 / Nizhegorodskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet imeni Koz'my Minina. Moskva [in Russian].
- Petrushikhina, Ye.B. (2003). Izucheniye gendernykh razlichiy v postroyenii imidzha rukovoditelya [Study of gender differences in building the image of a leader]. *Praktikum po gendernoy psikhologii – Workshop on Gender Psychology*. Ed. I.S. Klecina. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Radchuk, H.K. (2011). Psykholohiya aksiogenezu osobystosti u konteksti vyshchoyi profesiynoyi osvity [Psychology of axiogenesis of personality in the context of higher professional education]: avtoref. dys. ... d-ra psikhol. nauk. Kyiv [in Ukrainian].
- Rubinshteyn, S.L. (1999). Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General Psychology]. 2-ye izd. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Rubinshteyn, S.L. (2000). Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General Psychology]: 3-ye izd. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
- Semylit, M.V. (2019). Sotsial'no-psykholohichni zasady proektuvannya zhyttyevoho shlyakhu osobystosti [Socio-psychological principles of designing the life path of the individual]: d-ra psikhol. nauk: 19.00.05 / Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi psikhohiyyi NAPN Ukrayiny. Kyiv [in Ukrainian].
- Sukhareva, N.F. (2006). Gendernyye osobennosti proyavleniya agressii uchashchimisya mladshego shkol'nogo i podrostkovogo vozrasta [Gender characteristics of the manifestation of aggression by students of primary school and adolescence]: dis. ... kand. psikhol. nauk. Moskva [in Russian].
- Tytarenko, T.M. (2003). Zhyttyevyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual: within and outside of everyday life]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
- Tytarenko, T.M. (2009). Suchasna psikhohiyya osobystosti [Modern psychology of personality]. Kyiv: Marych [in Ukrainian].
- Tytarenko, T.M., Lebedyn's'ka, I.V., Alikina, N.V. ta in. (2007). Zhyttyevi domahannya osobystosti [Life claims of personality]: kolektyvna monohrafiya. Kyiv: «Pedahohichna dumka» [in Ukrainian].
- Turban, V.V. (2018). Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti samoobmezhennya osobystosti v umovakh profesiynoyi kryzy [Socio-psychological features of self-limitation of the individual in a professional crisis]: kand. psikhol. nauk: 19.00.05 / Skhid-noukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya. Syevyerodonets'k [in Ukrainian].
- Favorova, K.M. (2016). Osoblyvosti partners'kykh stosunkiv u zhinok iz riznoyu statevorol'ovoyu strukturoyu osobystosti [Features of partnerships in women with different gender role structure of the personality]: kand. psikhol. nauk: 19.00.01 / Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V.N. Karazina. Kharkiv [in Ukrainian].
- Fomicheva, N.S. (2007). Gendernaya spetsifika vospriyatiya zhenskogo politicheskogo liderstva [Gender Specifics of Perception of Women's Political Leadership]: kand. psikhol. nauk: 19.00.05 / Gosudarstvennyy universitet upravleniya. Moskva [in Russian].
- Furman, A.A. (2017). Psykholohiya smyslozhyt'yevoho rozvytku osobystosti [Psychology of meaningful life development of personality]: monohrafiya. Ternopil': TNEU [in Ukrainian].
- Chepurna, H.L. (2013). Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti perfektsionizmu molodi [Socio-psychological features of youth perfectionism]: kand. psikhol. nauk: 19.00.05 / Chernihivs'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni T.H. Shevchenka. Chernihiv [in Ukrainian].
- Bandura, A. (1997). Self-Efficacy. The Exercise of Control. New York: W. H. Freeman [English].
- Lazarus, R.S., & Folkman, S. (1984). Stress, appraisal and coping. New York: Springer publishing Company [English].

Inesa Hulias

Doctor of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Yuri Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi (Ukraine)

Гуляс Инесса Антоновна

Доктор психологических наук, доцент кафедры психологии, Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

GENDER DIFFERENCES IN AXIOPSYCHOLOGICAL DESIGN OF PERSONAL LIFE ACHIEVEMENTS

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ АКСИОПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЖИЗНЕННЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ЛИЧНОСТИ

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the factors of the axio-psychological design of the life achievements of the individual and to the identification of gender differences in this phenomenon. According to the results of the factor analysis, the determining features of the axio-psychological design of the life achievements of the individual in the period of early adulthood of the female gender were determined, represented by the following integral psychological characteristics - 10 factors: disposition of self-efficacy, disposition of perfectionism, attribution of responsibility, overcoming obstacles, use of unproductive coping, "futile efforts", combination of androgyny with femininity, benevolence, desire for success, lack of adequate mental age assessment. Instead, representatives of the male gender of early adulthood are distinguished by the following integral psychological characteristics - 10 factors: traits of the male gender in achieving success, overcoming obstacles, helplessness, lack of externally regulated perfectionism, failure, lack of independence as a lack of result, understanding of the situation, reward for what has been achieved, duality of externally regulated perfectionism, affective-conative complex. Gender-based differences between the factors of axio-psychological projection in early adulthood have been revealed: in women, this process is motivated by the disposition of self-efficacy and perfectionist guidelines, and in men by masculinity traits and the desire to overcome obstacles.

Key words: gender, axio-psychological design, life achievement, personality, factor analysis.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию факторов аксиопсихологического проектирования жизненных достижений личности и выявлению гендерных различий указанного феномена. По результатам факторного анализа установлены детерминантные особенности аксиопсихологического проектирования жизненных достижений личности периода ранней взрослости женского пола, представленные следующими интегральными психологическими характеристиками – 10 факторами: диспозиция самооффективности, диспозиция перфекционизма, атрибуция ответственности, «преодоление препятствий», использование сочетание андрогинности с феминностью, благотворительность, стремление к успеху, отсутствие адекватной психовозрастной оценки. Представители мужского пола ранней взрослости отличают следующие интегральные психологические характеристики – 10 факторов: черты мужского гендера в достижении успеха, преодоление препятствий, беспомощность, отсутствие экстерналино регулируемого перфекционизма, неуспех, несамостоятельность как отсутствие результата, понимание ситуации, вознаграждение, аффективно-конативный комплекс. Выявлены гендерно обусловленные различия между факторами аксиопсихологического проектирования у ранней взрослости: у женщин этот процесс побуждается диспозицией самооффективности и перфекционистскими установками, а у мужчин – чертами маскулинности и стремлением к преодолению препятствий.

Ключевые слова: гендер, аксиопсихологическое проектирование, жизненное достижение, личность, факторный анализ.

How to cite (як цитувати):

HULIAS, I. (2022). GENDER DIFFERENCES IN AXIOPSYCHOLOGICAL DESIGN OF PERSONAL LIFE ACHIEVEMENTS. PSYCHOLOGICAL JOURNAL, 8(1), 32-48. [HTTPS://DOI.ORG/10.31108/1.2022.8.1.3](https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.3) [IN UKRAINIAN]

Дата отримання статті: 11.05.2021

Дата рекомендації до друку: 15.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Гірняк Андрій Несторович¹, Гірняк Галина Степанівна²

¹Доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та соціальної роботи, Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3854-4866>

²Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6985-3306>

UDC: 159.922:378.147

АНОТАЦІЯ

У статті запропоновано методологічну модель психологічного пізнання модульно-розвивальної взаємодії, котра функціонально становить системний прообраз методів, мислещем і засобів психологічного дослідження основних параметрів повноти досягнення такої взаємодії як сутнісного атрибуту інноваційно зорієнтованого освітнього процесу сучасного ЗВО. Методологічно аргументовано, що модульно-розвивальна взаємодія в умовах ЗВО активізує наступність чотирьох різновидів обміну (інформаційно-знаннявий, нормативно-вольовий, циклічно-смысловий, духовно-сенсовий) та відповідні їм стилі розвивальної взаємодії (інгібітний, фасилітативний, модеративний, спонтанний) учасників навчання як носіїв суб'єктивної реальності в онтологічних іпостасях суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсуму, форми їх психічної активності (поведінка, діяльність, учинення, самотворення), психологічні механізми розгортання полідіалогічної взаємодії (активація, активізація, актуалізація, самоактуалізація), що обґрунтовані в епістемних рамках принципів модульно-розвивальної взаємодії (ментальності, модульності, розвитковості, духовності) і психологічного змісту періодів цілісного освітнього циклу та етапів учинку психологічного пізнання (інформаційно-пізнавальний – ситуація, нормативно-регуляційний – мотивація, ціннісно-рефлексивний – дія, духовно-креативний – післядія).

Ключові слова: модульно-розвивальна система навчання, освітня взаємодія, вітакультурна методологія, тип розвитку обміну, стиль розвивальної взаємодії, образ суб'єктивної реальності, психологічний механізм.

Постановка проблеми. Кожна людина інтегрована у певне культурне довкілля і здатна соціалізуватися та самореалізуватися лише у багаторівневій системі соціальних взаємодій. Останні, хоча і мають об'єктивний характер, проте відображаються у внутрішньому світі особи через суб'єктивну смислову мозаїку, що оприявнюється в індивідуальних мотивах, емоціях, почуттях, інтенціях, учинках.

Вкрай актуальною для сучасного суспільства є імплементація у його різні сфери розвивальних форм взаємодії, адже вони ефективно впливають на продуктивність, працездатність, особистісну й творчу активність кожного громадянина. Відтак виняткова роль на-

лежить системі соціально-культурної взаємодії як на рівні інституцій (політичні, економічні, освітні, громадські та ін.), так і в форматі мікрогруп (сім'я, студентська академічна або референтна неформальна група) чи окремо взятої людини, де на перше місце постають її потреби, установки, характерологічні особливості, ціннісні орієнтації та ін.

Тому виняткової важливості набуває проблематика взаємодії на різних рівнях функціонування суспільства. У нашому випадку йдеться про модульно-розвивальну взаємодію (МРВ) освітнього простору ЗВО, яка задає не тільки інформаційно-пізнавальну систему координат між викладачем і студентом, а й сприяє

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Andriy Hirnyak, Halyna Hirnyak

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

психологічній гармонізації стосунків у сфері «людина – людина», задає нормативно-регуляційні канони поведінки і вчинення майбутніх професіоналів, сприяє інтерналізації загальнолюдських цінностей, що сукупно допомагає розбудовувати гуманну, правову, демократичну країну.

Водночас своєчасна нагальність пропонованого дослідження стосується реалій суспільної і суто державної розбудови культурного устрою України в контексті її стратегічного політико-економічного входження до Європейського співтовариства. Першочергово мовиться про досягнення належної якості вищої освіти в умовах поетапного реформаційного впровадження країнами Європи принципів Болонської декларації. Визначений фактор такої якості може бути забезпечений, попри важливість інформаційних, організаційних, технічних та інших нововведень, лише в напрямку істотного посилення та особистісної інтенсифікації саме модульно-усистемненої розвивальної взаємодії викладачів і студентів у життєдіяльному часопросторі українських ЗВО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чи-сленні зарубіжні та вітчизняні учені у своїх наукових доробках дослідили багато аспектів зазначеної проблематики. Зокрема, з різних теоретико-методологічних позицій презентовано категорійно-понятійне поле піднятої проблематики (Г.М. Андреева, М.С. Каган, В.М. М'ясищев, М.Г. Ярошевський та ін.), особливості взаємодії в контексті активності особистості (Д.Б. Ельконін, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Л.П. Мішиха, D. Osher та ін.), процеси взаємодії в діяльності людини та перетворення індивідуальних дій на цілісну систему спільних діянь (Л.С. Виготський, А.І. Донцов, С.Б. Кузікова, Б.Ф. Ломов, J. Berg та ін.), психологічні передумови міжсуб'єктної взаємодії та характеристика суб'єкта педагогічної діяльності (Б.С. Братусь, Г.О. Ковальов, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, T. Mainhard та ін.), взаємодію як форму суб'єкт-суб'єктних взаємин (С.С. Аверінцев, Е. Фромм, Г.А. Цукерман, Н.Д. Pennings та ін.), психологічні засади взаємодії як форми спілкування (М.Й. Боришевський, О.Ф. Волобуєва, А.Б. Добрович, В.О. Моляко, В.П. Москалец, В.А. Семиченко, М. Тален, Т.Д. Щербан, S. Walker та ін.), проблеми взаєморозуміння та особливос-

ті налагодження діалогічної взаємодії (Г.О. Балл, І.Д. Бех, В.С. Біблер, З.С. Карпенко, Ю.М. Лотман, Р. Мей, О.Є. Самойлов та ін.), структура і технології педагогічної та освітньої взаємодії (А.М. Алексюк, О.В. Киричук, Г.К. Радчук, А.В. Фурман, О.Є. Фурман, P. Rawlins та ін.), особливості психорозвивальної взаємодії в контексті особистісно зорієнтованого підходу (І.Д. Бех, І.А. Зязюн, В.В. Рибалка, О.Я. Савченко, М.В. Савчин, S.S. Sexton та ін.), психологічні концентри та закономірності модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу (Я.М. Бугерко, Г.С. Гірняк, В.О. Комісаров, І.С. Ревасевич, А.В. Фурман, О.Є. Фурман).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Інтеграція в європейський і світовий освітні простори та стрімкий перехід до постіндустріального / інформаційного суспільства потребують перманентного переосмислення змісту, методів, форм освітньої взаємодії у сучасному ЗВО.

Спрощений підхід до тлумачення природи педагогічної взаємодії як впливу наставника на особистість учня чи студента, негативно позначився на практиці виховної роботи. Нині є об'єктивна потреба змінити характер взаємин між викладачем і студентом, здолати авторитарний стиль міжсуб'єктних відносин. Тому за останні роки у психологічній науці відбулися зміни, пов'язані з відмовою від підходу до людини як до «пасивного реактору». Перевагу набула інша точка зору, за якої проблема розвитку психології педагогічної взаємодії та її вчинкового характеру є стрижневою у визначенні соціально-психологічних механізмів стимуляції активності особистості і студентського колективу (Гірняк, 2017 : 118; Колосович, 2019 : 414-415).

Критичний аналіз психологічних і педагогічних джерел показує, що змістові і методичні аспекти навчально-виховного процесу та освітньої діяльності викладача значним чином досліджені. Однак це твердження не стосується соціально-психологічного пізнання педагогічної взаємодії, під час якої розгортається сумісна робота осіб за окремим сценарієм: спільність інтересів і прагнень педагога і студента дає змогу досягнути взаєморозуміння між ними; взаємодія різносуб'єктних мотивів, цілей, установок ціннісних орієнтацій

відображає динаміку психосоціального розвитку особистості; все це передбачає формування не лише особистого, а й особистісного (психологічного) контакту, який надає кожному можливість виходити за межі власних потенцій, реалізувати себе в іншому й водночас усвідомлювати свою унікальність, характерологічні відмінності між партнерами (Гуменюк, 1999 : 60).

Мета статті – теоретичне обґрунтування методологічної моделі психологічного пізнання модульно-розвивальної взаємодії (МРВ) як сутнісного атрибуту інноваційно зорієнтованого освітнього процесу сучасного ЗВО.

Наукове обґрунтування методології проведення дослідження. На основі аналізу, з одного боку, філософських візій проблематики взаємодії, а з другого – предметного поля даної публікації, нами виокремлено низку наукових підходів і теорій, котрі й постають теоретико-методологічною основою цього поліаспектного дослідження, а саме:

а) *вітакультурна парадигма освіти* та програма фундаментального соціально-психологічного експерименту з упровадження модульно-розвивальної системи в освітніх закладах України (Я.М. Бугерко, М.І. Дробноход, В.О. Комісаров, Л.З. Ребуха, І.С. Ревасевич, А.В. Фурман, О.Є. Фурман (Гуменюк), С. К. Шандрук);

б) *теорія вчинку* В. А. Роменця в контексті інтераційно-феноменологічної візії психологічних витоків колективної суб'єктності та новітні наукові дискурси, що розширюють русло вчинкового підходу (В.О. Васютинський, М.С. Гусельцева, І.В. Данилюк, П.А. М'ясоїд, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко);

в) *раціогуманістичний підхід* у психології, котрий покликаний подолати абсолютизацію раціоналізму шляхом апелювання до гармонійного інтелекту (мудрості), ознаками якого є усунення змістових і просторово-часових обмежень у сприйнятті світу, творча налаштованість на зняття суперечностей і прилученість до вершинних культурних цінностей (Г.О. Балл, С.І. Болтівець, В.В. Рибалка, О.Є. Самойлов та ін.);

г) тематизми *діяльнісного підходу*, представники котрого розглядають взаємодію та активність як вихідне підґрунтя філософсько-методологічного аналізу співвідношення діяльності і психіки, діяльності і свідо-

мості, дії та образу, а діяльність суб'єкта тлумачать як специфічну активність, що охоплює як зовнішні, так і внутрішні процеси (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Л.В. Занков, Г.С. Костюк, О.Р. Лурія, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн та ін.);

г) ідеї *системного підходу*, в контексті якого людина пізнається у системі її соціальних відносин як частина соціосистеми, а розвивальна взаємодія розглядається як цілісний психосоціальний процес, складовими якого є суб'єктні акти-впливи, що диференціюються на похідні елементарні компоненти (М.С. Каган, В.П. Казміренко, О.В. Киричук, Г.О. Ковальов, О.В. Савченко);

д) концепти та система теоретичних положень *комунікативно-діяльнісного підходу*, згідно з яким особистість розглядається як продукт і результат спілкування з іншими людьми. Власне метою діалогу (інтра-, чи інтерсуб'єктного) як особливої форми партнерської взаємодії є не критика, а досягнення порозуміння та спільного просування до більш гармонійного стану всіх суб'єктів-учасників (колективних чи індивідуальних) паритетної взаємодії (І.Д. Бех, Б.Ф. Ломов, В.О. Моляко, Р.С. Немов, В.А. Семиченко, Т.Д. Щербан).

е) *циклічно-вчинковий підхід* у єдності його чотирьох засадничих принципів (учинковості, метасистемності, циклічності, синергійності) та шести закономірностей і похідних нормативів, що уможливив створення як методологічної моделі психологічного пізнання МРВ як атрибуту інноваційно-освітнього процесу ЗВО, так і теоретичної моделі багатопараметричного психологічного узмістовлення етапів МРВ (А.В. Фурман, О.Є. Фурман, С.К. Шандрук та ін.).

Отож мовиться про міждисциплінарність піднятої наукової проблематики, що охоплює теоретичні та прикладні розвідки у сфері педагогічної та вікової психології, а також дотичні до них напрацювання у царинах соціальної психології, соціології, філософії, конфліктології, педагогіки, менеджменту, психології управління та психологічної герменевтики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія «взаємодія» у науковій літературі є доволі багатозначною і тлумачиться різними авторами як: а) спосіб організації буття, б) діалектична єдність боротьби і сприяння, в) універсальна форма розвитку об'єкти-

вного світу, г) засіб пізнання, д) знаряддя дії, е) особливий тип відносин між об'єктами (Кожушко, 2013), є) форма взаємозв'язку між явищами (Кудрицький, 1986 : 282), ж) процес впливу суб'єктів один на одного (Степанов, 2006 : 52-53), з) погоджена дія між ким-, чим-небудь (Бусел, 2003 : 85), и) регулярні дії суб'єктів, що спрямовані один на одного (Орбан-Лембрик, 2005), і) універсальна властивість усього існуючого світу речей і явищ у їх взаємній зміні, впливові одного на інших (Філоненко, 2008 : 72) та ін.

Поняття про взаємозв'язок сутнісно пов'язане із стійким аспектом взаємодії об'єктів чи явищ, а категорія взаємодії перш за все вказує на мінливість явищ дійсності. В. М. М'ясищев зазначав, що хоча й існує тісний зв'язок між процесами взаємодії людей та їх взаємостосунками, проте ці поняття не тотожні. Взаємини є внутрішньоособистісною основою взаємодії, а остання – реалізацією чи наслідком і вираженням перших (Кожушко, 2013).

Як межова філософська категорія *взаємодія* вказує на мінливість явищ дійсності й тлумачиться як універсальна форма розвитку об'єктивного світу, що визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної чи ідеальної системи. Відтак вона є основою кожної системи та умовою встановлення різноманітних зв'язків і відносин між об'єктами (чи компонентами), включаючи причинно-наслідкові, каузальні. Також взаємодія розгортається із певною швидкістю у конкретному часопросторі й супроводжується обміном полікованою інформацією (Кудрицький, 1986 : 282).

Саме життя можна розглядати як процес особливості взаємодії особливим чином організованих субстанцій. Відтак в умовах взаємодії живих істот (передусім людей), завжди наявна активність її учасників, яка може бути як ініціальною (суб'єкт дії) так і реактивною (суб'єкт реакції, відреагування). Відтак взаємодія охоплює як суб'єкт-суб'єктні, так і суб'єкт-об'єктні відносини й потенційно виникає як функція діяльності (предметно спрямованої активності), поведінки (пасивного взаємозв'язку) чи суб'єктного (активаційного) зреалізування людини (Осьодло, 2006 : 134). У процесі суб'єкт-суб'єктних відносин відбуваються співроздуми, співучасть, співпереживання учасників, які у змісті й способі взаємодії утверджують

свою суб'єктність, обстоюють особистість і виявляють індивідуальність (Кожушко, 2013; Гірняк, 2017 : 115; Грішко-Дунаєвська, 2016).

Отож *взаємодія* як філософська категорія означає процеси прямого чи опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, їхнє взаємоспричинення, у тому числі й взаємозв'язок соціальних явищ, причому як у масштабах суспільства, так і на рівні функціонування його окремих соціальних інститутів, спільнот, груп та суб'єктів життєдіяння. Тому вона інтегрує усі види психосоціальних процесів, а також індивідуальних спонукань, діяльності (пізнання, виховання, працю, спілкування тощо) і переживань (Степанов, 2006 : 52-53).

Загалом атрибутивними ознаками характеристиками взаємодії є: а) активність (дії, котрі здійснюються особами стосовно одна одної), б) взаєминість (співвідношення персональних цілей співдіячів та організації їх досягнення); в) усвідомленість і адекватність (урахування контексту, в якому відбувається взаємодія, вибір позицій взаємодії та «сценаріїв» поведінки у певній ситуації, що дозволяють досягти власних цілей), порозуміння (рефлексія цілей учасників взаємодії, власного досвіду, здібностей і можливостей партнера, у тому числі точність та об'єктивність відображення його особистості).

Модульно-розвивальна взаємодія – це складний предмет соціально-психологічного й освітнянсько-педагогічного пошукування, що вимагає здійснення окремого наукового дослідження, яке презентоване нами у таких ракурсах психологічного пізнання: а) філософсько-аналітичному (від концепту до категорії); б) методологічному (від пояснювальних підходів до авторської моделі); в) теоретико-психологічному (від спроєктованої моделі до цілісної знаннєвої системи); г) інструментально-психологічному (від освітніх сценаріїв і модульних навчально-книжкових комплексів до психологічних способів і прийомів реалізації МРВ) (Гірняк, 2020).

Основні наукові розвідки щодо різних аспектів модульно-розвивальної системи навчання центруються довкола науково-методологічної діяльності наукової школи професора А. В. Фурмана (Фурман, 1997, 2005, 2020), котрий, власне, є її автором та ідейним натхненником низки оригінальних проєктів і програмних нау-

кових досліджень, що присвячені взаємопов'язаному розв'язанню складних освітніх проблем: формування інноваційно-психологічного клімату та розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції (О. Є. Фурман (Гуменюк), М. М. Липка), розвиток рефлексії, толерантності та духовного потенціалу людини (Я. М. Бугерко, О. Я. Шаюк), реалізація творчих інтенцій та креативності молоді (С. К. Шандрук, В. Г. Демків), оптимальні психологічні технології адаптації (І. С. Ревасевич), умови ефективної соціалізації та становлення особистості (А. А. Фурман, М. Б. Бригадир), проектування психодіагностичних інструментів сучасного освітянина (Г. С. Гірняк, А. Н. Гірняк, Т. В. Козлова), новітні аспекти психодіагностики та психологічної експертизи (А. В. Фурман, Л. З. Ребуха), актуальні проблеми проектування задач та роботи психологічної служби (Т. Л. Надвична, З. І. Крупник), досвід і наукові результати багаторічного фундаментального соціально-психологічного експерименту з впровадження модульно-розвивальної системи навчання в освітній процес вітчизняних навчальних закладів (В.О. Комісаров, Н.Є. Ситнікова, В.І. Костенко, Я.А. Костін та інші).

Модульно-розвивальна взаємодія – інтегральне атрибутивне осердя обстоюваної інноваційної освітньої моделі, що відзначається самобутнім організаційним кліматом закладу, психосоціальним простором паритетної освітньої співдіяльності, психомистецькими технологіями реального навчального взаємодіяння та проблемно-діалогічними техніками утілення повноцінного освітнього процесу. Вона постає як науково спроектована, психомистецьки втілена та оргтехнологічно здійснювана інноваційно-психологічна співактивність учасників освітнього процесу, спрямована на добування, опрацювання, перетворення і самотворення спільного матеріального чи нематеріального (процес, стан, образ тощо) об'єкта пізнання-конструювання відповідно до особистих завдань вітакультурного розвитку кожного учасника як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсаму (Гірняк, 2021 : 202).

Модульно-розвивальна взаємодія також розглядається як повний функціональний цикл освітнього метапроцесу, котрий охоплює чотири періоди (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний, психодуховний)

та вісім похідних етапів; колективна пізнавальна активність за цих обставин розгортається як довершена мислелінійна спіраль освітянської творчості, яка ієрархічно зорганізовує чотири періоди (пізнання новації, проектування нововведення, впровадження інновації, моніторинг змін) і вісім етапів (ініціювання, дослідження, моделювання, продукування, апробування, обґрунтування, розповсюдження, експертування); відтак колективне наукове пізнання постає як спільний повновагомий акт творчості у певному науковому напрямку навчально-дослідницької діяльності і водночас як самотворення кожного його учасника у ролі мислителя-особистості.

Проведений конструктивний аналіз принципів і підходів до психологічного упредметнення розвивальної взаємодії, а також семантичних і суто інтерпретаційних версій її структурно-функціонального наповнення, дав змогу створити авторську методологічну модель психологічного пізнання модульно-розвивальної взаємодії як атрибуту будь-якої інноваційно-зорієнтованого освітнього процесу сучасного ЗВО (див. табл.). Пропонована модель як системний прообраз методів, мислеспем і засобів психологічного дослідження надскладних процесів суспільного життя за своїм призначенням розкриває й деталізує шлях-спосіб створення спочатку теоретичної моделі багатопараметричного психологічного узмістовлення восьми основних етапів модульно-розвивальної взаємодії, а в підсумку й постановня у формі цієї наукової роботи цілісної психологічної теорії вказаної взаємодії в національній освітній системі.

Методологічним фундаментом мислелінійного конструювання обстоюваної нами методологічної моделі стали, з одного боку, різновиди розвивального обміну, що організовані за принципом кватерності як засновки авторського рефлексивного методологування, з іншого – п'ять кроків чи способів відповідної цим видам обміну епістемної трансформації, що й уможливило логічно аргументований вихід прийнятої до зреалізування дослідницької стратегії на шостий етап – обґрунтування періодів цілісного модульно-розвивального освітнього циклу, які врешті-решт й узадалили багатопараметричну структурну побудову нижче поданої теоретичної моделі. Причому ця модель

створена з допомогою принципів і методів її у рамках нормативних вимог вітакультурної методології у її центральній ланці – циклічно-вчинкового підходу (А.В. Фурман і наукова школа). Зокрема, горизонталь таблиці -моделі утворюють різновиди розв'язкового обміну. Зазначимо, що вперше проблематику різновидів обміну в контексті аспектів спілкування досліджував Б.Ф. Ломов (Ломов, 1984), а український психолог В.П. Казміренко (Казміренко, 1993) продовжив ідею розвитку проблематики обміну крізь призму різновидів організаційного клімату (інформаційний і діловий). Зазначені види обміну О.Є. Фурман (Фурман, 2019) доповнила у руслі психології впливу смислово-вчинковим і самосенсовим різновидами, котрі обґрунтовані на засадах аксіопсихологічної теорії особистості З.С. Карпенко (Карпенко, 2018).

Послугуючись системно-мислєдіяльним підходом Г.П. Щедровицького (Щедровицький, 1997) нами об'єднано різні системи знань у єдине ціле та виокремлено шляхом теоретизації та реінтерпретації такі різновиди обміну: 1) інформаційно-знаннєвий обмін; 2) нормативно-діловий взаємообмін; 3) ціннісно-

уприсутненої бодай двома-трьома контактуючими особами, реальної розвивальної взаємодії між людьми.

В логіко-процедурному форматі утворення шестикрокової й одночасно четвірно рубрикованої конфігурації методологічної моделі визначальною є наступність форм організації психологічного знання у чітко заданому нами упредметненні, а саме: (1) різновиди розв'язкового (діалогічного) обміну між людьми конкретизуються у відповідних їм (2) стилях розвивальної взаємодії (інгібітний, фасилітативний, модеративний, спонтанний), останні характеризують й активізують психозмістове наповнення (3) образів суб'єктивної реальності та форми психічної активності взаємодіючих контактерів (суб'єкт – поведінка, особистість – діяльність, індивідуальність – учинкові дії, універсум – самотворення), ці останні, своєю чергою, у взаємодоповненні спричиняють дію (4) психологічних механізмів ситуаційного розгортання розвивальної взаємодії (активації, активізації, актуалізації, самоактуалізації), і далі всі ці знання організованості як засоби психологічного дослідження інтегруються та пояснюються у відповідних (5) принципах модульно-розвивальної взаємо-

Таблиця 1.

**Психологічне пізнання модульно-розвивальної взаємодії
як атрибуту інноваційно зорієнтованого освітнього процесу ЗВО**

1. Типи розв'язкового обміну	Інформаційно-знаннєвий обмін	Нормативно-діловий взаємообмін	Ціннісно-смісловий самообмін	Духовно-сенсовий надобмін
2. Стилї розвивальної взаємодії	Інгібітний	Фасилітативний	Модеративний	Спонтанний
3. Образи суб'єктивної реальності та форми активності	Суб'єкт: поведінка	Особистість: діяльність	Індивідуальність: вчинкові дії	Універсум: самотворення
4. Психологічні механізми розгортання розвивальної взаємодії	Активізація	Активізація	Актуалізація	Самоактуалізація
5. Принципи модульно-розвивальної взаємодії	Ментальності	Модульності	Розвитковості	Духовності
6. Періоди модульно-розвивального освітнього циклу та етапи вчинку психологічного пізнання	Інформаційно-пізнавальний: ситуація	Нормативно-регуляційний: мотивація	Ціннісно-рефлексивний: дія	Духовно-креативний: післядія

Вітакультурна методологія: циклічно-вчинковий підхід

смісловий самообмін (аутообмін, аутовплив) спрямований на психічну саморегуляцію людини як автономної системи); 4) духовно-сенсовий надобмін. Зазначені типи обміну становлять психодуховне осерддя будь-якої,

дії (ментальності, модульності, розвитковості, духовності) як основоположеннях істотно збагаченого теоретичного уявлення-розуміння сутності та формовиявів довершеного освітнього процесу, що й знаходить психо-

логічне метасистемне удетальнення в чотирьох (6) періодах цілісного модульно-розвивального освітнього циклу як етапах учинку психологічного пізнання (інформаційно-пізнавальний – ситуація, нормативно-регуляційний – мотивація, ціннісно-рефлексивний – дія, духовно-креативний – післядія).

Зауважимо, що у методології психологічного пізнання існує два підходи до розуміння психологічного механізму. Перший – загальноприйнятий, коли вказаний механізм визначається як «функціональний спосіб перетворення особистості, що виник у її психічній організації». Проте нами підтримується й збагачується інший – інтегративно-феноменологічний підхід, який успішно розвивав на рубежі XX-XXI століть відомий український вчений Мирослав Боришевський. На його переконання, «психологічний механізм – це феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємовідношень і взаємодії між структурними компонентами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення і розвиток» (Боришевський, 1996). Відтак будь-який складноструктурований і поліфункціональний процес може бути витлумачений як психологічний механізм поєднання певних внутрішніх джерел, чинників та умов. Тому подані у моделі складні процеси «активації, активізації, актуалізації та самоактуалізації» й розглядаються нами як окремі складові чи психологічні деталі єдиного механізму соціалізації (розгортання розвивальної взаємодії).

Водночас у пропонованій моделі поряд із відомими типами розвитку обміну (інформаційно-знаннєвий обмін, нормативно-діловий взаємообмін, ціннісно-смісловий аутообмін), вводиться поняття «духовно-сенсовий надобмін». Останній пов'язаний з вершинним рівнем розвитку учасників навчання як універсумів чи абсолютних суб'єктів, які емпатійно пов'язані з партнером, проте реалізують власну програму діяльності згідно із взаємно узгодженими намірами кожного у спільному проєкті. За цих обставин студент наближається до рівня «трансцендера», для якого притаманне більш цілісне ставлення до світу, тенденція до синергії (гармонійної взаємодії), здолання змагальності та схильність до творчості, новаторства і відкриттів. Цей вершинний надобмін пов'язаний з реалізацією ви-

мог загальноосвітнього принципу духовності (Савчин, 2009; Климишин, 2010; Фурман, 2020), що максимально формовтілюється на четвертому – духовно-креативному – періоді модульно-розвивального оргциклу та відповідних двох етапах (духовно-естетичному та спонтанно-креативному). Його основний психолого-педагогічний зміст організується навколо пошукової творчої активності особистості, а пропонований загальнолюдський і національний досвід, кристалізуючись у формі ідей, законів, категорій, кодексів, традицій, переконань тощо, розгортається перед студентом як його власна драма пошуку і прийняття надперсональних психоформ (гармонії, ідеалу, краси, мудрості, добра, справедливості). Студент має змогу не тільки спонтанно творити й демонструвати продукти власної самооб'єктивації (самовираження), артикулювати найтонші сенсосеміологічні зв'язки, проявляти емпатійне вчинення, а й виявляти актуальні стани катарсису (духовно-почуттєвого очищення), інсайтних озорінь (симультанного осягнення істини, самоосягнення сенсу життя) та отримувати естетичну насолоду від угледіної гармонії світу, духовної сили мудрості чи усвідомлення вищих людських святостей.

Також модульно-розвивальна система реалізує психокультурний конструктив чотирьох загальних принципів – *ментальності, духовності, розвитковості і модульності* – у взаємодоповненні їх багатозмістової психологічної структурності, технологічної наступності та оргдіяльній цілісності. Принцип ментальності зорієнтовує ЗВО на те, щоб у його діяльності знаходив утілення кращий соціально-культурно-психологічний досвід нації, групи, особи; принцип духовності забезпечує інтенсивну внутрішню роботу викладача і студента над самим собою, максимально реалізує їхні емоційно-інтелектуальні та духовно-вольові резерви; принцип розвитковості стосується не тільки структурування наукових знань за певними критеріями, а й вимагає особливого технологічного і програмово-методичного забезпечення процесу навчання для прискорення культурного розвитку особистості; принцип модульності, акумулюючи найцінніші здобутки системного підходу, вимагає, щоб будь-який освітній модуль як довершений фрагмент змодельованого соціокультурного досвіду володів структурно-змістовою цілісністю, логічною

завершеністю і функціональною доцільністю. Отож теорія модульно-розвивальної системи освіти на нових методологічних засадах інтегрує здобутки основних психологічних концепцій і моделей розвивального навчання, а тому розробляється упродовж чверті століття (А. В. Фурман і його наукова школа) як метатеорія психологічно-педагогічного рівня епістемологічної системності.

Висновки та перспективи подальших розвідок

1. Категорія взаємодії дає змогу уникнути спрощених варіантів пояснення будь-якої системи, оскільки є основною передумовою процесів її виникнення, функціонування і розвитку. Адже без взаємодії компонентів система нездатна існувати. Відтак обґрунтування законів і практичних методів організації психологічного впливу уможливить проєктивне підвищення ефективності міжособистісних взаємин (перш за все ділового і неформального спілкування) у найскладнішій сфері – «людина – людина». Водночас це сприятиме гуманізації взаємостосунків у системах освіти та громадянського виховання майбутніх фахівців.

2. Однією з найперспективніших технологій гуманізації національної освіти є модульно-розвивальна система навчання, яка концептуально ґрунтується на паритетній проблемно-діалогічній формі взаємовідношень між викладачем і студентом. Епіцентром навчального процесу стає не зміст предмета, а взаємодія педагога і академічної групи, нова виховна етика, яка передбачає домінування соціально-культурного змісту їхньої власної позиції, збільшення питомої ваги особистісного спілкування, творчої пошукової активності, мисленнєве моделювання життєвих ситуацій – ситуацій морального вибору тощо.

3. Запропонована *методологічна модель* психологічного пізнання модульно-розвивальної взаємодії функціонально становить системний прообраз методів, мислещем і засобів психологічного дослідження низки параметрів стосовно досягнення повноти такої взаємодії як атрибуту інноваційно зорієнтованого освітнього процесу сучасного ЗВО. Новостворена модель за своїм призначенням розкриває й деталізує шлях-спосіб створення спочатку теоретичної моделі багатопараметричного психологічного у змістовленні основних фаз моду-

льно-розвивальної взаємодії, а в підсумку й постановня цілісної психологічної теорії вказаної взаємодії в національній освітній системі. Аргументованим фундаментом мислєдіяльнїсного конструювання обстоюваної нами методологічної моделі стали, з одного боку, різновиди розвивального обміну, що організовані за принципом кватерності як засновки авторського рефлексивного методологування, з іншого – п'ять кроків чи способів відповідної цим видам обміну епістемної трансформації, що й уможливило логічно аргументований вихід прийнятої до реалізації дослідницької стратегії на шостий етап – обґрунтування періодів цілісного модульно-розвивального освітнього циклу. Причому новопостала модель створена за допомогою принципів, закономірностей і нормативів вітакультурної методології у її центральній ланці – циклічно-вчинкового підходу.

4. Модульно-розвивальна взаємодія в інноваційно-психологічній системі навчання ґрунтується на науковому розумінні єдиного навчально-виховно-освітнього процесу як найпрогресивнішої форми культурної соціалізації особистості. Її суть полягає в добуванні і володінні студентом кращим досвідом нації і людства, який, збагачуючи індивідуальність, дає змогу кожному самореалізуватися у громадському, професійному та особистому житті. Тому нова система – це можливість перейти від вищої школи Знання, яка готує інтелектуала, до школи Культури, яка виховує духовну особистість, а також істотно підняти розвивальний потенціал сучасної вищої освіти шляхом оптимізації численних процесів внутрішнього зростання учасників безперервної міжсуб'єктної взаємодії.

Дане дослідження не вичерпує усіх аспектів піднятої проблематики. Тому *перспективою подальшого наукового пошуку* можуть стати психологічні особливості освітньої взаємодії осіб з різними індивідуально-типологічними характеристиками, а також специфіка квазівзаємодії суб'єктів освітньої діяльності з віртуально-симуляційними джерелами та онлайн-ресурсами.

References :

- Boryshevskiy, M. Y. (1996). *Psykholohichni mekhanizmy rozvytku osobystosti* [Psychological mechanisms of personality development]. *Pedahohika i psykhohihiia – Pedagogy and psychology*, 3, 26–33 [in Ukrainian].

- Busel, V. T. (2003). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]*. Kyiv-Irpin : VTF «Perun» [in Ukrainian].
- Filonenko, M. M. (2008). *Psykhologhiia spilkuvannia [Psychology of communication]*. Kyiv : TsUL. https://lkceip.at.ua/_ld/0/24_--_.pdf [in Ukrainian].
- Furman, A. (2005). Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia [Modular-developmental organization of thinking – a scheme of professional methodology]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40–69 [in Ukrainian].
- Furman, A. (2005). Systema innovatsiinoi osvithoi diialnosti modulno-rozvyvalnoi shkoly ta yii kompleksna ekspertyza [The system of innovative educational activity of a modular developmental school and its comprehensive examination]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 29–76 [in Ukrainian].
- Furman, A. V., Hirniak, A. N. (2020). Psykhorozvyvalna vzaiemodiia v osvithomu protsesi ta yii kontseptualni zasady [Psycho-developmental interaction in the educational process and its conceptual principles]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological Journal*, 6, 6. 9–18. Retrieved from <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/990/610> [in Ukrainian].
- Furman, A. V. (1997). *Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular and developmental learning: principles, conditions, support]*. Kyiv : Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].
- Furman, O. Ye., Hirniak, A. N. (2020). Rozvyvalna vzaiemodiia v osvithomu zakladi yak sfera psykhologichnoho orhvylyvu [Developmental interaction in an educational institution as a sphere of psychological organizational influence]. *Aktualni problemy psykhologii – Current problems of psychology*, 1, 55, 66–71 [in Ukrainian].
- Furman, O. Ye. (2019). Vzaiemosprychynennia paradyhm, stratehii, klasiv i metodiv sotsialno-psykhologichnoho vplyvu [Interaction of paradigms, strategies, classes and methods of socio-psychological influence]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 44–65 [in Ukrainian].
- Hirniak, A. N. (2017). Poniattievo-katehoriine pole i naukovi pidkhody do rozuminnia vzaiemodii u psykhologii [Conceptual and categorical field and scientific approaches to understanding interaction in psychology]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 112–126 [in Ukrainian].
- Hirniak, A. N. (2021). Psykhologichni zasady modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii uchasnykiv osvithoho protsesu ZVO [Psychological bases of modular-developmental interaction of participants of educational process of ZVO]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Hirniak, A. (2020). *Psykhologhiia modulno-rozvyvalnoi vzaiemodii : monohrafiia [Psychology of modular-developmental interaction]*. Ternopil : VPTs «Universytetska dumka» [in Ukrainian].
- Hrishko-Dunaievsk, V. A. (2016). Rezultaty doslidzhennia psykhologoh-pedahohichnykh osoblyvostei subiekt-subiektnoi vzaiemodii pry vyvchenni inozemnoi movy u vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladakh [Results of the study of psychological and pedagogical features of subject-subject interaction in foreign language learning in higher military educational institutions]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia : psykhologhiia – Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series: psychology*, 3. O. F. Volobueva (Eds.). http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_3_4 [in Ukrainian].
- Humeniuk, O. Ye. (1999). Modulno-rozvyvalna systema yak obiekt sotsialno-psykhologichnoho analizu [The modular development system as an object of socio-psychological analysis]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Karpenko, Z. (2018). *Aksiologichna psykhologhiia osobystosti [Axiological psychology of personality]*. Ivano-Frankivsk : Vyd-vo DVNZ «Prykarpatskyi nats. un-t im. V. Stefanyka» [in Ukrainian].
- Kazmirenko, V. P. (1993). *Sotsialnaya psihologiya organizatsiy [Social psychology of organizations]*. Kiev : MZUUP [in Ukrainian].
- Klymyshyn, O. I. (2010). *Psykhologhiia dukhovnosti osobystosti: khrystyiansko-orientovanyi pidkhid [Psychology of the spirituality of the individual: a christian-oriented approach]*. Ivano-Frankivsk : Hostynets [in Ukrainian].
- Kolosovych, O. S. (2019). Psykhologichni osoblyvosti formuvannia komandnoi vzaiemodii u maibutnikh spetsialistiv v umovakh navchalnoho protsesu [Psychological features of the formation of command interaction among future specialists in the minds of the initial process]. *Psykhologichni zasady zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv pravoohoronnykh orhaniv – Psychological ambush for the security of the service activities of the lawyers in law enforcement agencies: Proceedings of the Conference*, (pp. 414–417). Kryvyi Rih [in Ukrainian].
- Kozhushko, S. (2013). Vzaiemodiia yak filosofske y psykhologichne poniattia [Interaction as a philosophical and psychological understanding]. *Ukrainskyi naukovi zhurnal «Osvita rehionu» – Ukrainian scientific journal "Education of the region"*, 4. 261. https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/Osvita_regionu/osvita_regionu_4_2013.pdf [in Ukrainian].
- Kudrytsky, A. V. (1986). *Ukrainskyi radianskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian Soviet encyclopedic dictionary]*. (Vols. 1-3). Kyiv : Kalibr [in Ukrainian].
- Lomov, B. F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii [Methodological and theoretical problems of psychology]*. Moskva : Nauka [in Russian].
- Orban-Lembryk, L. E. (2005). *Sotsialna psykhologhiia [Social psychology]*. Kyiv : Akademydav. <http://pidruchniki.com/1534122039128/>

psihologiya/mizhosobistisna_vzayemodiya [in Ukrainian].

Osodlo, V. I., Naumenko, D. V. (2006). Samoorhanizatsiia i samorozvytok yak osnovni formy rozvytku subiektnosti osobystosti [Self-organization and self-development as the main forms of development of individual subjectivity]. *Suchasni tendentsii ta perspektyvy rozvytku osvity i nauky u vyshchyykh navchalnykh zakladakh Ukrainy – Modern trends and prospects for the development of education and science in higher educational institutions of Ukraine* : Proceedings of the Conference. (pp. 134-135). Khmelnytskyi [in Ukrainian].

Savchyn, M. (2009). Metodolohichni ta praktychni problemy psykhoterapii u konteksti dukhovnoi paradyhmy psykhologii [Methodological and practical problems of psychotherapy in the context of the spiritual paradigm of psychology]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 229–241 [in Ukrainian].

Schedrovitskiy, P. (1997). Prostranstvo svobody [Space of freedom]. *Narodnoe obrazovanie – National education*, 1, 46–51 [in Russian].

Stepanov, O. M. (2006). *Psykhologichna entsyklopediia [Psychological encyclopedia]*. Kyiv : Akademvydav [in Ukrainian].

Andriy Hirnyak

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor Department of Psychology and Social Work, West Ukrainian National University, Ternopil (Ukraine)

Halyna Hirnyak

PhD, Associate Professor Department of Psychology and Social Work, West Ukrainian National University, Ternopil (Ukraine)

METHODOLOGICAL MODEL OF PSYCHOLOGICAL COGNITION IN MODULAR- DEVELOPMENTAL EDUCATIONAL INTERACTION

ABSTRACT

The study concerns a systematic methodological substantiation of a fundamentally new psychological solution to the scientific problem of the step-by-step deployment of modular-developmental educational interaction in the space of modern higher education institutions. It was stated that a higher school has a multi-parameter structure, multi-level organization and functionally optimizes personal growth and professional development of participants in the educational process. The strategic direction of a successful solution to this problem was the expansion of the object-subject format of scientific research. On the one hand, the understanding of the educational process is a psychologically based system of goals, tasks, forms, content, technologies, methods and tools of professionally organized education, on the other hand, the determination of psychological characteristics in a modular manner means a developmental interaction of participants in the educational process of higher education as a sequence of four periods of its innovative psycho-content support.

Methodologically, it is argued that modular-developmental interaction in the conditions of higher education activates the sequence of four types of exchange (informational-knowledge, normative-volitional, cyclical-meaningful, spiritual-meaningful) and their corresponding styles of developmental interaction (inhibitory, facilitative, moderating, spontaneous) of training participants as carriers of subjective reality in the ontological hypostases of the subject, personality, individuality, universe, forms of their mental activity (behavior, activity, learning, self-creation), psychological mechanisms of deployment of polydialogic

interaction (activation, intensification, actualization, self-actualization), which are grounded in the epistemic framework of principles modular-developmental interaction (mentality, modularity, development, spirituality) and the psychological content of periods of a complete educational cycle and stages of the act of psychological cognition (informational-cognitive – situation, normative-regulatory – motivation, value-reflective – action, spiritual-creative – after-action).

Thus, the modular development system is based on an innovative scientific paradigm, which comes from a deep (purely psychological) and most progressive awareness of the process of socialization as a vita-cultural phenomenon. The subject of scientific knowledge here is the whole world of the psychocultural experience of mankind, in which numerous national traditions are related to the universal stereotypes, the essential characteristics of the spiritual life of society are diversified by abstract and logical forms of native culture, and scientific rationalism (laws, axioms, etc.) is organically combined with vitacultural taxa, aesthetic images and multivariate material meanings.

Key words: modular and developmental system of learning, educational interaction, vita-cultural methodology, type of developmental exchange, style of developmental interaction, image of subjective reality, psychological mechanism.

Гирняк Андрей Несторович

Доктор психологических наук, доцент, профессор кафедры психологии и социальной работы, Западноукраинский национальный университет, г. Тернополь (Украина)

Гирняк Галина Степановна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии и социальной работы, Западноукраинский национальный университет, г. Тернополь (Украина)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ МОДУЛЬНО-РАЗВИВАТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

АННОТАЦИЯ

В исследовании осуществлено системное методологическое обоснование принципиально нового психологического решения научной проблемы поэтапного развертывания модульно-развивательного образовательного взаимодействия в пространстве современного УВО, которое имеет многопараметрическую структуру, полиуровневую организацию и функционально оптимизирует личностный рост и профессиональное развитие участников образовательного процесса. Стратегическим направлением успешного решения этой проблемы стало расширение объект-предметного формата научного поиска: с одной стороны, понимание образовательного процесса как психологически обоснованной системы целей, задач, форм, содержания, технологий, методов и инструментов профессионально организованного обучения, с другой – определение психологических характеристик модульно-развивательного взаимодействия участников образовательного процесса УВО как последовательности четырех периодов ее инновационного психосодержательного обеспечения.

Методологически аргументировано, что модульно-развивательное взаимодействие в условиях УВО поочередно активизирует четыре *разновидностей обмена* (информационно-познавательный, нормативно-волевой, циклически-смысловой, духовно-экзистенциальный) и соответствующие им *стили развивающего взаимодействия* (ингибитивный, фасилитативный, модеративный, спонтанный) участников обучения как носителей субъективной реальности в *онтологических ипостасях* субъекта, личности, индивидуальности, универсума, *формы их психической активности*

(поведення, діяльність, поступок, самосозидання), психологічні механізми розгортання полідиалогічного взаємодія (активація, активізація, актуалізація, самоактуалізація), які обґрунтовані в епістемних рамках принципів модульно-розвивального взаємодія (ментальності, модульності, розвивальності, духовності) і психологічного змісту періодів цілісного освітнього циклу і етапів поступку психологічного пізнання (інформаційно-пізнавальний – ситуація, нормативно-регуляційний – мотивація, ціннісно-рефлексивний – дія, духовно-креативний – наслідок).

Таким чином модульно-розвивальна система базується на інноваційній науковій парадигмі, виходячій із глибинного (чисто психологічного) і найбільш прогресивного усвідомлення процесу соціалізації як вітакультурного феномена. Предметом наукового пізнання тут є цілий світ психокультурного досвіду людства, в якому численні національні традиції переплітаються з загальнолюдськими стереотипами, суттєві характеристики духовної життя суспільства різноманітні абстрактно-логічними формами рідної культури, а науковий раціоналізм (закони, аксиоми і т.д.) органічно вміщені в вітакультурні таксономи, естетичними образами і поліваріантними життєвими значеннями.

Ключові слова: модульно-розвивальна система навчання, освітнє взаємодія, вітакультурна методологія, тип розвивального обміну, стиль розвивального взаємодія, образ суб'єктивної реальності, психологічний механізм.

How to cite (як цитувати):

Hirnyak, A., & Hirnyak, H. (2022). METHODOLOGICAL MODEL OF PSYCHOLOGICAL COGNITION IN MODULAR-DEVELOPMENTAL EDUCATIONAL INTERACTION. PSYCHOLOGICAL JOURNAL, 8(1), 49-60. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.4> [in Ukrainian]

Подання статті: 05.07.2021

Дата рекомендації до друку: 25.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДИ ЕКСТРАВЕРСІЇ: ЯК ПОБУДУВАТИ ІНДИВІДУАЛЬНИЙ «ГЕДОНІСТИЧНИЙ ПРОФІЛЬ»

Малишева Каріне Олегівна¹, Литвин Сергій Віталійович²

¹Кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри експериментальної та прикладної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3903-5799>

²Доктор філософії в галузі психології, асистент кафедри експериментальної та прикладної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2859-1530>

UDC: 159.91

АНОТАЦІЯ

Ця стаття присвячена дослідженню рис особистості крізь призму здобутків сучасної нейронауки, а саме: нейропсихологічній природі екстраверсії. Досліджено дані, які стосуються психогенетичних, нейрофізіологічних та нейрохімічних механізмів виникнення екстраверсії. Нейропсихологічні механізми природи екстраверсії розглянуті в контексті психологічних теорій особистості. З'ясовано, що екстраверсія, як нейропсихологічний конструкт, є винятково важливою для побудови «гедоністичного профілю» особистості. Прослідковується зв'язок між психогенетичними дослідженнями екстраверсії, нейропсихологічними моделями особистісної риси екстраверсії (а також її аспектів: асертивності та ентузіазму) та індивідуальними особливостями процесингу задоволення. Виокремлено складові «гедоністичного профілю» особистості, які дозволяють оцінити індивідуальні відмінності у чутливості до винагороди.

Ключові слова: нейропсихологія особистості, «Велика п'ятірка», екстраверсія, асертивність, ентузіазм, RDoC, психогенетика, повногеномний пошук асоціацій, чутливість до винагороди.

Постановка проблеми.

Традиція інтерпретації такої особистісної риси, як екстраверсія, пов'язана з поєднанням в єдиний симптомокомплекс соціальної компетентності з одного боку та енергійності, оптимізму - з іншого. Часто екстраверсія асоціюється із товариськістю. Таке розуміння ґрунтується на концептуалізації Карла Юнга (загальна установка особистості «назовні») (Jung, 1921) та було операционалізоване у класичних психодіагностичних методиках (наприклад, у опитувальнику Ганса Айзенка) (Eysenck & Eysenck, 1976). Однак сучасний підхід, який має у якості підґрунтя нейронаукові знахідки, зводить реальність, яка стоїть за диспозицією «екстраверсія» до процесингу задоволення в межах роботи «поведінкової системи зближення» (англ. – “behavioral approach system – BAS”) (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021). Таким чином, людина може бути мотивована до спілку-

вання, але сам по собі цей факт нічого нам не каже про її соціальну компетентність. Можливість безпомилково “зорієнтуватись на місцевості”, коли йдеться про душу іншої людини, забезпечує інша диспозиція, а саме - доброзичливість (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021).

Оскільки екстраверсія та доброзичливість в рамках моделі «Велика п'ятірка» визнаються відносно самостійними диспозиціями (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021), серед особистісних типів ми можемо зустріти як «екстравертованих (доброзичливих) менталізаторів» (наприклад, істероїдна та гіпертимна особистість), так і «екстравертованих (недоброзичливих) антагоністів» (обсесивно-компульсивна та параноїдна особистість). Поєднання настирливості з певною соціальною сліпотою є не дуже адаптивним у соціальному контексті. Оскільки обсесивно-компульсивні люди тяжіють до відносно легкого, невротичного рівня порушення

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Karine Malysheva, Serhii Lytvyn

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

(McWilliams, 2011), вірогідним наслідком такого диспозиційного конфлікту є часте роздратування, що спрацьовує в обидва боки (його почуває як сам “педант”, так і його оточення). У випадку з параноїдними особистостями, серед яких іноді трапляється досить важка, психотична динаміка, вказане поєднання може пояснювати виникнення маячні. Людина знаходиться «в темряві» (знижений соціальний гнозис антагоніста), а її невгамовний екстравертований розум породжує “чудовиськ” (підкріплене допаміном впорядкування розрізнених фактів в єдину несуперечливу картину в своїх категоричних формах набуває характеру маячних ідей) (Tasman et al, 2015).

Термін “інтроверсія” спіткала щаслива доля. Від часів своєї появи на науковому небосхилі, він значно розширив своє семантичне поле, зазіхаючи на те, щоб бути провідним науковим аналогом “глибокого внутрішнього світу”. Ба більше, натовп “інтровертів” заповнив не тільки наукові, але й популярні видання, які на всі лади просувають “силу інтровертів” (Cain, 2016), що, якщо вірити деяким “джерелам”, має бути найбільш вираженою в їх “правій півкулі”!.. (Allen et al., 2019; Goldberg, 2021). Образ таємничого “інтроверта” вигідно контрастує з тим, що собою являє типовий сучасний “кліповий” і поверхневий користувач масових інформаційних продуктів та соціальних мереж. Неупереджений аналіз наукових джерел дозволяє нам висловити інший погляд на проблему: те, що називають “інтроверсією” майже повністю відповідає іншому конструкту “Великої п’ятірки” - це відкритість/інтелект. Як не дивно, “інтроверсії”, як такої, не існує, точніше, не має існувати, йдеться про несформовану, дефіцитарну екстраверсію (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021). Якщо під нею розуміти процесинг задоволення, то її зворотній бік полягатиме в ангедонії, у нездатності системи поведінкового зближення виконувати свою адаптивну функцію. Міркування у цьому напрямку щент розбивають пафосний образ “інтроверта”, натомість доводиться мати справу з людиною, яка, так би мовити, зовні виглядає краще, ніж зсередини. Вона не кидається на зовнішні принади, оскільки погано розраховує їх цінність, а у внутрішній світ вона занурюється не тому, що там є щось цікаве, просто зовнішня реальність її не радує; як це яскраво описав у своїй класичній книзі

Філіп Зімбардо (Zimbardo, 1977). Подібна логіка не є унікальною: якщо поширити її на інші фактори “Великої п’ятірки”, можна довести, що не має існувати, наприклад антагонізму (принаймні такого, яким людина пишається як своїм “енурезом” у відомому психотерапевтичному анекдоті). Антагонізм є несформованою доброзичливістю, імпульсивність - браком сумлінності, тощо. Однак наше завдання у цьому дослідженні ми вбачаємо в тому, щоб детально описати дефіцити у проявах екстраверсії.

Отже, особистісна риса “екстраверсія” зазнала суттєвих змін під впливом досліджень у царині нейропсихології особистості. Як наслідок, виникає необхідність теоретичного аналізу зібраного масиву нейропсихологічних даних, які стосуються чутливості до винагороди, в контексті сучасних уявлень про екстраверсію.

Аналіз останніх досліджень.

Програмою роботою, яка стосується дослідження нейропсихологічних механізмів екстраверсії у межах моделі “Велика п’ятірка”, є стаття Коліна ДеЯнга із колегами (Allen & DeYoung, 2017; DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021). Важливу роль у сучасному розумінні нейропсихологічних механізмів екстраверсії відіграють роботи Стефані ван дер Берг із колегами (Van den Berg et al, 2016) та Мін-Тзу Ло із колегами (Lo et al, 2017), які застосовують повногеномний пошук асоціацій (GWAS) для ідентифікації тих генетичних механізмів, які асоційовані із екстраверсією. Генетичні причини зниженої чутливості до винагороди розглянуті у роботі Кеннет Блум із колегами (Blum et al, 2020). Систематичний огляд та метаналіз досліджень стосовно генів-кандидатів, які пов’язані із допамінергічною системою, здійснений дослідницькою командою на чолі з Елізабет Танбрідж (Tunbridge et al, 2019).

Аналіз нейропсихологічних конструктів, пов’язаних із реакціями на *стимули позитивної валентності* (асоційовані із винагородою та заохоченням) наведений у матриці RDoC (National Institute of Mental Health, 2022a, 2022b). Нейропсихологічні механізми, які забезпечують чутливість до привабливих стимулів, формування потягу, відчуття позитивного підкріплення та усталення звички, розглянуті у дослідженнях Георга Куба (Koob et al. 2014; Koob & Volkow, 2016). Зв’язок екстраверсії (на рівні дезадаптивних фасет) із порушен-

нями особистості за DSM-5 міститься у фундаментальній праці Аллана Тасмана із колегами (Tasman et al, 2015).

Незважаючи на значний обсяг даних, які стосуються генетичних та нейробиологічних корелятив екстраверсії, бракує цілісної теоретичної рамки, яка інтегрувала б ці здобутки. Як наслідок, виникає потреба в систематичному огляді нейропсихологічних досліджень екстраверсії, адже сучасне розуміння цього конструкту неунікно стосується природи гедоністичної мотивації.

Узагальнюючи існуючі дослідження, слід наголосити на тому, що існує низка таких **дискусійних питань**, а саме:

Чи існує певний оптимум вираженості екстраверсії, який максимізує адаптивний потенціал особистості? Чи, навпаки, що вищий рівень екстраверсії, то більше він сприяє адаптації та суб'єктивному благополуччю?

Знижений рівень екстраверсії слід вважати виявом нечутливості до винагороди? Якщо так, тоді антонімом екстраверсії є не стільки інтроверсія, проте ангедонія та підвищений ризик формування залежностей?

Чи можливо побудувати “гедоністичний профіль” особистості, який включатиме як кількісні характеристики екстраверсії, так і її якісні параметри (наприклад, індивідуальні особливості розгортання взаємодії із привабливим стимулом у часі)?

Відтак, **метою** цього аналізу є пошук оптимального рівня узагальнення/конкретизації особистісних відмінностей, які стосуються процесингу стимулів позитивної валентності - екстраверсії; це дасть змогу відтворити як структурні особливості самого досліджуваного конструкту, так і його суттєві зв'язки з іншими явищами, а також, окреслити можливості його операціоналізації.

Наукове обґрунтування методології проведення дослідження: в межах цього теоретичного дослідження використано методи аналізу, синтезу та систематизації. Проаналізовано нейропсихологічні та психогенетичні дані, які стосуються екстраверсії крізь призму чутливості до стимулів позитивної валентності. Виконано аналіз психогенетичної, нейропсихологічної та психологічної природи екстраверсії. На основі резуль-

татів виконаного аналізу запропоновано шляхи синтезу психогенетичних, нейропсихологічних та психологічних механізмів екстраверсії. Як наслідок, виконано систематизацію параметрів екстраверсії, які складають “гедоністичний профіль” особистості.

Це теоретичне дослідження виконане в межах нейропсихології особистості, міждисциплінарної галузі, яка потребує винятково уважного ставлення до інтерпретації нейронаукових даних, уникнення невиправданого редукціонізму та обмеженого застосування парадигми нейродетермінізму. Гібридну методологію, яка виникає на перетині нейробиології та психології, добре ілюструє історія, яку описує Ерік Кандель: «Багато років потому Чіп Куїнн, один із перших вчених, який займався генетикою навчання плодової мушки, зазначив: ідеальна піддослідна тварина для вивчення біології навчання повинна мати “не більше трьох генів, вміти зіграти на віолончелі чи, принаймні, читати вірші давньогрецькою і навчатися всьому тому за допомогою нервової системи, яка містить десять великих нейронів із різним забарвленням, які, як наслідок, легко розрізняти.”» (Kandel, 2007, page 90).

Також важливо пам'ятати про те, що дослідження генетичних витоків екстраверсії обов'язково має враховувати вплив чинників середовища. Так чи інакше, але роль досліджуваних генів-кандидатів оцінюється у контексті середовища, яке може як підсилювати їхній вплив, так і суттєво його пом'якшувати. Додатковий аспект варіативності у дослідженнях нейропсихології особистості – рефлексія та самодетермінація особистості. Тобто в ході дослідження нейропсихологічних корелятив екстраверсії слід зважати на ті ж методологічні особливості, які стосуються подібного дослідження нейрональних корелятив іншої особистісної риси “Великої п'ятірки” – нейротизму (Малишева & Литвин, 2021).

Виклад основного матеріалу: в сучасному розумінні провідною функцією, яку забезпечує диспозиція “екстраверсія”, є *чутливість до винагороди*, яка робить людину здатною до мобілізації для досягнення певної мети (Allen & DeYoung, 2017; DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021). Приємні переживання є потужною мотивуючою силою, універсальною валютою, в яку, зрештою, конвертується все (принаймні, те що не

повповнило невичерпний перелік страждань).

В контексті адаптації, зв'язок між чутливістю до приємних стимулів та діями, спрямованими на контакт із ними, опосередкований *поведінковою системою наближення* (англ. - Behavioral Approach System, BAS). Слід взяти до уваги, що поряд із нею, існує також поведінкова система інгібіції (англ. - Behavioral Inhibition System, BIS), яка вмикається у випадку, коли цілі конфліктують між собою, а також система "боротьби-втечі-завмирання" (англ. - "Fight-Flight-Freeze"), що визначає чутливість до покарання (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021).

За мільйони років до появи складних організмів з вишуканою неврологічною організацією, між представниками деяких видів вже існували відмінності у вираженості того, що наразі називають *поведінкою наближення* (англ. - Behavioral Approach). Звісно, "зближення" не є зовсім тотожним "пошуку задоволення", адже можна, наприклад, таким чином також проявляти агресію, полюючи на кривдника ("Іду на Ви!"). Крім того, мотивований пошук винагороди може бути спрямований на відновлення порушеної рівноваги (тобто бути гомеостатичним за своєю природою), а може бути зумовлений пристрастним потягом, який призведе до навмисного порушення рівноваги (гетеростатична мотивація).

Вражає той факт, що певні зародки "поведінки" та "характеру" існують вже у... одноклітинних організмів! Так, починаючи з досліджень Герберта Спенсера Дженнінгса (Jennings 1906; Clark & Grunstein 2004) на початку двадцятого століття, вчені спостерігають відмінності у реакціях на стимули, наприклад, у деяких видів інфузорій. Якщо потурбувати ці ніжні створіння (почати вводити потік часточок у розчин тощо) вони поділяються на тих, хто уникає небезпеки, загрибаючи своїми війками подалі від метушні. Але виділяються і ті, хто демонструє героїчну поведінку наближення до нового ризикованого стимулу. Невже нейротизм та екстраверсія мають такий поважний родовід?

З точки зору нейрохімії різноманітні параметри чутливості до задоволення опосередковані дією *допаміну* у якості нейромедіатора в провідних шляхах центральної нервової системи. Генетичні поліморфізми, пов'язані з метаболізмом допаміну, обумовлюють вроджені

індивідуально-психологічні відмінності у процесингу задоволення. Беручи до уваги унікальний генетичний набір кожного індивіда, можна побудувати індивідуальний "гедоністичний профіль".

Відповідно до підходу ДеЯнга з колегами (Allen & DeYoung, 2017; DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021), екстраверсія складається з двох аспектів, а саме:

1. Асертивності; ентузіазму.

Наявність двох аспектів екстраверсії (асертивності та ентузіазму) пояснює відмінності проявів мотивованої винагородою поведінки у різних осіб. Як наслідок, клініцист міг би збирати умовне «гедоністичне досє» на кожного клієнта, яке відображало б індивідуальні особливості процесингу задоволення. Трохи спрощений погляд на проблему зводиться до чотирьох варіантів: 1) знижена асертивність та ентузіазм; 2) вираженість обох аспектів; 3) відсутність асертивності при наявному ентузіазмі; 4) підвищена асертивність, але знижений ентузіазм (Tasman et al, 2015). Так, наприклад, останній варіант спостерігається у особистостей нарцисичного типу, яким притаманно швидко захоплюватись новою метою, ідеалізувати її, переоцінюючи можливу винагороду (виразна асертивність). Однак досягнення бажаного результату не приносить задоволення, адже нарцисична особистість не спроможна розвинути достатню амплітуду переживання насолоди (знижений ентузіазм). «Чарівна субстанція» задоволення швидко вивітрюється, залишаючи «порожні шкарлупки» колишніх бажань (відбувається знецінення ідеалізованого раніше) (McWilliams, 2011).

За класифікацією RDoC (National Institute of Mental Health, 2022b), домен, пов'язаний з системами позитивної валентності (англ. - "Positive Valence Systems") складається з трьох конструктів, які, у свою чергу, поділяються на субконструкти:

Чутливість до винагороди (субконструктами цього конструкту є: 1.1. *передчуття винагороди*, 1.2. *первинна відповідь на винагороду*, 1.3. *насичення досягнутою винагородою*).

Цей конструкт пов'язаний з розгортанням у часі тих процесів, що регулюють гедоністичні реакції. Існують значні індивідуальні відмінності у здатності відчувати задоволення на різних етапах взаємодії з дже-

релом позитивного підкріплення. Визначення індивідуальних параметрів процесингу задоволення є важливим у багатьох контекстах, від професійної орієнтації до запобігання імпульсивним поведінковим девіаціям.

1.1. Передчуття винагороди. Йдеться про здатність передчувати приємний стимул, якого немає в актуальній ситуації, однак, його можна отримати у майбутньому. Перебування у стані передбачення задоволення виражається у змінах мови та поведінки. Когнітивні процеси налаштовуються на пошук в оточуючому середовищі сигналів, що натякають на бажану винагороду (National Institute of Mental Health, 2022a).

В наш мозок вбудовані чисельні датчики, які повсякчасно вимірюють вірогідність настання бажаної події, міру її віддаленості та швидкість наближення... Зменшення відстані до цього бажаного "Граалю" саме собою відіграє роль підкріплення для чутливих осіб.

Здатність до передбачення винагороди лежить в основі багатьох явищ нашого життя. Згадаймо, наприклад, ефект плацебо: організм може реагувати на "порожні" пігулки, як на справжні ліки (при цьому реакції пацієнтів будуть відрізнятися залежно від диспозиційних особистісних ознак і попереднього досвіду). Головним нейрохімічним агентом передбачення винагороди виступає *допамін* у якості нейромедіатора, зокрема його *мезолімбічний* провідний шлях, у якому дослідники розташовують так звані "центри задоволення".

Тут йдеться не про принципову здатність відтерміновувати винагороду, а саме про можливість *отримувати задоволення від одного тільки її передчуття*. Задоволення від одного лише передчуття можливої винагороди - важливий адаптивний механізм, який не дає людині ігнорувати можливості, а також сприяє *експлораторній (пошуковій) поведінці* (Panksepp & Biven, 2012). Звісно, це задоволення певної якості. В цьому контексті, як ніде, важливу роль відіграє активність самого суб'єкта (Bloom, 2010): вміння себе зачарувати, підключити уяву, створити віртуальний світ, видати бажане за дійсне... Повноцінна реалізація цих завдань неодмінно спирається і на іншу диспозиційну рису - відкритість/інтелект. Витончена гра відчуттями та вміння абстрагуватись від несуттєвих прозаїчних ознак ситуації виступає необхідною, але недостатньою умовою. Без задоволення вся ця складна мотиваційна система не

рушить з місця, а бездіяльності природа собі дозволити не може.

Як істоти неодноримі, люди весь час потрапляють у "гравітаційні поля" різних привабливих цілей. *Гіперактивність процесів передбачення винагороди найімовірніше призведе до азартної імпульсивної поведінки, до мінливих захоплень, нерозбірливих ідеалізацій, нестійких інтересів* (Koob et al., 2014) (особливо у поєднанні з низькою сумлінністю і високою відкритістю). Відомий герой чарівної казки Кеннета Грема "Вітер у вербах" на ім'я Тод ("Жаба") весь час захоплювався різними транспортними засобами, які тільки мали нещастя потрапити йому у вічі. Можна припустити, що передчуття винагороди робить особу більш "полезалежною", а сумлінність виступає антидотом від можливого "кріпацтва" полезалежності (Lembke, 2021).

З двох аспектів екстраверсії, здатність до передбачення винагороди тісніше пов'язана з асертивністю, однак зачіпає також ентузіазм. Ізольоване підвищення асертивності без ентузіазму - типова нарцисична патологія у мотиваційній сфері (Tasman et al., 2015). Поведінкова система наближення (BAS) спрацьовує весь час, однак це відбувається понуро, без вогню та жвавості, ніби під примусом невгамовного нарцисизму (Cozolino, 2017). Досягнуте швидко знецінюється нарцисом, задоволення весь час проходить повз нього (McWilliams, 2011).

Патологічне зниження чутливості до вірогідної винагороди призведе до млявої, абулічної поведінки, дефекту у мотиваційній сфері. Це саме той випадок, коли вислів: "Не дуже й хотілось...", треба розуміти буквально! Перед нами - не складна робота раціоналізації, не захисне знецінення того, що не можеш отримати. Існують "лиси", яким дійсно не хочеться "винограду", хоча їм, на жаль, мало хто вірить (Tasman et al., 2015; Blum et al., 2020).

1.2. Первинна відповідь на винагороду. Реакції, які виникають в момент досягнення бажаного результату, мають своє законне місце як у психофізіології, так і у феноменології наших переживань. Якщо передчуття винагороди можна порівняти з залицанням та заручинами ("цукерки та букети"), то у даному випадку ми говоримо про справжній "медовий місяць" у взаємодії зі стимулом. Йдеться про різноманітні процесуальні пара-

метри насолоди, організований у часі мінливий "танок" наших відчуттів зі своєю амплітудою, швидкісними характеристиками, ритмом, габітуацією, сенсibiлізацією тощо (National Institute of Mental Health, 2022a).

На сьогоднішній день накопичена суттєва кількість даних, відповідно до яких задоволеність життям, жовіальність (франц. - "jovial"), бадьорість та оптимізм значною мірою визначаються вродженими диспозиціями (Van den Berg et al, 2016; Lo et al, 2017; Blum et al., 2020). Цікаво, що, незважаючи на популярне уявлення про допамін та серотонін, як провідні види нейрохімічних "пряників", в дослідженнях гедоністичної поведінки виявлено роль інших факторів. Це продукти генів, які забезпечують нейропластичність (CREB та глутамат), альтернативний сплайсинг (FosB), а також гени, пов'язані з ендоканабіноїдами, ендogenous опіоїдами (Мю та Дельта) та орексином (Allen & DeYoung, 2017; DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021; National Institute of Mental Health, 2022a). І хоча у більшості випадків неможливо констатувати прямий зв'язок нейромедіаторних систем з конкретним психічним процесом чи особистісною рисою (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021), однак, під певним кутом зору, виявляється, що актуальне переживання задоволення спирається на центральні механізми контролю болю та модулятори травматичного досвіду, процеси регуляції апетиту і сну/неспанння, а також опосередковують наочіння і пам'ять. Маркізу де Саду таке б навіть не наснилось!.. Виявляється, що коли минає стадія передбачення винагород, і розвиваються чари допаміну, відбуваються несподівані речі. Ось він, нарешті, приємний стимул... Але природа зненацька вмикає знеболюючі, щоб "закоханий у закоханість" наречений, коли доходить до процесу взаємодії зі стимулом, "не втік з-під вінця". Відтак, залученість опіоїдів до процесів споживання привабливих стимулів та насичення ними (аспект ентузіазму у моделі ДеЯнга), вказує на те, що піднесений стан задоволеності пов'язаний із знеболенням та розслабленістю (тоді як етап передчуття задоволення та розгортання поведінкової системи зближення якраз був пов'язаний із напругою, прагненням та зусиллями) (Allen & DeYoung, 2017; DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021; National Institute of Mental Health, 2022a).

З точки зору нейрофізіології, до первинної об-

робки приємного стимулу підключаються нервові шляхи та центри задоволення (вентральна область покришки - VTA, прилежаче ядро - Nucleus accumbens, вентральна частина блідої кулі - Ventral pallidum). Крім того, важливу роль відіграють відділи префронтальної кори (медіальна орбітофронтальна та вентромедіальна кора), а також підкіркові зони, що інтегрують когнітивні та емоційні процеси (передня інсула - Anterior insula та дорзальна частина передньої цингулярної кори - Dorsal ACC). (National Institute of Mental Health, 2022a) Узагальнюючи, можна констатувати, що ми маємо справу з роботою кортико-лімбічної нейромережі, яка регулює переживання афектів та їх зовнішні прояви (Schoore 2015).

Сила відгуку на задоволення визначається не тільки нейрофізіологією та генетикою. Певну роль, як і завжди, відіграють також ситуативні чинники (характеристики стимулу (Hildebrand et al., 2021), депривація (Kristeller & Bowman, 2015), праймінг, очікування (Yeomans et al., 2008). Окрім психогенетичних індивідуальних відмінностей та ситуації, на процесуальну здатність індивіда насолоджуватись винагородою також впливає стан його наскрізних психічних процесів (в першу чергу - уваги, особливо коли йдеться про складні стимули (Hildebrand et al., 2021)). Як традиційні медитативні школи, так і сучасні практики (наприклад майндфулнес (Kristeller & Bowman, 2015)), завдяки можливості довільної маніпуляції увагою, дозволяють спостерігати у тих, хто практикує, нарощування амплітуди приємних переживань, зниження абсолютного порогу розпізнавання приємного стимулу, збільшення здатності до диференціації відчуттів, а також зміни часових параметрів обробки стимулу (Goleman & Davidson, 2017).

Редукція чутливості у формі зменшення амплітуди первинного відгуку на винагороду може призвести до такого явища, як "споживацька ангедонія" (Kristeller & Bowman, 2015; Lembke, 2021). Особливо у ситуації, коли пропозиція суттєво переважає попит (Schwarz, 2004). Це є явищем *перенасичення*, про яке йдеться у вислові Григорія Сковороди: "Надмір породжує пересит, пересит — нудьгу, нудьга ж — душевну тугу, а хто хворіє на се, того не назвеш здоровим." (Сковорода, 1973). Якби періодичні видання з психології споживача

для фахівців-маркетологів містили розділ "жахи", його неодмінно наповнювали б клінічні випадки масової нечутливості цільової аудиторії до того образу щастя, який пропонується придбати у вигляді того чи іншого товару. Будь-які зусилля підібрати хитрий ключик виявляться марними там, де взагалі немає дверей.

1.3. Насичення досягнутою винагородою. Даний субконструкт стосується механізмів, що регулюють поведінку особи, яка вже здобула певні блага і навіть встигла їх спожити. Ці механізми забезпечують задоволення, насичення, усвідомлення досягнутої мети. Якщо для попередніх етапів вирішальну роль відігравав допамін, то на етапі "спочивання на лаврах" вирішальна роль переходить до *опіоїдів*. Може видатися, що природа зробила виразний акцент на етапах наближення до цілі, прописала його в усіх нюансах, оснастила наш крихкий мотиваційний процес непереборними біохімічними аргументами, але, нібито, зім'яла, "зажувала" наступні етапи взаємодії з винагородою. Проте таке враження складається тому, що у допаміну "імідж значимості" (коли йдеться про задоволення та підкріплення), тоді як *опіоїди такої популярності неначе не мають*. Але важливо наголосити, що *психоактивні речовини, які діють через допамін (стимулятори), хоч і мають значний адиктивний потенціал, але його не можна порівняти із здатністю опіатів (які діють через опіоїдні системи) викликати фізичну і психологічну залежність, яка у випадку опіатів є максимальною і подекуди, навіть, загрожує життю* (Stahl, 2021). Відтак, етап насичення досягнутою винагородою хоч і не передбачає гострого високоамплітудного переживання гедоністичного підйому, який радше стосується етапу споживання стимулу, але має свої бонуси у формі *блаженної ситої задоволеності від досягнення бажаного*. У моделі Коліна ДеЯнга етап насичення досягнутою винагородою асоційований із аспектом *ентузіазм* (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021; National Institute of Mental Health, 2022a).

Система поведінкового наближення еволюціонувала в умовах, коли для досягнення етапу насичення неодмінно слід було докласти певних зусиль. У нашому еволюційному минулому, яке й сформувало цю систему мотивації, більшість благ були рідкісними та важко доступними (Buss, 2019; Lieberman, 2020). Відтак, ево-

люція "вибудовувала" мозок винятково чутливим до підкріплення. Фактично, оскільки від зусиль, спрямованих на зближення, залежало виживання, досягнення бажаного приносило сильне задоволення. Настільки сильне, аби потенційні ревердні стимули було неможливо ігнорувати. В умовах дефіциту благ (коли середовищу був властивий опір) це не становило проблеми, а було вкрай адаптивним. Проте людина змінила світ, у якому вона наразі адаптується: майже всі блага доступні, фаза передбачення і прагнення до винагороди майже редуковані. І більшість людей в цивілізованому світі *постійно перебувають у стані невиразного насичення*, і лише іноді скаржаться, що "хотіли б чогось захотіти" (Lembke, 2021). Причини виникнення почуття "покинутості всіма богами", яке супроводжує легкодоступні задоволення та перенасиченість, є найбільш вивченими в контексті харчової поведінки (Power & Schulkin, 2013; Genne-Bacon, 2014; Guyenet, 2017). Генеруючи апетит, мозок виявляє зміни в запасах енергії та запускає процеси обміну речовин та поведінкові реакції, призначені для підтримки енергетичного балансу. (Preedy et al., 2011) Енергетичний гомеостаз контролюється, переважно, ланцюгами нейронів у гіпоталамусі та стовбурі мозку, тоді як мотиваційні та гедоністичні аспекти харчової поведінки опосередковують нейрони в лімбічних областях та корі головного мозку. Метаболічні сигнали, що надходять від шлунково-кишкового тракту, жирової тканини та інших периферичних органів, налаштовують мозок на регуляцію харчування, витрат енергії та гормонів. У більшості випадків, споживання значної кількості кілокалорій настає раніше, ніж механічне наповнення шлунку та суб'єктивне насичення, і це призводить до справжньої епідемії ожиріння у цивілізованому світі (Ahima & Antwi, 2008; Swinburn et al. 2011; Guyenet, 2017). Як наслідок, перманентне перебування у стані задоволеності потреб призводить до зниження чутливості до винагороди та пошуку все сильніших ревердних стимулів (зловживання) (Lembke, 2021).

Іншим прикладом труднощів із настанням задоволеності є обсесивно-компульсивний розлад. У цьому випадку власні дії, мета яких - приведення оточуючого середовища та свого тіла у безпечний стан (миття, прибирання, підрахунок тощо), ніяк не можуть бути завер-

шені особою, оскільки її мозок ніяк не наважується поставити "крапку". Почуття завершеності (повноти, чистоти, досконалості, бездоганності) суттєво затримується чи не виникає взагалі (Figuee et al., 2011).

Научіння через позитивне підкріплення (англ. - Reward Learning). За допомогою цього процесу організм набуває інформації щодо значущих зовнішніх стимулів та контекстів, а також власних дій, які передбачають позитивне підкріплення. Сюди ж належить можливість змінювати власну поведінку, коли в оточенні з'являється нова приваблива ціль чи коли результат перевищує очікування (National Institute of Mental Health, 2022a).

Незважаючи на значні досягнення у галузі дослідження процесу научіння з точки зору нейронаук, не повною мірою вирішеними залишається ряд питань, наприклад: наскільки співпадають мозкові системи позитивної валентності, що обробляють соціальні (похвала, посмішка) та не-соціальні підкріплення (гроші, їжа)? Чи можна вважати подію, яка виявилась менш неприємною, ніж очікувалося, подібною до позитивної, з точки зору тих нервових та когнітивних репрезентацій, які задіяні в її обробці?

Субконструктами даного конструкту виступають: 2.1. оперантне научіння, пов'язане з вірогідністю; 2.2. помилка передбачення винагороди; 2.3. звичка (домен позитивної валентності).

2.1. Оперантне научіння, пов'язане з вірогідністю (англ. - Probabilistic and Reinforcement Learning). Ускладнення нервової системи в ході еволюції дозволило організмам більш ефективно адаптуватись до умов середовища. Ефективні стратегії закріплювались у пам'яті разом із контекстом, в якому та чи інша поведінка виявилась доцільною. Відбулася певна асоціація між умовно нейтральними явищами і тими важливими наслідками, до яких вони можуть призвести. Процеси навчання і пам'яті дозволяють здійснювати успішний поведінковий менеджмент, вкладати мотивовані зусилля тільки в те, що дійсно їх варте (National Institute of Mental Health, 2022a).

Як у мозку організований процес навчання? Універсальним клітинним механізмом асоціативного навчання виступає таке явище, як довготривала потенціація нейронів (англ. - "Long-term potentiation"). Про

цю здатність нервових клітин йдеться у відомому афоризмі Дональда Хебба (Hebb, 2005) "Нейрони, що збуджуються разом, утворюють зв'язки" (англ. - "Neurons which fire together - wire together"). Тобто нейрон на довгий час залишається у стані підвищеної готовності до розпізнавання електричних сигналів від сусідів, з якими довелось утворити функціональний ансамбль.

Існують дані, згідно з якими асоціативне навчання та обумовлювання позитивним підкріпленням призводить до епігенетичних змін на рівні ГАМК-ергічних середніх гольчастих нейронів прилежачого ядра (англ. - "Medium spiny neurons"), що отримують допамінові сигнали.

Історично перша парадигма досліджень процесу научіння за допомогою підкріплення виникла завдяки роботам І.П. Павлова. Відповідно до постулатів його теорії, умовний рефлекс виникає у випадку співпадіння у часі двох подразників: безумовного (важливого для організму "без будь-яких умов", завдяки вродженим потребам - їжа, біль тощо), а також умовного (нейтрального з точки зору його користі для виживання та розмноження - звук, колір, запах). Між цими двома подразниками мозок прокладає "місток". Умовний стимул обіцяє, що невдовзі прийде безумовний і нагодує/налякає/втішить... Друга важлива парадигма досліджень була запропонована біхевіористами (Б.Ф. Скіннер та ін.). Оперантне научіння - це метод научіння, який спирається на винагороду чи покарання за певний тип поведінки (тобто, якщо застосувати термінологію І.П. Павлова, у якості умовного подразника виступають власні дії, а не нейтральний зовнішній стимул - "дзвінок"). Можна припустити залучення схожих мозкових процесів, коли йдеться про позитивне і негативне (аверсивне) підкріплення. Однак, наразі це питання залишає простір для дискусій (Акрап, 2020). Можливо, в контексті моделювання вроджених диспозицій, останній вид научіння доцільно віднести до царини нейротизму?

Блискуча популяризація ідей Б.Ф. Скіннера представлена в роботах Карен Прайор. У її бестселері «Не гарчіть на собаку» (Pruyor, 2019) віддана своїй справі біолог-біхевіорист наводить чисельні приклади того, як урахування законів підкріплення допомагає ефективно вирішувати повсякденні завдання, а нехтування ни-

ми заводить у глухий кут. Наприклад, на дитину звертають увагу, тільки коли вона погано поводить, отже мимоволі підкріплюють небажаний симптом (увага виступає у даному випадку безумовним позитивним стимулом). Інший приклад: мати очікує дзвінка від дорослого сина, а коли він нарешті телефонує, висловлює своє роздратування. Вона застосовує аверсивне (негативне, відразливе) підкріплення разом із бажаною поведінкою, і, в результаті, син взагалі припиняє їй телефонувати. Постійне зміщення оптики з тварин на людей, і знову - до братів наших менших, є фірмовою ознакою літературного стилю письменниці, це також виступає невичерпним джерелом дотепних ідей і гумору.

Для виправлення мимовільних помилок і оптимізації оперантного навчання (модифікації поведінки) Карен Прайор пропонує ряд правил, таких як:

- ⇒ краще використовувати позитивне, а не аверсивне підкріплення;
- ⇒ підкріплення має бути маленьким;
- ⇒ підкріплення має співпадати в часі з бажаною поведінкою;
- ⇒ підкріплення має бути вірогідним, а не гарантованим;
- ⇒ іноді треба надавати винагороду просто так, ні за що ("куш") тощо (Pryor, 2019).

В контексті ідей про вроджену варіативність певних особистісних ознак, закони навчання, заснованого на підкріпленні та вірогідності, набувають нової сили, а подекуди потребують уточнення.

Параметри екстраверсії як процесингу задоволення, притаманні конкретній людині (її специфічний "гедоністичний профіль"), підказують найбільш ефективні шляхи використання позитивного підкріплення. В свою чергу нейротизм (чутливість до покарання) проливає світло на те, чи можна використати негативне підкріплення. Можна припустити, що емоційно стійкі люди не будуть чутливі до аверсивних підкріплень у слабкому діапазоні, тоді як індивіди з нейротизмом при використанні занадто сильних неприємних стимулів замість навчання будуть демонструвати фобічні реакції (Малишева & Литвин, 2021).

Повернемось до екстраверсії. У попередньому

конструкті ми описали, як гедоністична реакція розгортається у часі від передчуття задоволення, крізь первинне переживання взаємодії з приємним стимулом - і до відчуття насичення. Як вже було зазначено, існують індивідуальні відмінності у переживаннях на цих трьох етапах. Наприклад, якщо індивід не здатний до розгорнутої антиципації винагороди (яку принесе з собою правильне виконання завдання) логічним буде більш активне використання підкріплення, коли він тільки наближається до бажаної поведінки. Деякі люди таким чином вчаться долати прокрастинацію: якщо дуже важко розпочати справу, треба запланувати для себе серію мікро-підкріплень тільки за те, що увімкнув комп'ютер чи розгорнув килимок для йоги. Ті, у кого проблеми з насиченням, мають активніше застосовувати підкріплення, коли все важливе відбулось (наприклад, не знецінювати досягнутий результат, ніби-то задля ще більших висот, а влаштувати святкування для колективу після завершення проекту).

Генетичний поліморфізм, пов'язаний із структурою катехоламін-О-метилтрансферази (COMT), проявляється у більшій схильності одних людей до переживання задоволення у тонічному режимі під впливом малозначущих повсякденних подій (варіант з метіоніном - MET); інші потребують супер-стимулів, їх допамін в системах самопідкріплення спрацьовує тільки у фазовому режимі (варіант з валіном - VAL). Мовою оперантного навчання урахування таких відмінностей звучить так: "підкріплення має бути маленьким, іноді його можна замінювати умовними подразниками, однак періодично необхідно застосовувати "куш" (супер-винагороду, не прив'язану до якихось досягнень)". На маленькі підкріплення реагують чутливі до задоволення люди з варіантом MET, а "куш" цілить по тим, у кого допамін в синапсах є більш дефіцитним (варіант VAL). При цьому організм не розуміє, що отримав винагороду "ні за що". Його допамінова система приходить в тонус, намагаючись розгадати таємничу, але таку привабливу закономірність (Stein et al., 2006; Wichers et al., 2008; Tartar et al., 2020; Stahl, 2021).

І нарешті, характеристики самого стимулу суттєво впливають на ефективність навчання. Як зазначає Карен Прайор: "Підкріплення є відносним, а не абсолютним. Дош є позитивним підкріпленням для качок, не-

гативним для котів та доволі нейтральним, принаймні у вологу погоду, для корів" (Pryor, 2019). *Отже, індивідуальні відмінності необхідно враховувати, підбираючи адекватні підкріплення.* Якщо у людини представлений полюс антагонізму із соціальною ангедонією, навряд чи слід вдаватись до таких "підбадьорювань", як погляд у вічі, дотик, вербальні соціальні ритуали ("балачки ні про що"). Само по собі розмірковування у напрямку того, яке підкріплення кому пасує, є дуже ефективною практикою, яка дозволяє нам розвинути процесинг соціальних стимулів.

Цікавим прикладом застосування підкріплення для тренування можна вважати біологічний зворотній зв'язок (БЗЗ), особливо його сучасні гейміфіковані варіанти. Якщо БЗЗ застосовують, наприклад, до дітей з РДУГ (СПАУ), у якості поведінки, яка модифікується, виступає електрична активність їх мозку в діапазоні швидких хвиль ("бета-активність"), а підкріпленням є можливість керувати певними параметрами комп'ютерної гри, яку в режимі реального часу отримує дитина, якщо вона спромоглась привести свій мозок в стан збільшення індексу бета-хвиль (Arns et al. 2014; Marzbani et al., 2016).

2.2. *Помилка передбачення винагорода* (англ. - Reward Prediction Error). Передчуття приємного стимулу змінює процесинг як зовнішнього контексту, так і внутрішніх переживань, а також модулює використання когнітивних ресурсів (уваги, пам'яті, мислення тощо). У цьому субконструкті йдеться про *імпліцитні розрахунки, які весь час здійснюють наші мозкові системи, сподіваючись на той чи інший результат своїх зусиль* (National Institute of Mental Health, 2022a). Ці розрахунки відбуваються подібно до того, як у світі "Гаррі Поттера", створеному Джоан Роулінг, академічні успіхи майбутніх чародіїв оцінюють за такою шкалою: "Чудово", "Вище очікуваного", "Задовільно", "Слабо", "Огидно" та... "Троль"! Схожим чином ми весь час *порівнюємо свої очікування та реальний результат.* Наприклад, думав, буде "слабо", виявилось - "вище очікуваного", результат - ейфорія. Однак, може бути і так: очікував "задовільно", виявився "троль" - розчарування! Відхилення як в один, так і в інший бік, "смикають" наші допамінергічні нейрони, запускаючи низку нейрохімічних реакцій, які позначаються на по-

точній мотивації.

Урахування різниці між очікуваною та отримуваною винагородою є необхідною складовою процесів організації навчання через позитивне підкріплення. Розрізняють *позитивну помилку передбачення* (англ. - Positive Prediction Error, PPE), яка виникає, коли отримана винагорода була більшою, ніж очікувалося, та *негативну помилку передбачення* (англ. - Negative Prediction Error, NPE), яка означає, що реальність виявилась більш сумною, ніж очікування (National Institute of Mental Health, 2022a). З точки зору автономної нервової системи, різниця між очікуваннями та реальністю, проявляється в уповільненні серцевого ритму та зростанні шкірно-гальванічної реакції. Норовиста реальність змушує зачaitися, щоб розібратись, що не так, навіть коли спостерігаються відхилення у приємний бік (Luck & Karpenman, 2011).

Існують *індивідуальні відмінності у вираженості фізіологічних корелятів реактивності на помилку передбачення винагороди.* Дуже інформативним показником виступає патерн *дихальної синусової аритмії* (англ. - Respiratory Sinus Arrhythmia, RSA). Взагалі, повільна "економна" робота серця з певним пришвидшенням під час вдиху і уповільненням під час видиху є ознакою здорового парасимпатичного тону, тоді як висока ЧСС у спокої корелює з диспозиційним нейротизмом, адже є показником гіперактивності стресової вісі (Campbell et al., 2019; Campbell & Wisco, 2021). *Парасимпатичний тонус спокою має вплив з боку генетики, і втілює схильність організму до розумного розподілу ресурсів* (Frye, 2009). Однак, у значущих ситуаціях треба мати швидкий доступ до цих ресурсів. Для забезпечення цієї необхідності, блукаючий нерв перестає гальмувати серцеві скорочення, і ця роль (управління ЧСС) переходить до симпатки: серце розганяється. І нарешті, коли потреба мобілізувати ресурси зникає, адаптивним вважається безперебійне відновлення вагусного тону (heart rate recovery, HRR). Люди з толерантністю до впливу стресорів демонструють значні варіації у вираженості дихальної синусової аритмії (RSA) відповідно до ситуації та швидко відновлюють цю варіабельність, щойно стресор припиняє свій вплив на організм (Porges & Kolacz 2018; Porges & Dana, 2019; Porges 2021). *Дещо дивує той факт, що в нормі, як вже*

було зазначено, приємні стимули уповільнюють ЧСС, збільшуючи парасимпатичний тонус (Kreibig, 2010; Overbeek, van Boxtel, & Westerink, 2012). Таким чином, вираженість дихальної синусової аритмії у спокої та вирівнювання інтервалів (припинення аритмії, перехід на так званий "машинний ритм" серцевих скорочень) у відповідь на зовнішню загрозу - ці два показники виступають важливими корелятами нормального тонуусу вентрального вагусу, а значить свідчать про життєстійкість індивіда на рівні автономної нервової системи. Вчені описали два атипових патерни RSA: 1) в спокої аритмія виражена, однак при негативному афекті вона зростає (можливо, це прояви активації еволюційно більш ранньої дорзальної гілки блукаючого нерву, яка відповідає за реакцію "замри"); 2) в спокої аритмія не виражена, серце б'ється з однаковими інтервалами, а у ситуації виклику взагалі зникає (прояви симпатичної активації: "біжи/бийся"). Атипові патерни RSA розглядаються в контексті аналізу ендотипів дисрегуляції афективних станів (депресивності, тривожності та інших проявів нейротизму) (Yaroslavsky et al., 2014).

Нейрофізіологічними корелятами реакцій на очікування, що не підтвердились, з боку ЦНС виступають повільні електричні хвилі у передніх відділах мозку. Зокрема, уповільнення електричної активності до частоти "тета" (4-6 Гц) у медіальних фронтальних ділянках відповідає *негативній помилці передбачення* і призводить до *уповільнення швидкості реакцій* (адже у разі невдачі наступний крок треба переналаштовувати, прицілюватись точніше). *Позитивна помилка* викликає тета-хвилі в латеральних фронтальних ділянках: *діяльність жвавішає під впливом натхнення від несподіваної вдачі* (Cavanagh et al., 2010).

В давньокитайському трактаті "Джвандзи" є притча, яка досить дотепно ілюструє, як помилка передбачення винагороди генерує розмаїття емоцій: *"Хтось трудить дух і розсудок, щоб звести їх водно, але він не знає, що вони однакові. Це зветься "три зранку". Чому "три зранку"? Доглядач годував мавп жолудями. Він сказав, що дасть зранку три мірки жолудів, а ввечері - чотири, і всі мавпи розлютились. Тоді він пообіцяв зранку дати чотири мірки, а ввечері три - і всі мавпи втішилися. Як річ, так і назва залишились тими самими, але додалися втіха і гнів - і мавпи пішли в них*

на поводу." (Джвандзи (Вон Гак, пер. з кит.), 2019).

Дослідники не дійшли єдиної думки, чи може "поганий, але менш негативний, ніж я очікував" результат оброблятися мозком за протоколом задоволення і винагороди? Якщо така закономірність поширюється тільки на носіїв певних ознак, а не на всіх представників нашого виду, це могло б пояснити такі явища, як занижені очікування, домінуюча мотивація уникнення невдачі та й взагалі «бідність як стиль життя» чи психологічне тяжіння до бідності (Васютинський et al. 2016).

І нарешті, задоволення може "нагрянути зненацька", без попередніх очікувань і складних розрахунків вірогідності. Так, випадкове нанесення собі школи дитиною з розладом аутистичного спектру може призводити до приємного зменшення емоційної напруги. Якщо така поведінка закріплюється, чи можна в такому разі говорити про процес навічання? Питання залишається дискусійним. Насолоду від музики частково можна пояснити виправданням складних очікувань, які автоматично здійснює мозок, почувши перші акорди того чи іншого твору. Якщо композиція створена у певній культурній парадигмі, в якій вихований слухач, кожний момент дозволяє робити ймовірні прогнози щодо подальшого розвитку певної звукової інтриги. Талановиті твори балансують на межі "розрахункових спроможностей" слухачів: вирішення та завершення має наступати не одразу, а після певних "подій", але все ж таки надто довго відстрочувати не можна, адже мозок забуде, з чого починалась задача!.. Звісно суттєва різниця між очікуваннями та реальністю викликає своєрідний дисонанс, в усіх значеннях цього слова. Чи можна вважати вдумливе свідоме прослуховування вишуканої музики такою практикою, яка тонко налаштовує чутливість нашого мозку до помилок передбачення? Добре, якщо це так (Shany et al., 2019; Gold et al. 2019).

Адаптивна цінність даної ознаки полягає у можливості навчатись на досвіді. *Кожна помилка передбачення містить можливість зробити точніший прогноз у майбутньому.* Можливо, саме про це йдеться у відомому афоризмі Нільса Бора: "Експерт - це людина, яка в певній предметній області зробила всі можливі помилки".

Оскільки існують вроджені відмінності у чутливості до задоволення, можна стверджувати, що одні

люди зможуть робити точніші прогнози щодо підкріплення, ніж інші (диспозиція відкритості/інтелект), крім того, *одні вочевидь будуть тяжіти до негативної, а інші до позитивної помилки передбачення, ілюструючи побутове розділення на "песимістів" та "оптимістів" (співвідношення аспектів асертивності та ентузіазму з диспозиції екстраверсія).*

З точки зору нейрохімії, помилка у передбаченні винагороди проявляється у нюансах метаболізму допаміну та серотоніну. Останнім часом популярності набуває така методика дослідження активності допамінергічних нервових клітин, як оптогенетика. Запропонована в 2005 році для дослідження функцій нейронів (Boyden et al. 2005), вона передбачає вбудовування у мембрану нейронів спеціальних каналів - опсинів, що реагують на збудження світлом. Для експресії каналів використовуються методи генної інженерії, для подальшої активації або інгібування нейронів і нервових мереж використовуються лазери, оптоволокно і інша оптична апаратура (Boyden et al. 2005). Мабуть той факт, що роботу центрів задоволення можна "запускати" світлом, порадував би стародавніх візантійських майстрів, що використовували золотий фон у своїх мозаїках!

В контексті досліджень вроджених диспозицій, які зумовлюють варіативність щодо можливих помилок у передбаченні винагороди, найбільш суттєвим виявляється поліморфізм гену, який кодує фермент катехол-О-метилтрансферазу (COMT). Варіант цього ферменту з амінокислотою валін (VAL) ефективніше розкладає допамін в синаптичній щілині, ніж варіант з метіоніном (MET). *"VAL-індивіди", в синапсах яких допаміну майже не залишається після його релізу, тяжіють до песимістичних прогнозів. Вони не схильні відчувати задоволення від повсякденних речей і переслідують суперцілі, щоб хоч на мить продовжити "чарівну" дію допаміну. Тобто їм потрібний одномоментний фазовий реліз допаміну у великій кількості. В той же час постійні залишки допаміну в синапсах у "MET-індивідів" зсувають їх настрій в оптимістичний бік. Їм достатньо невеликих повсякденних радощів, оскільки їх допамінергічна регуляція добре представлена у тонічному ("спокійному") режимі* (Stein et al., 2006; Wichers et al., 2008; Tartar et al., 2020; Stahl, 2021).

У дослідженнях мозкових механізмів передба-

чення винагороди увага часто фокусується на таких структурах, як амігдала (лат. - amygdala), базальні ганглії (лат. - basal ganglia), дорзальна передня цингулярна кора (лат. - dorsal ACC), латеральна габенула (лат. - lateral habenula), орбітофронтальна кора (лат. - orbitofrontal cortex), ростральна частина медіальної області покривки (лат. - rostral medial tegmentum), нервовий шлях від чорної субстанції (лат. - substantia nigra) до вентральної області покривки (лат. - ventral tegmental area, VTA), вентральний стріатум (лат. - ventral striatum) (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021; National Institute of Mental Health, 2022a).

Зупинимось на такій структурі, як *латеральна габенула*, або *повідець* (лат. - lateral habenula, LHb). Ця структура, розташована в епіталамічній ділянці мозку, за останнє десятиліття набула значної популярності у дослідників. Виявляється, що *латеральна габенула відіграє ключову роль в регулюванні негативно мотивованої поведінки*. Вона навіть дістала неофіційну назву *"центру антипідкріплення" у мозку!* (Gold & Kadriu, 2019). Латеральна габенула отримує інформацію від лімбічних структур та базальних гангліїв, і, по суті, координує всі нейромодуючі контури середнього мозку, включаючи норадренергічну, серотонінергічну та допамінергічну системи. Унікальне анатомічне положення дозволяє латеральній габенулі інтегрувати актуальну сенсорну інформацію щодо цінності об'єкту з попереднім досвідом. Таким чином, латеральна габенула *спрямовує мотиваційні, когнітивні та рухові процеси на досягнення винагороди*. Дисфункція латеральної габенули може пояснювати патофізіологію різноманітних психічних розладів, особливо великої депресії та наркотичної абстиненції (Hu et al., 2020). В майбутньому вивчення вродженої варіативності в роботі цього "центру антипідкріплення" змогло б пояснити існуючі між людьми відмінності у вираженості диспозиційного ентузіазму.

2.3. Звичка (домен позитивної валентності).

Послідовна, повторювана поведінка, яка "запускається" зовнішніми або внутрішніми чинниками. У якості звичних можуть виступати як рухи, так і розумові дії, які, розпочавшись, здатні досягати повного виконання без свідомого вольового контролю. (National Institute of Mental Health, 2022a) У межах даного субконструкту ми

розглядаємо тільки ті звички, які сформувались внаслідок позитивного підкріплення (звісно, існують і такі, що спрямовані на уникнення дискомфорту, однак, їх неврологічні механізми доцільно розглядати в контексті нейротизму (Малишева & Литвин, 2021).

Звички можуть бути корисними, оскільки автоматизація повсякденних дій дозволяє вивільнити пізнавальні ресурси. Такі психічні процеси, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення, мають обмежену "пропускну здатність". Ми маємо весь час вирішувати, які події обробляти свідомо, тобто витратно, а на які можна реагувати економно, ощадливо, довіряючи їх процесинг автоматизмам. Для цього наші когніції мають весь час переорієнтовуватись. В фокус уваги на мить потрапляє щось нове і значуще, але цей осередок свідомості з усіх боків омиває океан автоматизмів. Леонард Млодінов у книзі "Subliminal: How Your Unconscious Mind Rules Your Behavior" (Mlodinow, 2012) послідовно розкриває сучасне бачення несвідомих процесів у якості набору адаптивних механізмів певного рівня перебігу та складності. На відміну від фрейдівського несвідомого, населеного, як середньовічний бестіарій, примхливими та лякаючими істотами, сучасна нейронаука схильна вбачати у несвідомому також надійне підґрунтя адаптивних когнітивних процесів (Mlodinow, 2012; Leuzinger-Bohleber et al., 2016; Talvitie, 2018). Рецепт ефективного менеджменту когнітивних ресурсів полягає, таким чином, у здатності довіряти своїм автоматизмам у рутинних ситуаціях, однак своєчасно розпізнавати принципово нові виклики з боку середовища, у разі необхідності вмикаючи більш затратні творчі стратегії.

Таким чином, адаптивне значення здатності формувати звички пов'язане з вирашем у швидкості та економії психічних витрат. Завдяки звичкам поведінкова реакція настає за спрощеним сценарієм, оминаючи складну мозкову "бюрократію". Щоправда, розплатою за такий бонус є зниження варіативності поведінки, її передбачуваність та стереотипний характер.

Здатність формувати звички під впливом винагорода, демонструє значну вроджену варіативність. На одній частині спектру розташовуватимуться люди, схильні миттєво асоціювати гедоністичний досвід з певною поведінкою. Можна припустити, що в умовах доступності задоволень вони демонструватимуть підвищену

вразливість щодо формування широкого кола залежностей. В цьому випадку доцільно було б дотримуватись певних умов виховання даної категорії індивідів. Винагорода має бути вірогідною, але не легкодоступною, а шлях до неї - максимально опосередкованим складними діями і власними зусиллями. Тобто необхідно уникати коротких шляхів замикання гедоністичних реакцій у мозку (на зразок "ін'єкція-кайф"), а впроваджувати довгі моделі ("залицяння - щовечірня гра на музичних інструментах - хрестовий похід - пошуки Грааля - битва з сарацинами - полон - звільнення - довге повернення - весілля - щастя"). (Lembke, 2021)

Індивідуальні відмінності можуть характеризувати і інші аспекти формування звичок. *Автоматизована поведінка може, по-перше, відриватись від початкового контексту, у якому вона була доцільною, а по-друге, втрачати здатність приносити задоволення.* Так у деяких випадках патологічна поведінка супроводжує адаптивні зусилля і стає їх побічним продуктом. Наприклад, відщеплення від контексту елементарних дій має місце у людей, що страждають на тіки. Кліпання очима, висмикування ниток з одягу та хрюкання, як типові тіки, по суті являють собою порожні тіні грумінгової активності, яка колись була корисною.

Якщо в тіках патологічно підсилюються елементарні "літери" поведінкової абетки, у випадку компульсій проявляються більш складні поведінкові "речення". Ми звикли згадувати про компульсії, описуючи людей із діагностованим obsesivno-kompulsivnim розладом. Однак, ОКР є прикладом загострення загальної закономірності. Стівен Сталь (Stahl, 2021) описує процес нейропластичних змін під назвою "*вентрально-дорзальної міграції*", завдяки якому те, що колись приносило людині насолоду (позитивно підкріплювалось), поступово стає звичним. Таким чином, імпульсивні дії з часом набувають характеру компульсивних. Те, що було спрямовано на пошук задоволення, трансформується в поведінку, спрямовану на уникнення дискомфорту, викликаного перешкодами на шляху звичної поведінки. Природа не передбачила протилежного напрямку нейропластичних змін, тобто *звичка майже ніколи не переростає у гостре задоволення* (Koob et al. 2014; Koob & Volkow, 2016; Stahl, 2021). Відтак, оптимальний шлях *профілактики стрім-*

кої “вентрально-дорзальної міграції” - поведінка, спрямована на відновлення чутливості.

Відповідно до рекомендацій, які формують дослідники у галузі вивчення нейробіології залежної поведінки, необхідно знижувати пороги чутливості до приємних стимулів, підвищувати здатність розрізняти певні види насолоди, давати можливість мозку відновити готовність відповідати на гедоністичні стимули. Виявляється, що біль та аскеза, якщо підійти до справи максимально помірковано, без надмірності, але наполегливо, здійснює відновлюючий вплив на мозкові системи процесингу задоволення (Lembke 2021). Загалом рекомендації виглядають таким чином:

Слід стримувати себе від безпосереднього контакту з легкодоступними задоволеннями, особливо коли вже є досвід зловживання ними. Якщо порівняти витрати волі у ситуації, коли людина стримується на відстані від принад, і коли спокусливі стимули подразнюють її рецептори у режимі “онлайн”, можна стверджувати, що другий варіант дуже швидко призведе до виснаження запасів самоконтролю. Не слід провокувати себе і переоцінювати власну волю, адже її резерв є вичерпним (Vohs & Baumeister, 2016).

Самостримування та аскеза у представників сучасного “суспільства мрії” (Jensen, 2001) не в останню чергу полягає у “цифровому детоксі”, коли максимальна кількість процесів має переводитись з цифрового світу в аналоговий. У цьому контексті промовистою є метафора сучасної людини як такої, що за допомогою смартфона у якості “шприца весь час вприскує собі в душу цифровий дофамін” (Lembke 2021).

Якщо можливо, необхідно розтягувати в часі появу бажання і його реалізацію (у межах розумного, звісно!). Крім того, наближення до мети має залучати максимальну активність суб'єкта, виражену у фізичних чи інтелектуальних “рухах”.

Аверсивні стимули, такі як біль, втома і холод, якщо вправно підійти до їх процесингу, здатні відновлювати нашу здатність відгукуватись на задоволення. Здебільше їдеться про “перезапуск” ентузіазму (а не асертивності), адже саме цей аспект залучає ендогенні опіоїди. Їх первинна функція в еволюції була пов'язана саме з контролем негативного досвіду, пізніше ці мозкові системи здобули додаткові ролі, зокрема наразі

вони регулюють актуальне переживання задоволення (Lembke 2021).

У соціальному контексті аналогом аверсивної стимуляції, яка очищує нашу здатність переживати задоволення, є поведінка максимальної чесності. Саморозкриття перед значущими людьми викликає переживання, які можна порівняти із знаходженням в оголеному вигляді під прохолодним душем. Однак, зазвичай, довгострокові наслідки такої поведінки є позитивними у контексті розгортання у часі гармонійної екстраверсії (Lembke 2021).

Таким чином, можна узагальнити, що вроджені диспозиції у чутливості до задоволення підлягають корективам під впливом актуального досвіду. Порушення “правил експлуатації” власного гедоністичного апарату можливе у таких варіантах, як: 1) розвиток залежності від легкодоступного задоволення: ми вважаємо, що адиктивна поведінка не знижує асертивність, однак значною мірою знижує ентузіазм, отже загальна деформація гедоністичного профілю буде достатньо вираженою, але нерівномірною (низхідна крива у часі); 2) відмова собі у задоволенні задля майбутніх досягнень чи вимог здорового способу життя: у цьому випадку ентузіазм не знижується, але людина свідомо пригнічує поведінку пошуку приємних вражень, тобто пригнічує асертивність (однак, систематична відмова від актуального переживання задоволення може призводити до дефіциту, який зачепить також і загальну здатність до амплітудного переживання насолоди, тобто - ентузіазму).

Оцінка винагороди. В ході цього процесу суб'єкт зважає можливі переваги та вірогідність досягнення цілі, беручи до уваги зовнішню інформацію, соціальний контекст (групову динаміку, співставлення фактів), а також - попередній досвід. На таку оцінку в реальному часі впливає багато змінних з минулого досвіду. *Стимулу приписується умовна цінність з точки зору універсальної біологічної “валюти” - отримання можливих переваг в процесі виживання та розмноження* (National Institute of Mental Health, 2022a). *Слід взяти до уваги різницю між “цінністю” та “значимістю” винагороди.* Остання стосується оцінки об'єкта у певному суб'єктивному вимірі. *Здатність приписувати тим чи іншим явищам певну особисту значимість є проявом диспози-*

ційної відкритості, а підрахунок їх цінності зумовлений параметрами екстраверсії (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021).

Для того, щоб проілюструвати, якими властивостями має характеризуватись ідеальний "об'єкт пристрасті", звернемось до досвіду розробників комп'ютерних ігор - професіоналів, чия діяльність під певним кутом зору полягає у віртуальному "смиканні гравців за допамінергічні нейрони". Джон Хопсон (Hopson 2001) у статті "Розробка ігор з урахуванням поведінкових особливостей", наводить такі прийоми: 1) гра має давати багато дрібних "шиматочків" задоволення, а також тримати гравця у стані його очікування (адже сам цей процес очікування також є приємним); перешкоди мають існувати, але бути посильними для гравця; 2) винагорода має надходити через випадкові нерівномірні проміжки часу; 3) у велику винагороду ("супер-меч" тощо) необхідно вкласти значні зусилля: "ефект внеску" не дасть покинути те, що "з'їло" стільки ресурсів; 4) переривання гри на середині шляху має призводити до втрати досягнутого (діє притаманна нашому мозку відраза до будь-якої втрати); 5) винагорода лестить гравцю: він має просуватись завдяки використанню того, що в нього добре виходить (Hopson 2001).

Різноманітні параметри винагороди, такі як її вірогідність, час настання бажаної події, а також необхідні витрати - все це обчислюється суб'єктом дій. Якщо імпліцитні підрахунки вселяють надію, вмикається поведінкова система наближення (BAS).

Субконструкти:

3.1. Вірогідність підкріплення. Цінність підкріплення підраховується з точки зору його: 1) потужності; 2) валентності; 3) передбачуваності. Таким чином, потрапляючи у "силове поле" того чи іншого об'єкта, необхідно оцінити наскільки сильним може бути виграш (задоволення фізичної потреби, амплітуда переживання), чи буде результат позитивним і яка ймовірність цього (National Institute of Mental Health, 2022a)?

Щоб уявити, як мозок оцінює потужність та валентність певної події, Антоніо Дамасіо запропонував гіпотезу соматичного маркеру (Damasio, 1996; Bechara & Damasio, 2005). У ході прийняття рішення, вентромедіальна кора моделює той тілесний досвід, який принесе та чи інша альтернатива. Утворюється

"тілесна петля" (англ. - "body loop"), якщо в пам'яті зберігаються відповідні відчуття, або "неначе тілесна петля" (англ. - "as if body loop"), якщо гряде новий досвід. Організм відчуває, що може трапитись, чи буде це йому на користь, і чи воліє він потрапити у певний стан. Концепція соматичних маркерів Антоніо Дамасіо виразно перегукується із концепцією "організмічного оцінюючого процесу", яку запропонував Карл Роджерс (Motschnig-Pitrik & Lux, 2008; Литвин, Малишева & Морозова-Ларіна, 2017) Ідеї А. Дамасіо та його колег-однодумців викликали справжню революцію в нейропсихології. Найбільшу евристичну цінність має холістичний погляд на емоції, як вкорінені в тілі механізми виживання, без яких розум є безсилим перед необхідністю прийняти будь-яке рішення. Таким чином, нейронаука скасувала протиставлення "розуму та почуттів" (Carras et al., 2005), яке протягом століть домінувало в наших уявленнях про людську природу (Damasio, 2006). Сформовані системи соматичних маркерів дозволяють одним майже безпомилково приймати адаптивні рішення. Інші демонструють сумну легковажність, ризикуючи без потреби, що у підсумку призводить їх до матеріального та морального банкруцтва. Виявляється, що запобігти цьому можна, розбудовуючи зв'язок з власним тілом (Porra & Bechara, 2018).

З одного боку, у мозок приходить аферентація у вигляді пропріо-, вісцero-, ноцицепції тощо. Тобто він отримує вхідні дані про стан внутрішнього середовища, органів, положення тіла в просторі, наявність пошкоджених тканин. З іншого - мозок керує тілом за допомогою еферентних нервово-м'язових зв'язків. Щільність зв'язків нервової системи з тілом має значну індивідуальну варіативність. Можна припустити, що в контексті субконструкту оцінки підкріплення, адекватність цього процесу буде варіюватися відповідно до того, наскільки міцно нервовий апарат вкорінений у власному тілі.

Окрім потужності і валентності, підкріплення має такий важливий параметр, як вірогідність. Є поширена думка про те, що задоволення має бути можливим, але не забезпеченим на сто відсотків. Існують чисельні афоризми, на зразок того, що мовляв, "кокетування є обіцянками інтимної близькості без гарантії". Щось спрацьовує, щось - ні... Намагаючись викрити закономірності

мірність, яка ховається за невизначеністю (Jach & Smillie, 2019), мозкові допамінергічні системи самопідкріплення приходять в тонус, їх сили мобілізуються, і, в разі отримання винагороди, переживання задоволення підсилюється (Lieberman & Long, 2018).

В романі Гарпер Лі "Убити пересмішника" брат і сестра, що проживають в маленькому американському містечку під час Великої депресії, цікавляться своїм сусідом на прізвисько Страхолюд, який веде усамітнене життя. Їх манить як сам "будинок з привидами", так і його околиці. Одного разу вони помічають щось блискуче в дуслі великого дерева, що росте неподалік від того місця, яке їх так непокоїть. Виявляється, що це - великий шматок смачної жувальної гумки. Через деякий час там почергово з'являються й інші предмети: дві монетки з зображенням індіанців, знову гумка і, нарешті, цілий годинник! Іноді діти не знаходять нічого, а одного разу виявляється, що дупло... о, жах - запечатали цементом! Почуття дітей, розхитані в усі боки непередбачуваними стимулами, з простої цікавості переростають в одержимість.

Стохастичні стимули виявляються більш значущими, ніж упорядковані. Те, що відповідає закономірностям, викликає звикання (габітуацію, вентрально-дорзальну міграцію відповідного процесу, про яку йшлося при розгляді субконструкту звичок). Індивідуальним параметром, який визначає нашу здатність до взаємодії з неупорядкованими стимулами, виступає толерантність до невизначеності (Литвин, 2019). Одні індивіди, зіткнувшись з непередбачуваними даними буття, демонструватимуть дефензивну поведінку аж до регресії. Інші, яких характеризує висока толерантність до невизначеності, здатні, опинившись у відповідній ситуації, сягнути в своїх переживаннях від буденності до філософських прозрінь.

3.2. Відтермінування підкріплення. Цей субконструкт вказує на процес розрахунку цінності підкріплення, який визначається через співставлення потужності задоволення та часу до його очікуваного отримання (National Institute of Mental Health, 2022a). Таким чином, ми розглядаємо явище, яке одним боком є проявом екстраверсії, а іншим - безпосередньо пов'язане з такою диспозицією, як сумлінність (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021).

Здатність до відтермінування підкріплення як одна з протилежностей імпульсивності, була цінним еволюційним здобутком, її можна вважати тією ознакою, яка обумовила видові переваги людей перед іншими тваринами. Коли всі мавпи до ноги виїли здобич, а одна завбачливо приховала їжу до гірших часів, в цей момент появу *Homo sapiens* напевно вже неможливо було зупинити. Задумати щось, утримати свою ідею в голові, не дати збити себе з ментального курсу і чекати найбільш сприятливих умов для втілення задуму - ось рецепт успіху людей у природному відборі (Delgado & Sulloway, 2017).

Як у філогенетичному контексті, так і в онтогенезі - протягом життя однієї людини, здатність відтермінувати підкріплення для розгортання всіх своїх потужностей потребує певної зрілості неврологічного апарату. Розуміючи важливість цієї властивості особистості, вчені зі Стенфордського університету під керівництвом Уолтера Мішеля в 60-х - 70-х роках XX ст. провели ряд експериментів з дітьми дошкільного віку (Mischel, 2015). Ці дослідження згодом отримали назву "зефірного експерименту" (чи "зефірного тесту", якщо дана парадигма застосовувалась для передбачення поведінки у більш дорослому віці). В ході дослідження дітей залишали наодинці із солодкою принадою, наказуючи терпіти і не з'їдати її без дозволу. Тим, хто буде здатний стримати себе до повернення експериментаторів (приблизно, протягом 15 хвилин), було обіцяно збільшити винагороду вдвічі. Лонгітудне спостереження за дітьми - учасниками експерименту, призвело до виявлення вражаючих закономірностей. "Терплячі діти" демонстрували цілий ряд переваг: їх академічна успішність була вищою, кар'єрне зростання - більш стрімким, і навіть індекс маси тіла свідчив про те, що ці щасливчики не знали ожиріння (Mischel, 2015). Дане дослідження, що набуло статусу легенди, згодом було неодноразово розглянуте і зазнало певних критичних зауважень (наприклад, увагу звертали на те, що учасниками першого експерименту стали діти елітних вчених із Стенфордського дитячого садку, які, напевно, були носіями дорогоцінних генів відкритості/інтелекту. Цим генам, для повного розкриття, можливо, бракувало лише контролю над імпульсами) (Watts et al., 2018; Falk et al., 2019). Однак, нас цікавлять інші аспекти проблеми.

Чи можна вважати, що така цінна якість має певний оптимум вираженості? З якими проблемами пов'язаний полюс надмірної вираженості здатності очікувати, відтерміновувати підкріплення? І взагалі, чи можливо бути "занадто" терплячим? У випадку з "зефірним тестом" йдеться про ефективність роботи кортиколімбічної мережі, яка забезпечує контроль над імпульсами. Ділянки префронтальної кори за допомогою ГАМК-ергічних синапсів відгальмовують активність лімбічних центрів, які потребують негайної розрядки. Параноїдні особистості, навпаки, є надмірно збудливими. Їх гальмівні процеси, опосередковані ГАМК, є недостатньо ефективними. Стійкість афекту у них пояснюється не "голосом розуму", що генерує префронтальна кора, а збудливістю нейронних контурів, пов'язаних з первинними емоціями, самопідтримуючий характер їх перебігу у часі (навіть, якщо немає зовнішніх тригерів).

3.3. Необхідні зусилля. Цей субконструкт вказує на процес розрахунку цінності підкріплення, що визначається через співставлення потужності задоволення з ціною (у вигляді фізичних та когнітивних зусиль), яку потрібно за нього сплатити. Мотивована особа оцінює витрати, необхідні для досягнення мети і вирішує, що "шкурка варта вичинки", тобто мета заслуговує на те, щоб заради неї працювати (National Institute of Mental Health, 2022a). Вираження здатності докладати зусиль задля досягнення мети є прикладом реалізації одного з аспектів екстраверсії, а саме - асертивності. Асертивна людина, зачарована обіцяркою щастя, наполегливо просувається до своєї мети, незважаючи на перепони (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021).

З одного боку, асертивна поведінка ніби апріорі є виявом чесноти, яка заохочується та культивується тренінгами (Speed et al., 2018), проте, за більш пильного розгляду з'ясовується, що є необхідність робити поправку на індивідуально-психологічні та культурні особливості. Те, що у певному культурному середовищі за умови диспозиційної асертивності, відчувається як природна та цілком органічна поведінка, в інших контекстах викликає специфічні незручності: виглядає незграбно, грубо, прямолінійно, бездушно і егоїстично (Kim & Pettit, 2019). Також є спокуса розглядати асертивність у якості універсального рецепту щастя (як це часто роблять мотиваційні спікери та спеціалісти із методик са-

модопомоги, наприклад американський автор Уейн Дайер). В своїх популярних роботах він проводить думку про те, що асертивність виступає "золотою серединою" між позицією жертви та агресора. Асертивна людина відстоює свої кордони та власні інтереси, наполягає на правах, відкрито висловлює почуття і може відмовитись, не почувавши себе винною. Однак асертивність (яку часто визначають як здатність захистити власні особистісні кордони) слід розглядати і у контексті пильності стосовно власних пріоритетів. Ця пильність, яка стосується не лише того, що не подобається, але й виражається у прагненні шукати та отримувати те, чого кортить, є важливою характеристикою повноцінної адаптації особистості та виявом зрілості (Kuhl et al., 2015).

Нейрохімічне забезпечення асертивності і працелюбства пов'язують з метаболізмом таких біологічно активних речовин, як аденозин, допамін та ГАМК. Можна припустити, що аденозин та ГАМК, як гальмівні речовини, стримують жагу негайної розрядки, а допамін, як нейромедіатор нестримного передчуття задоволення, заохочує дії, що зближують людину з бажаним об'єктом (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021). З точки зору анатомічних зон, залучених до функціональних мереж здійснення зусиль, RDoC вказує на: базолатеральну ділянку амігдали (англ. - basolateral amigdala), дорзальну частину передньої цингулярної кори (англ. - dorsal ACC), вентральну область білої кулі (англ. - ventral pallidum), вентральний стріатум (англ. - ventral striatum) прилежаче ядро (англ. - nACC) та вентральну область покришки (англ. - ventral tegmental area) (National Institute of Mental Health, 2022a).

Більшість досліджень розглядає субконструкт не окремо, а з урахуванням можливого відтермінування винагороди і помилки очікувань. Наприклад, використовується поняття "помилки часової різниці у передбаченні винагороди" (англ. - temporal-difference reward-prediction error, TD-RPE), прояви якої цілком пов'язані з допаміном (Morita & Kato, 2018). Класифікація привабливих стимулів, яка базується на співвідношенні необхідних зусиль до сили винагороди наведена у таблиці 1.

Узагальнюючи вищесказане, переходимо до побудови "гедоністичного профілю" особистості.

Як вже було зазначено, виявлення параметрів

індивідуальної чутливості до задоволення має безсумнівно практичну цінність. Важливо також усвідомлювати, що потрапити у стан ангедонії можна через різні поведінкові, когнітивні та нейрофізіологічні "шляхи" (National Institute of Mental Health, 2022a; National Institute of Mental Health, 2022b). Незважаючи на значні успіхи у просуванні до розуміння того, "як працює задоволення" (Bloom, 2010), поки що залишається тільки мріяти про те, що в недалекому майбутньому психотерапевти, розробляючи індивідуальні стратегії допомоги, будуть неодмінно будувати особистий "гедоністичний профіль" для кожного клієнта, в якому використовуватимуться широке коло даних генетики, нейрофізіології, психології. Для оцінки чутливості до винагороди необхідно брати до уваги:

переважаючий тип стимулу (від первинних тваринних припад до витончених символічних задоволень, опосередкованих культурою);

доступну інтенсивність гедоністичної реакції (переважання фазового чи тонічного режиму роботи допамінових синапсів у центрах задоволення);

мінливість гедоністичного переживання у часі

ди: *негативна помилка передбачення винагороди* (винагорода виявилася меншою, ніж її очікування; і тут важливим буде не лише значне переважання аспекту екстраверсії над аспектом ентузіазму зі складу особистісної риси екстраверсія, але й міра вираженості такого явища як *реакції розчарування та фрустрації у відповідь на очікувану винагороду, яка стала недоступною* із домену негативної валентності за класифікацією RDoC, який пов'язаний із особистісною рисою нейротизм (див. детальніше у статті про нейропсихологічну природу нейротизму (Малишева & Литвин, 2021)); *позитивна помилка передбачення винагороди* (винагорода виявилася більшою, ніж її очікування - тут, значну роль відіграє переважання аспекту ентузіазм над аспектом асертивності зі складу особистісної риси екстраверсія).

Можна уявити, яка психологічна проблематика буде супроводжувати клієнта, який, наприклад, здатний до задоволення від тонких опосередкованих стимулів, його пригнічують надто інтенсивні події, в нього також надто виражена фаза передбачення, однак те, що здобув, він швидко знецінює. Візьмемо інший віртуальний приклад - людина виявляє знижену чутливість до

Таблиця 1.

Класифікація привабливих стимулів, яка базується на співвідношенні необхідних зусиль до сили винагороди

		аспект ентузіазм (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021)	
		слабка винагорода	значна винагорода
аспект асертивність (DeYoung, Grazioplene & Allen, 2021)	необхідно мало зусиль	"легкодоступна приємна дрібниця" чи "приємне марнування часу" (Abee et al., 2022)	"куш", азартна гра чи потенційна адикція (Lembke, 2021)
	необхідна значна кількість зусиль	"марна справа" чи "провокація вигорання" (Listopad et al., 2021)	стан "поток" (Csikszentmihalyi et al., 2016) чи "сродна праця" (Сковорода, 1973)

(у когось буде максимально інтенсивною фаза передчуття задоволення, для інших гострим переживанням буде позначений тільки перший момент взаємодії з бажаним стимулом, і нарешті, будуть і ті, хто здатний повною мірою "спочити на лаврах", розвернути і поглибити спокійне переживання задоволення від досягнутого).

переважаючі помилки у передбаченні винагоро-

повсякденних тонічних комфортних стимулів, переслідує "велику здобич", відчуваючи потребу у раптовій потужній стимуляції від ризикованих ситуацій.

Які стандартизовані психодіагностичні інструменти дозволяють нам зробити ескіз "гедоністичного профілю" конкретної людини? Ряд вчених (Gard et al., 2006) вивчали параметри передчуття та споживання стимулів, які приносять задоволення, і запропонували

психодіагностичний інструмент - “Шкала переживання задоволення у часі” (англ. - “The Temporal Experience of Pleasure Scale - TEPS”). Ця шкала розроблена з метою діагностики різноманітних проявів екстраверсії, позитивного афекту, поведінки наближення, відкритості; крім того, є досвід використання цього інструменту у дослідженнях шизофренії (зокрема ангедонії та інших негативних симптомів) (Edwards et al., 2015). Вона складається з двох субшкал: *передбачення* (англ.: “Anticipatory” - “TEPS-ANT”) та *споживання* (англ.: “Consummatory” - “TEPS-CON”).

Кожна із цих субшкал, у свою чергу, поділяється на два фактори. Так, субшкала “*передбачення задоволення*” (“TEPS-ANT”) розпадається на: фактор “*абстрактного передбачення задоволення*” (містить пункти на зразок: “очікування приємної події, само по собі є задоволенням”) та фактор “*передбачення задоволення у контексті*” (містить пункти на зразок “щойно я подумаю про щось смачне, наприклад, тістечко з розпеченими шматочками шоколаду, я обов’язково маю його з’їсти” та “мені подобається, коли хтось грає з моїм волоссям”). Останній пункт цікавий тим, що спочатку його віднесли до субшкали “*споживання*”, оскільки йдеться про досвід, приємний сам по собі. Однак, факторний аналіз емпіричних даних показав, що досліджувані схильні вбачати в цьому пункті деяку *прелюдію, передвісник іншого, більш потужного задоволення* (Chan et al., 2012). *Майже будь-який стимул, таким чином, може відігравати як роль безумовного підкріплення, так і виступати умовним подразником, що намагає на настання певних значущих обставин у майбутньому*. Отже, характеристики стимулу є вторинними відносно того, які процеси він запускає в організмі конкретної людини у конкретний момент часу.

Субшкала “*споживання*” (“TEPS-CON”), як мовилося вище, розпадається також на два фактори, а саме: “*абстрактне споживання*” (містить пункти на зразок: “я милуюся красою снігу, який щойно випав”; “мені подобається як дощ барабанить у вікно, коли я перебуваю у теплому ліжку”) та “*споживання у контексті*” (містить пункти на зразок: “мені дійсно подобається відчуття, яке виникає коли мені вдається солодко позіхнути”; “звук потріскування дров у каміні дуже мене розслабляє”) (Chan et al., 2012).

На основі проаналізованого матеріалу та складових “Шкали переживання задоволення у часі” можемо виокремити складові “гедоністичного профілю”, які наведено у таблиці 2. Слід підкреслити, що ці складові “гедоністичного профілю” не лише структурують особистісну рису “екстраверсія”, але й закладають підвалини для виокремлення *типових “гедоністичних профілів”*, які наведено далі.

Отже, на основі аналізу індивідуальної варіативності складових “гедоністичного профілю”, можна виокремити типові “гедоністичні профілі”, які перегукуються із клінічною практикою та втілюють синтез підходів рис та типів у вивченні індивідуальних відмінностей (Tasman et al, 2015). Типові “гедоністичні профілі” є такими:

Ангедонічний профіль (ANT низький/CON низький/SAT низький). Спостерігається рівномірно знижена чутливість до задоволення на всіх етапах процесингу гедоністичних стимулів. Людина не має сильних бажань, мрій і прагнень. Якщо поодинокі приємні події все ж таки трапляються, вони не здатні викликати сильні переживання “тут і зараз”, а коли все закінчується - не можуть залишити після себе яскравих вражень. Вочевидь тут ми маємо справу із, “зародковою” екстраверсією, оскільки майже не представлені обидва аспекти: асертивність і ентузіазм. Однак назвати таку особистісну диспозицію “інтроверсією” також було б некоректно. Ніякої витонченої рефлексії та “заглиблення у багатий внутрішній світ” ми тут не спостерігаємо, йдеться про звичайну ангедонію. Замість того, щоб занурюватись у свої переживання і писати вірші “чорнилами меланхолії” (Starobinski, 2013), людина з таким профілем (особливо у поєднанні з імпульсивністю) може почати зловживати психоактивними речовинами, адже пережити повноту життя своїми силами їй дуже складно (Blum et al., 2020).

Нарцисичний профіль (ANT високий /CON низький/SAT низький). На перший погляд, представникам даного типу не бракує асертивності. Полум’я бажання швидко займається, людина починає просуватись до цілі, іноді навіть дещо прямолінійно, егоцентрично, незважаючи на можливі незручності для оточуючих. Головна проблема полягає у нерівномірності підтримання процесингу задоволення у часі: надто сильна

ідеалізація можливої винагороди призводить до миттєвого її знецінення. Як тільки вдається доторкнутись до “блакитного птаха мрії”, він зникає, залишаючи неприємний осад розчарування. Оскільки повноцінної взаємодії з приємним стимулом не відбувається, насичення також не варто чекати. У довготривалій пам’яті відкладається досвід прикрої порожнечі, що в майбутньому перешкоджає поверненню до одних і тих самих джерел позитивних вражень. Лабораторним аналогом такого гедоністичного профілю виступають індивіди із залежністю від психоактивних речовин, яким з терапевтичною метою призначають препарат налоксон. Ця речовина блокує опіюїдні рецептори. Люди продовжують здійснювати пошукові дії, навіть вводять собі опіати (для лікування залежності від них і призначений налоксон), однак ніякого приємного ефекту від нього не відчують. Таким чином, нарцисична тенденція до пос-

над, така людина проявляє байдужість, адже її воля заблокована у самісінькому зародку. Знижена асертивність (у значенні неможливості активного відстоювання своїх бажань і потреб) призводить до пасивності. Деякі навіть хизуються тим, що їх нічого не збуджує, удаючи з себе досвідчених споживачів, яким подавай тільки витончені чи розкішні стимули, на менше вони не згодні. Дефіцит у роботі *системи поведінкового наближення* (BAS) може помилково сприйматись як перебірливість, навіть - “аристократизм”. Оскільки більшість проявів асертивності опосередковані дофаміном, і саме асертивність тут вочевидь “випадає”, даний патерн поведінки є аналогічним тому, який спостерігається у лабораторних тварин із штучно модифікованими допаміновими рецепторами. Вони на диво байдужі до стандартних задоволень, не шукають ані їжі, ані розваг. Однак, якщо все ж таки покласти їм у пащу щось смачне-

Таблиця 2.

“Гедоністичний профіль” на основі індивідуальної варіативності параметрів особистісної риси “екстраверсія”:

	Часовий вимір взаємодії зі стимулом (на основі RDoC та структури шкали TEPS)		
	ANT - Передчуття задоволення; "Антиципація винагороди" (англ. "Reward anticipation" за RDoC)	CON - Споживання приємного стимулу; Первинна відповідь на винагороду (англ. - "Initial response to reward" за RDoC)	SAT - Насичення винагородою (англ. - "Reward satiation" за RDoC)
Асертивність (аспект екстраверсії у моделі “Велика п’ятірка”)	ANT високий ANT середній ANT знижений	CON високий CON середній CON знижений	
Ентузіазм (аспект екстраверсії у моделі “Велика п’ятірка”)			SAT високий SAT середній SAT знижений

тійного обертання у колі “ідеалізація-знецінення” призводить до хронічного дефіциту гедоністичного досвіду. Переважаючою помилкою у передбаченні винагороди є негативна (очікування набагато сильніше, ніж дійсне задоволення).

Абулічний профіль (ANT низький/CON середній/ SAT високий). Даний тип характеризується зниженою здатністю до ініціації дій, які могли б наблизити до бажаного стимулу. Навіть в оточенні різноманітних при-

ньке, вони не гребують тим, щоб з’їсти це. Можна зробити припущення, що насичення в них розвивається цілком нормально, адже кінцеве задоволення, як і насолода “у процесі” - це прояви ентузіазму, переважно опосередковані ендогенними опіюїдами, а не дофаміном. Отже абулічний тип гедоністичного профілю може існувати досить непогано тільки в умовах постійного піклування про нього з боку іншої людини, у якій асертивності вистачить на двох. Переважаючою помил-

кою у передбаченні винагороди є позитивна (дісне задоволення набагато сильніше, ніж очікування).

Компульсивний профіль (ANT середній/CON високий/SAT низький). Асертивність у людей з даним типом зазвичай достатньо виражена, однак вона більше проявляється не на першому етапі (ANT - "передчуття"), як мрія про об'єкт, зачарування можливостю, ідеалізація мети, а на другому етапі, коли взаємодія зі стимулом вже почалась. Коротко сутність цього гедоністичного профілю можна висловити так: "Не дуже й хотілось, але тепер не можу зупинитись" чи "апетит виникає під час споживання". Підвищена напругливість у "витисканні" з певної ситуації всіх можливостей проявляється як компульсивне повторення дій. В цей момент асертивність мала б зустрітися з ентузіазмом (а допамін мав би передати естафету ендорфінам), проте цього не відбувається. Відтак, допамін передає естафету знову допаміну, від чого виходить замкнене коло активності, яка не приносить належного задоволення (за яке відповідальні переважно ендорфіни). Спостерігати зовні за впертим повторенням може бути виснажливим, однак зсередини це переживається як різновид насолоди. Проблема полягає в тому, що стану задоволеності, ситого насичення так і не виникає, тож людина не може вчасно поставити крапку. Отже, щойно припиняє компульсивне повторення, відчуває лиш невдоволення, яке мотивує заново почати "обертатися ніби білка в колесі".

Гармонійний профіль (ANT високий/CON високий/SAT високий). Попри те, що певна традиція, яка склалась в психологічній науці ще з часів Карла Юнга, приписує екстраверсії дещо зневажливі конотації (мовляв, це люди поверхневі та порожні) з точки зору сучасної нейропсихології, "екстраверсії забагато не буває", якщо йдеться про чутливість до позитивних стимулів. Гармонійна крива взаємодії з привабливим стимулом включає здатність усвідомити свою потребу, знайти відповідну мету, зацікавитись нею, зміцнити свій потяг завдяки певному самонавіюванню і фантазіям, не розплескати бажання, не відволікатися на інші стимули. Не в останню чергу важливо також підтримувати концентрацію уваги на здійсненні свого наміру, адекватно розраховуючи власні зусилля, необхідний час та міру можливого задоволення. Первинна взаємодія з очікуваним об'єктом не повинна викликати зневіру в своїх гедоністичних можливостях, а також знецінення самого стимулу. *Справжні екстраверти впевнено напроцують амплітуду насолоди, аж поки не настає час для ситості і втоми.* Своєчасне припинення дій (із достатнім задоволенням у настанок) також розглядається як необхідна складова зрілої екстраверсії. Для формування гармонійного гедоністичного профілю потрібні відповідні генетичні диспозиції, а якщо існують вроджені дефіцити, необхідна їх компенсація за допомогою психотерапевта чи також зусиль самого клієнта. *Важливим є також дотримання певних "інструкцій по експлуатації" власних мозкових систем підкріплення.* Типовими умовами деформації гедоністичного профілю є, з одного боку, зловживання легкодоступними задоволеннями, з іншого - постійна відмова собі у задоволеннях. *Поміркована позиція включає гармонійне поєднання самостимування та усвідомленості із зниженням порогів відчуття задоволення, а також акцент на рівномірному розподілі гедоністичних переживань у часі.*

Висновки з даного дослідження: екстраверсія є однією з складових "Великої п'ятірки" - впливової факторної моделі особистості. Вона визначається як чутливість до позитивних стимулів, до винагороди в широкому розумінні. На рівні мозкових систем, що опосередковують адаптацію, екстраверсії відповідає система поведінкового наближення.

Екстраверсія не може бути ототожнена з потребою в соціальній стимуляції. Бажання спілкуватись є тільки однією з фасет екстраверсії, яка виникла на перетині цієї риси з доброзичливістю (іншим фактором "Великої п'ятірки"). При цьому здатність відчувати задоволення від спілкування не є ні обов'язковою чесною, ні більш впливовою, порівняно з іншими можливостями процесингу приємних стимулів (як зовнішніх, таких як їжа, так і внутрішніх, як наприклад, розгадка таємниці).

Екстраверсія не може бути ототожнена з потребою в соціальній стимуляції. Бажання спілкуватись є тільки однією з фасет екстраверсії, яка виникла на перетині цієї риси з доброзичливістю (іншим фактором "Великої п'ятірки"). При цьому здатність відчувати задоволення від спілкування не є ні обов'язковою чесною, ні більш впливовою, порівняно з іншими можливостями процесингу приємних стимулів (як зовнішніх, таких як їжа, так і внутрішніх, як наприклад, розгадка таємниці).

Індивідуальна варіативність екстраверсії представлена у континуумі від вираженої ангедонії (мінімальні показники екстраверсії) до гармонійної здатності переживати задоволення. Вочевидь, *полюс екстраверсії є більш адаптивним, вказуючи на напрямок особистісного розвитку чи психотерапевтичних зусиль.* Протилежний полюс - "інтроверсія", має розгля-

датись як тимчасовий, симптоматичний чи такий, що виник внаслідок дефіциту.

Як чиста ангедонія, так і максимальна екстраверсія є рідкісними явищами. Більшість реальних клінічних випадків демонструють недостатню представленість окремих параметрів екстраверсії, як на рівні її аспектів, так і з точки зору розгортання взаємодії з винагородою у часі. Це дає нам змогу побудувати індивідуальні *"гедоністичні профілі особистості"*. У цьому дослідженні були виокремлені і описані такі варіанти профілів: *ангедонічний, нарцисичний, абулічний, компульсивний та гармонійний*.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі: в подальших дослідженнях доречно буде проаналізувати *напрямки деформації гедоністичного профілю*. Типовими, можна припустити, є два патерни: 1) *адиктивний* (зловживання легкодоступним задоволенням) та 2) *дефіцитарний* (систематична відмова собі у задоволенні під впливом певних переконань). Гіпотетично адиктивний патерн деформації призведе до редукції ентузіазму, а дефіцитарний - до зниження асертивності. Потребують подальшого розвитку і удосконалення підходи до корекції гедоністичного профілю у бік гармонійної збалансованої екстраверсії.

References :

- Vasyutyn's'kyu, V. O., Byelavina, T. I. & Vinkov, V. YU. (2016). *Sotsial'na psykholohiya bidnosti: monohrafiya (za red. V. O. Vasyutyn's'koho) [Social psychology of poverty: a monograph (edited by V. O. Vasyutyn's'kyi)]*. Milenium. [in Ukrainian]
- Lytvyn, S. V. (2019). Tolerantnist' do nevyznachenosti yak psykholohichnyy konstrukt [Tolerance to uncertainty as a psychological construct]. *Psykholohichnyy chasopys*, (1), 90-107. [in Ukrainian]
- Lytvyn, S. V., Malysheva, K. O., & Morozova-Larina, O. I. (2017). *Neyropsykholohichni korelyaty konstruktiv teoriiy osobystosti Karla Rodzhersa [Neuropsychological correlates of Carl Rogers' personality theory constructs]*. Zbirnyk naukovykh prats'' Problemy suchasnoyi psykholohiyi'', (35). [in Ukrainian]
- Malysheva, K., & Lytvyn, S. (2021). *Neyropsykholohichnyy analiz pryrody neyrotyzmu: svidchennya na koryst' heterohennosti konstrukta [A neuropsychological analysis of the nature of neuroticism: Evidence for construct heterogeneity]*. *Psykholohichnyy chasopys*, 7(9), 23-35. <https://doi.org/10.31108/1.2021.7.9.2> [in Ukrainian]
- Skovoroda, H. S. (1973). *Povne zibrannya tvoriv: u dvokh tomakh*

[Complete collection of works: in two volumes]. Naukova dumka. [in Ukrainian]

- Abeele, M. M. V., Halfmann, A., & Lee, E. W. (2022). Drug, demon, or donut? Theorizing the relationship between social media use, digital well-being and digital disconnection. *Current Opinion in Psychology*.
- Ahima, R. S., & Antwi, D. A. (2008). Brain regulation of appetite and satiety. *Endocrinology and metabolism clinics of North America*, 37(4), 811-823. <https://doi.org/10.1016/j.ecl.2008.08.005>
- Akpan, B. (2020). Classical and Operant Conditioning—Ivan Pavlov; Burrhus Skinner. In *Science Education in Theory and Practice* (pp. 71-84). Springer, Cham.
- Allen, K. N., & van der Zwan, R. (2019). The myth of left-vs right-brain learning. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 5(1), 189-200.
- Allen, T. A., & DeYoung, C. G. (2017). Personality neuroscience and the five factor model. *Oxford handbook of the five factor model*, 319-352. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199352487.013.26>
- Arns, M., Heinrich, H., & Strehl, U. (2014). Evaluation of neurofeedback in ADHD: the long and winding road. *Biological psychology*, 95, 108-115.
- Bechara, A., & Damasio, A. R. (2005). The somatic marker hypothesis: A neural theory of economic decision. *Games and economic behavior*, 52(2), 336-372.
- Bloom, P. (2010). *How pleasure works: The new science of why we like what we like*. Random House.
- Blum, K., Baron, D., Lott, L., Ponce, J. V., Siwicki, D., Boyett, B., Steinberg, B., Modestino, E. J., Fried, L., Hauser, M., Simpatico, T., Downs, B. W., McLaughlin, T., Hajela, R., & Badgaiyan, R. D. (2020). In Search of Reward Deficiency Syndrome (RDS)-free Controls: The "Holy Grail" in Genetic Addiction Risk Testing. *Current psychopharmacology*, 9(1), 7-21.
- Boyden, E. S., Zhang, F., Bamberg, E., Nagel, G., & Deisseroth, K. (2005). Millisecond-timescale, genetically targeted optical control of neural activity. *Nature neuroscience*, 8(9), 1263-1268.
- Buss, D. M. (2019). *Evolutionary psychology: The new science of the mind*. Routledge.
- Cain, S. (2016). *Quiet Power: Growing Up as an Introvert in a World that Can't Stop Talking*. Penguin UK.
- Campbell, A. A., & Wisco, B. E. (2021). Respiratory sinus arrhythmia reactivity in anxiety and posttraumatic stress disorder: A review of literature. *Clinical Psychology Review*, 87, 102034.
- Campbell, A. A., Wisco, B. E., Silvia, P. J., & Gay, N. G. (2019). Resting respiratory sinus arrhythmia and posttraumatic stress disorder:

- A meta-analysis. *Biological Psychology*, 144, 125-135.
- Cappas, N. M., Andres-Hyman, R., & Davidson, L. (2005). What Psychotherapists Can Begin to Learn from Neuroscience: Seven Principles of a Brain-Based Psychotherapy. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 42(3), 374. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-3204.42.3.374>
- Cavanagh, J. F., Frank, M. J., Klein, T. J., & Allen, J. J. (2010). Frontal theta links prediction errors to behavioral adaptation in reinforcement learning. *NeuroImage*, 49(4), 3198–3209. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2009.11.080>
- Chan, R. C., Shi, Y. F., Lai, M. K., Wang, Y. N., Wang, Y., & Kring, A. M. (2012). The Temporal Experience of Pleasure Scale (TEPS): exploration and confirmation of factor structure in a healthy Chinese sample. *PloS one*, 7(4), e35352.
- Choudhury, S., & Slaby, J. (Eds.). (2016). *Critical neuroscience: A handbook of the social and cultural contexts of neuroscience*. John Wiley & Sons.
- Clark, W. R., & Grunstein, M. (2004). *Are we hardwired?: The role of genes in human behavior*. Oxford University Press on Demand.
- Cozolino, L. (2017). *The neuroscience of psychotherapy: healing the social brain (Norton Series on Interpersonal Neurobiology)*. WW Norton & Company.
- Csikszentmihalyi, M., Khosla, S., & Nakamura, J. (2016). *Flow at work. The Wiley Blackwell Handbook of the Psychology of Positivity and Strengths-Based Approaches at Work*, 99-109.
- Damasio, A. R. (1996). The somatic marker hypothesis and the possible functions of the prefrontal cortex. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 351(1346), 1413-1420.
- Damasio, A. R. (2006). *Descartes' error*. Random House.
- Delgado, M. M., & Sulloway, F. J. (2017). Attributes of conscientiousness throughout the animal kingdom: An empirical and evolutionary overview. *Psychological bulletin*, 143(8), 823-824.
- DeYoung, C. G., Grazioplene, R. G., & Allen, T. A. (2021). The neurobiology of personality. In O. P. John & R. W. Robins (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 193–216). The Guilford Press.
- Edwards, C. J., Cella, M., Tarrier, N., & Wykes, T. (2015). Investigating the empirical support for therapeutic targets proposed by the temporal experience of pleasure model in schizophrenia: A systematic review. *Schizophrenia Research*, 168(1-2), 120-144.
- Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. (1976). *Eysenck personality questionnaire*. Educational and industrial testing service.
- Falk, A., Kosse, F., & Pinger, P. (2019). Re-visiting the marshmallow test: A direct comparison of studies by Shoda, Mischel, and Peake (1990) and Watts, Duncan, and Quan (2018). *Psychological Science*.
- Figee, M., Vink, M., de Geus, F., Vulink, N., Veltman, D. J., Westenberg, H., & Denys, D. (2011). Dysfunctional reward circuitry in obsessive-compulsive disorder. *Biological psychiatry*, 69(9), 867-874.
- Frye, R. (2009). Cognitive epidemiology of ethnic health and the CHRM2 vagal vigour hypothesis. *Nature Precedings*, 1-1.
- Gard, D. E., Gard, M. G., Kring, A. M., & John, O. P. (2006). Anticipatory and consummatory components of the experience of pleasure: a scale development study. *Journal of research in personality*, 40(6), 1086-1102.
- Genné-Bacon, E. A. (2014). Thinking evolutionarily about obesity. *The Yale journal of biology and medicine*, 87(2), 99.
- Gold, B. P., Mas-Herrero, E., Zeighami, Y., Benovoy, M., Dagher, A., & Zatorre, R. J. (2019). Musical reward prediction errors engage the nucleus accumbens and motivate learning. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(8), 3310-3315.
- Gold, P. W., & Kadriu, B. (2019). A major role for the lateral habenula in depressive illness: physiologic and molecular mechanisms. *Frontiers in Psychiatry*, 10, 320.
- Goldberg, E. (2021). *Creativity Understood: From Neuromythology to Neuroscience*. *American Journal of Psychology*, 134(1), 111-114. doi: 10.5406/amerjpsyc.134.1.0111
- Goleman, D., & Davidson, R. J. (2017). *Altered traits: Science reveals how meditation changes your mind, brain, and body*. Penguin.
- Guyenet, S. J. (2017). *The hungry brain: outsmarting the instincts that make us overeat*. Macmillan.
- Hebb, D. O. (2005). *The organization of behavior: A neuropsychological theory*. Psychology Press.
- Hildebrand, D., Rubin, D., Hadi, R., & Kramer, T. (2021). Flavor Fatigue: Cognitive Depletion Influences Consumer Enjoyment of Complex Flavors. *Journal of Consumer Psychology*, 31(1), 103-111.
- Hopson, J. (2001). *Behavioral game design*. Gamasutra, April, 27, 2001.
- Hu, H., Cui, Y., & Yang, Y. (2020). Circuits and functions of the lateral habenula in health and in disease. *Nature Reviews Neuroscience*, 21(5), 277-295.
- Jach, H. K., & Smillie, L. D. (2019). To fear or fly to the unknown: Tolerance for ambiguity and Big Five personality traits. *Journal of Research in Personality*, 79, 67-78.
- Jennings, H. (1906). *Behavior of lower animals*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jensen, R. (2001). *The dream society: How the coming shift from information to imagination will transform your business*. McGraw Hill Professional.
- Jung, C. G. (1921). *Psychologische typen*. Rascher.
- Kandel, E. R. (2007). *In search of memory: The emergence of a new science of mind*. WW Norton & Company.
- Kim, H. Y., & Pettit, N. C. (2019). A cross-cultural review and perspective

- on status striving. *Social and Personality Psychology Compass*, 13(7), e12488.
- Koob, G. F., & Volkow, N. D. (2016). Neurobiology of addiction: a neurocircuitry analysis. *The lancet. Psychiatry*, 3(8), 760–773. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(16\)00104-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)00104-8)
- Koob, G. F., Arends, M. A., & Le Moal, M. (2014). *Drugs, addiction, and the brain*. Academic Press.
- Kristeller, J., & Bowman, A. (2015). The joy of half a cookie: Using mindfulness to lose weight and end the struggle with food. TarcherPerigee.
- Kuhl, J., Quirin, M., & Koole, S. L. (2015). Being someone: The integrated self as a neuropsychological system. *Social and Personality Psychology Compass*, 9(3), 115-132.
- Lembke, A. (2021). *Dopamine nation: Finding balance in the age of indulgence*. Penguin.
- Leuzinger-Bohleber, M., Arnold, S., & Solms, M. (Eds.). (2016). *The unconscious: A bridge between psychoanalysis and cognitive neuroscience*. Taylor & Francis.
- Lieberman, D. (2020). *Exercised: The science of physical activity, rest and health*. Penguin UK.
- Lieberman, D. Z., & Long, M. E. (2018). *The Molecule of More: How a Single Chemical in Your Brain Drives Love, Sex, and Creativity--and Will Determine the Fate of the Human Race*. BenBella Books.
- Listopad, I. W., Michaelsen, M. M., Werdecker, L., & Esch, T. (2021). Bio-Psycho-Socio-Spirito-Cultural Factors of Burnout: A Systematic Narrative Review of the Literature. *Frontiers in Psychology*, 12.
- Lo, M. T., Hinds, D. A., Tung, J. Y., Franz, C., Fan, C. C., Wang, Y., ... & Chen, C. H. (2017). Genome-wide analyses for personality traits identify six genomic loci and show correlations with psychiatric disorders. *Nature genetics*, 49(1), 152-156.
- Luck, S. J., & Kappenman, E. S. (Eds.). (2011). *The Oxford handbook of event-related potential components*. Oxford university press.
- Marzbani, H., Marateb, H. R., & Mansourian, M. (2016). Neurofeedback: a comprehensive review on system design, methodology and clinical applications. *Basic and clinical neuroscience*, 7(2), 143.
- McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process*. Guilford Press.
- Mischel, W. (2015). *The marshmallow test: Why self-control is the engine of success*. New York: Little, Brown.
- Mlodinow, L. (2013). *Subliminal: How your unconscious mind rules your behavior*. Vintage.
- Morita, K., & Kato, A. (2018). A Neural Circuit Mechanism for the Involvements of Dopamine in Effort-Related Choices: Decay of Learned Values, Secondary Effects of Depletion, and Calculation of Temporal Difference Error. *eNeuro*, 5(1), ENEURO.0021-18.2018. <https://doi.org/10.1523/>
- ENEURO.0021-18.2018
- Motschnig-Pitrik, R., & Lux, M. (2008). The person-centered approach meets neuroscience: Mutual support for CR Rogers's and A. Damasio's theories. *Journal of Humanistic Psychology*, 48(3), 287-319.
- National Institute of Mental Health (2022a). NIMH research domain criteria (RDoC) project positive valence systems: workshop proceedings. Available online at: <https://www.nimh.nih.gov/research/research-funded-by-nimh/rdoc/positive-valence-systems-workshop-proceedings> [Accessed June 28, 2022].).
- National Institute of Mental Health (2022b). The RDoC Matrix. Available online at: <https://www.nimh.nih.gov/research/research-funded-by-nimh/rdoc/constructs/rdoc-matrix> [Accessed June 28, 2022].).
- Panksepp, J., & Biven, L. (2012). *The archaeology of mind: neuroevolutionary origins of human emotions* (Norton series on interpersonal neurobiology). WW Norton & Company.
- Poppa, T., & Bechara, A. (2018). The somatic marker hypothesis: revisiting the role of the 'body-loop' in decision-making. *Current opinion in behavioral sciences*, 19, 61-66.
- Porges, S. W. (2021). Polyvagal theory: a biobehavioral journey to sociality. *Comprehensive Psychoneuroendocrinology*, 7, 100069.
- Porges, S. W., & Dana, D. (2018). *Clinical applications of the polyvagal theory: The emergence of polyvagal-informed therapies* (Norton series on interpersonal neurobiology). WW Norton & Company.
- Porges, S. W., & Kolacz, J. (2018). *Neurocardiology through the Lens of the Polyvagal Theory. Neurocardiology: Pathophysiological Aspects and Clinical Implications*.
- Power, M. L., & Schulkin, J. (2013). *The evolution of obesity*. JHU Press.
- Preedy, V. R., Watson, R. R., & Martin, C. R. (Eds.). (2011). *Handbook of behavior, food and nutrition*. Springer Science & Business Media.
- Pryor, K. (2019). *Don't Shoot the Dog: The Art of Teaching and Training*. Simon & Schuster.
- Schore, A. N. (2015). *Affect regulation and the origin of the self: The neurobiology of emotional development*. Routledge.
- Schwarz, B. (2004). *The paradox of choice. Why More is Less*, Available at Harper Collins e-books.
- Shany, O., Singer, N., Gold, B. P., Jacoby, N., Tarrasch, R., Hendler, T., & Granot, R. (2019). Surprise-related activation in the nucleus accumbens interacts with music-induced pleasantness. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 14(4), 459-470.
- Speed, B. C., Goldstein, B. L., & Goldfried, M. R. (2018). Assertiveness training: A forgotten evidence-based treatment. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 25(1), e12216.

Stahl, S. M. (2021). *Stahl's essential psychopharmacology: neuroscientific basis and practical applications*. Cambridge university press.

Starobinski, J. (2013). *L'encre de la mélancolie*. Média Diffusion.

Stein, D. J., Newman, T. K., Savitz, J., & Ramesar, R. (2006). Warriors versus worriers: the role of COMT gene variants. *CNS spectrums*, 11(10), 745-748.

Swinburn, B. A., Sacks, G., Hall, K. D., McPherson, K., Finegood, D. T., Moodie, M. L., & Gortmaker, S. L. (2011). The global obesity pandemic: shaped by global drivers and local environments. *The Lancet*, 378(9793), 804-814.

Talvitie, V. (2018). *Freudian unconscious and cognitive neuroscience: From unconscious fantasies to neural algorithms*. Routledge.

Tartar, J. L., Cabrera, D., Knafo, S., Thomas, J. D., Antonio, J., & Peacock, C. A. (2020). The "warrior" COMT Val/Met genotype occurs in greater frequencies in mixed martial arts fighters relative to controls. *Journal of Sports Science & Medicine*, 19(1), 38.

Tasman, A., Kay, J., Lieberman, J. A., First, M. B., & Maj, M. (2015). *Psychiatry* (4rd ed., 2 vols.). Chichester, West Sussex, UK, and Hoboken, NJ. Wiley Blackwell.

Tunbridge, E. M., Narajos, M., Harrison, C. H., Beresford, C., Cipriani, A., & Harrison, P. J. (2019). Which dopamine polymorphisms are functional? Systematic review and meta-analysis of COMT, DAT, DBH, DDC, DRD1-5, MAOA, MAOB, TH, VMAT1, and VMAT2. *Biological Psychiatry*, 86(8), 608-620.

Van den Berg, S. M., de Moor, M. H., Verweij, K. J., Krueger, R. F., Luciano, M., Arias Vasquez, A., ... & Boomsma, D. I. (2016). Meta-analysis of genome-wide association studies for extraversion: Findings from the genetics of personality consortium. *Behavior genetics*, 46(2), 170-182.

Vohs, K. D., & Baumeister, R. F. (Eds.). (2016). *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications*. Guilford Publications.

Watts, T. W., Duncan, G. J., & Quan, H. (2018). Revisiting the marshmallow test: A conceptual replication investigating links between early delay of gratification and later outcomes. *Psychological science*, 29(7), 1159-1177.

Wichers, M., Aguilera, M., Kenis, G., Krabbendam, L., Myin-Germeys, I., Jacobs, N., ... & Van Os, J. (2008). The catechol-O-methyl transferase Val158Met polymorphism and experience of reward in the flow of daily life. *Neuropsychopharmacology*, 33 (13), 3030-3036.

Yaroslavsky, I., Rottenberg, J., & Kovacs, M. (2014). Atypical patterns of respiratory sinus arrhythmia index an endophenotype for depression. *Development and psychopathology*, 26(4 Pt 2), 1337-1352. <https://doi.org/10.1017/S0954579414001060>

Yeomans, M. R., Chambers, L., Blumenthal, H., & Blake, A. (2008). The role of expectancy in sensory and hedonic evaluation: The case of smoked salmon ice-cream. *Food quality and preference*, 19

(6), 565-573.

Zimbardo, P. G. (1977) *Shyness: What it is, what to do about it*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.

Karine Malysheva

PhD in Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Experimental and Applied Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine. Kiev (Ukraine)

Serhii Lytvyn

PhD in Psychology, Assistant Professor of Experimental and Applied Psychology Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, Kiev (Ukraine)

NEUROPSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE NATURE OF EXTROVERSION: HOW TO BUILD AN INDIVIDUAL "HEDONISTIC PROFILE"

ABSTRACT

This article is devoted to the study of personality traits in the light of the achievements of modern neuroscience. We focus our attention on the extraversion, the key component of the "Big five" personality model. The data relating to psychogenetics, neurophysiology and neurochemistry of extraversion are summarized. Neuropsychological mechanisms of nature of extraversion are investigated in the context of psychological theories of personality. According to our results we state that building a "hedonistic profile" according to inherited and acquired specific characteristics of reward processing of an individual, can be valuable both in theoretical and clinical context. There is a connection between psychogenetic studies of extroversion, neuropsychological approach to the extraversion as a personality trait (as well as its aspects: assertiveness and enthusiasm) and the individual characteristics of the processing of pleasurable stimulus. The components of the "hedonistic profile" of the personality are defined in this study, which allow to assess individual differences in sensitivity to reward.

The individual variability of extraversion is represented in a continuum from pronounced anhedonia (minimum level of extraversion) up to the harmonious ability to experience pleasure. Obviously, the pole of extraversion is more adaptive, indicating the desirable direction of personal development or possible psychotherapeutic efforts. Most of accessible clinical cases of depression and related disorders, described in special sources, demonstrate

a deficit of taking into account individual parameters of extraversion, both at the level of its aspects and in terms of interaction with reward over time. This allows us to figure out how to build so called "individual hedonistic profiles" of the personality. In this study, the following variants of profiles were defined and described: anhedonic profile (reduced sensitivity to pleasure observed at all stages of the processing of hedonistic stimuli; increased risk of abuse), narcissistic profile (assertiveness significantly outweighs enthusiasm; anticipation and expectation of interaction with the stimulus is much stronger than the pleasure during its real consumption and at the stage of satisfaction, so called "aftertaste"), abulic profile (assertiveness is much lower than enthusiasm, reduced activity of the Behavioral Approach System - BAS; expectation is low but "on-line" consumption is pleasurable), compulsive profile (increased assertiveness prevails at the stage of interaction with the stimulus; consumption is repeated more and more, but satisfaction does not occur) and harmonious profile (adaptive version, which optimally combines assertiveness and enthusiasm; a balanced combination of hedonism and self-restraint; evenly distribution of pleasure experience in time).

Keywords: neuropsychology of personality, "Big Five", extraversion, assertiveness, enthusiasm, RDoC, psychogenetics, genome-wide association study, sensitivity to reward.

Карине Малышева

Кандидат психологических наук, доцент, заведующий кафедрой экспериментальной и прикладной психологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

Сергей Литвин

Кандидат психологических наук, доцент кафедры экспериментальной и прикладной психологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИРОДЫ ЭКСТРАВЕРСИИ: КАК ПОСТРОИТЬ ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ «ГЕДОНИСТИЧЕСКИЙ ПРОФИЛЬ»

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению черт личности в свете достижений современной нейронауки. Мы акцентируем внимание на экстраверсии — ключевом компоненте модели личности «большой пятерки». Обобщены данные, относящиеся к психогенетике, нейрофизиологии и нейрохимии экстраверсии. Нейропсихологические механизмы природы экстраверсии исследуются в контексте психологических теорий личности. На основании наших результатов мы утверждаем, что построение «гедонистического профиля» в соответствии с унаследованными и приобретенными специфическими характеристиками обработки вознаграждения индивидом может быть ценным как в теоретическом, так и в клиническом контексте. Существует связь между психогенетическими исследованиями экстраверсии, нейропсихологическим подходом к экстраверсии как личностной черте (а также ее аспектам: напористости и энтузиазму) и индивидуальным особенностям обработки приятных стимулов. В данном исследовании определены компоненты «гедонистического профиля» личности, которые позволяют оценить индивидуальные различия в чувствительности к вознаграждению.

Индивидуальная вариабельность экстраверсии представлена континуумом от выраженной ангедонии (минимальный уровень экстраверсии) до гармоничной способности испытывать удовольствие. Очевидно, что полюс экстраверсии является более адаптивным, указывающим на желаемое направление развития личности или возможные психотерапевтические усилия. Большинство доступных клинических случаев депрессии и родственных расстройств, описанных в специальных источниках, демонстрируют дефицит учета инди-

видуальних параметрів екстраверсії як на рівні її аспектів, так і в плані взаємодії з винагородженням во часі. Це дозволяє з'ясувати, як будувати такі звані «індивідуальні гедоністическі профілі» лїчности. В даному дослідженні були визначені і описані слїдуєчі варіанти профілів: ангедоністический профіль (зниження чутливості до задоволення, спостережує на всіх етапах обробки гедоністических стимулів; підвищений ризик абузу), нарцисистический профіль (напористість значно переважає ентузіазм; передвкушення і очікування взаємодії зі стимулом значно сильніше, ніж задоволення при його реальному споживанні і на стадії задоволення, так зване «послєвкушення»), абулістический профіль (асертивність значно нижче ентузіазму, зменшена активність Системи Поведінчєского Підходу - СПД; очікування низьке, але «онлайнове» споживання доставляє задоволення), компульсивний профіль (на етапі взаємодії зі стимулом переважає підвищена асертивність, споживання повторюєтьє все частіше, але задоволення не настає) і гармонічний профіль (адаптивний варіант, оптимально поєднуючий напористість і ентузіазм; збалансоване поєднання гедонізму і стриманості; рівномірне розподілення задоволення во часі).

Ключеві слова: нейропсихологія лїчности, «большая пятерка», екстраверсія, асертивність, ентузіазм, RDoC, психогенетика, повногеномне асоціативне дослідження, чутливість до винагородження.

How to cite (як цитувати):

Malysheva, K., & Lytvyn, S. (2022). NEUROPSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE NATURE OF EXTROVERSION: HOW TO BUILD AN INDIVIDUAL "HEDONISTIC PROFILE". PSYCHOLOGICAL JOURNAL, 8(1), 61-87. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.5> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 23.11.2021

Дата рекомендації до друку: 10.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО-КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РОБОТИ З ПРОБЛЕМАМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Петровська Інга Ростиславівна¹

¹ Кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7544-945X>

Researcher ID: B-8482-2019

UDC: 159.923.2

В статті описано основні етапи психолого-консультативної роботи (на основі постулатів транзактного аналізу) з проблемами громадянської ідентичності, проаналізовано динаміку громадянської ідентичності клієнтів під час консультативних сесій. Встановлено, що основна деформація громадянської ідентичності клієнтів полягала у їх спрямованості на деструктивну ігрову та сценарну взаємодію з державою, яка перешкоджала нормальній соціальній самореалізації особистості і спричиняла постійний пошук «кращої» держави і «кращого» громадянства; меншою мірою була представлена інша деформація громадянської ідентичності – це її фактична несформованість. Психолого-консультативна робота з клієнтами спрямовувалася на відмову від гри; усвідомлення власної парадигми відносин з державою і її зміна; напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою. Порівняльний аналіз результатів діагностики громадянської ідентичності до і після психолого-консультативної роботи засвідчив зростання концептуальності та суб'єктної орієнтованості громадянської ідентичності клієнтів, а також підвищення ієрархічного положення громадянської ідентичності (її репрезентованості) в структурі інших ідентичностей особистості.

Ключові слова: громадянська ідентичність, деформації, транзактний аналіз, психолого-консультативна робота.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна актуалізувала, поряд з іншими проблемами, питання громадянської ідентичності українців. Ситуація війни підштовхнула частину громадян до самовизначення (загроза існуванню держави підсилює ідентичність і робить її більш усвідомленою (Kaldor, 2013; Sasse & Lackner, 2018), заставила багатьох дати собі відповідь на питання чи хочу я залишатися громадянином цієї держави, чи готовий захищати свою державу та докладати зусилля у подальшому для її відбудови тощо. У значної частини громадян актуалізувалися державницькі та громадянські цінності, особиста відповідальність за державу і співгромадян, відбулося переосмислення соціальної ролі громадянина. Однак, на жаль, деякі громадяни навіть під час війни намагаються «влаштуватися» за рахунок інших, скористатися ситуа-

цією задля власного збагачення або самоствердження чи змінити державу свого підданства, що свідчить про деформованість/дефіцитарність їхньої громадянської ідентичності, зокрема схильність вступати з державою та співгромадянами в «ігрову» інтеракцію, в якій домінують парадигми суб'єкт-об'єктного типу. Відтак, розробка системи психологічної діагностики та заходів психологічної допомоги особистості з проблемами громадянської ідентичності та «ігрових» («сценарних») стосунків з державою виявляється надзвичайно актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підвищений науковий інтерес до феномену громадянської ідентичності спостерігається протягом останніх двох-трьох десятиліть. Дослідники намагаються розкрити сутність громадянської ідентичності та рівні її

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Inha Petrovska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

функціонування (Jackson & Hogg, 2010; Hart, Richardson & Wilkenfeld, 2011; Zhadan, 2017); виявити типологію громадян (Almond & Verba, 1980; Westheimer & Kahne, 2004; Rubin, 2007; Petrovska, 2022); розробити технологічні прийоми та методи психологічної діагностики різних аспектів громадянської ідентичності, зокрема громадянської відповідальності (Astin & Sax, 1998), громадянської участі (Doolittle & Faul, 2013), громадянських атитюдів (Mabry, 1998), громадянських ставлень та навичок (Moely et al., 2002), зрілості громадянської ідентичності та її типів (Petrovska, 2021b) тощо.

Згідно авторської концепції (Petrovska, 2021b) важливими показниками зрілості (сформованості) громадянської ідентичності є концептуальність, репрезентованість, стійкість та суб'єктна орієнтація громадянської ідентичності. *Концептуальність* (протистоїть схематизму, когнітивній простоті, примітивності) передбачає цілісність, «пропрацьованість», осмисленість різних аспектів громадянськості, «деталізовані» і логічні атитюди стосовно держави і громадян. Сюди входять як утилітарні, так і екзистенційні питання відносин громадян і держави. Громадянин, що має зрілу громадянську ідентичність, зуміє логічно відповісти, що дає йому громадянство і чого не варто від нього чекати; що він має право отримати від держави і що сам мусить дати їй як громадянин. Таким чином, сформована громадянська ідентичність передбачає зрілість та розвинутість громадянських поглядів та позицій.

Іншим важливим показником сформованості громадянської ідентичності є *репрезентованість* громадянської ідентичності серед інших ідентичностей особистості, її включеність в систему соціальних ідентичностей особистості, присутність громадянської ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості. Коли громадянська ідентичність не є елементом системи, не включена до значимих (емоційно і екзистенційно) смислів та значень, вона буде мати характер поверхового нашарування, яке не є достатньо розвинутим і легко змінюється залежно від кон'юнктури зовнішньої ситуації.

Громадянська ідентичність особистості пов'язана з конкретною державою, стосовно якої в особи сформована ця ідентичність. Це означає, що особистість бачить своє майбутнє саме у цій державі і не пла-

нує змінювати свою громадянську ідентичність (скажімо, внаслідок еміграції, зміни громадянства, голосуванні на референдумі за відходження частини території держави до іншої країни тощо). Якщо ж особа планує це та/або здійснювала це раніше, то фактично її громадянську ідентичність не можна вважати сталою і стійкою. І навпаки, не готовність змінити за будь-яких сприятливих умов громадянство і громадянську ідентичність означає *стійкість* останньої.

Однією з ознак сформованої громадянської ідентичності є також її *суб'єктна орієнтація*, що встановлює готовність особистості бути джерелом активності у стосунках з організацією/державою, відповідальність за себе як громадянина і за свій внесок в життя держави, переживання себе суб'єктом, а не «маленьким гвинтиком великого механізму».

Громадянська ідентичність, на нашу думку, становить ціннісно-сміслову переживання особистістю тотожності з собою як громадянином держави і виявляється в інституціональному, спільнотному, індивідуальному вимірах; забезпечує цілісність, тяглість уявлень про себе як громадянина навіть при зміні громадянських цінностей/орієнтацій і виступає психологічним регулятором громадянської поведінки (Petrovska, 2021a).

У *інституціональному* вимірі громадянська ідентичність релевантна стосункам «громадянин – держава»; вона ґрунтується на осмисленні себе як громадянина в державі як організації. Активність особистості в організаційному середовищі держави (яке має, як мінімум, два виміри: ієрархічний (державна влада, будова якої є ієрархічною) та нормативний (політико-правові відносини)) зумовлена її психологічними потребами, зокрема, в соціальній самореалізації, в безпеці та сенсі життя. Ця активність регламентується законами і передбачає контакт з представниками держави. Досвід цієї активності зумовлює *залученість* особистості до організаційного середовища держави – *ціннісну, емоційну, когнітивну та поведінкову*. Ціннісна залученість означає соціальну перцепцію аксіологічного поля держави, термінальних цінностей державності загалом і конкретної держави зокрема; когнітивна – розуміння нормативного поля держави і реальної практики організаційної взаємодії в ньому; емоційна – емоційні пере-

живання, пов'язані з відносинами з державою як організацією; поведінкова – реалізацію громадянської поведінки.

У *спільнотному* вимірі («громадянин – спільнота громадян») громадянська ідентичність втілюється в ідентифікації себе з членом спільноти громадян і базується на афіліації. Спільний досвід переживання типових проблем (від побутових до державно-політичних) формують специфічний феномен – консорціум громадян (відрізняється від громадянського суспільства, яке означає досить високий рівень розвитку громадянськості). У певному сенсі можна порівняти спільноту громадян зі спільнотою мешканців багатоквартирного будинку. Різні за віком та етнічним походженням, вони об'єднані спільною ситуацією проживання у будинку і мікрорайоні: у них однакові комунальні проблеми, екологічна ситуація, управлінська взаємодія. Тривалий спільний досвід подолання типових проблем сам по собі не спричиняє згуртованості, взаємодірки чи позитивної оцінки співгромадян, але закладає основи громадянської солідарності внаслідок спільної цінності та значущості цього досвіду.

Індивідуальний вимір («громадянин – Я (роль)») передбачає самоідентифікацію з роллю громадянина, яка втілює в собі його права і обов'язки як головні рольові дії, котрі він мусить здійснювати і яких має уникати. Якщо громадянство означає певний формальний статус, права і обов'язки, то з цього погляду особа отримує певну роль – роль громадянина, яку має грати протягом життя. Особистість може різною мірою ідентифікуватися зі своєю роллю громадянина, добре або погано «знати свою роль», але в кожному разі роль громадянина стає частиною її рольового амплуа. Згідно з рольовими теоріями (Berne, 1964; Goffman, 1969), наявність ролі та її прийняття означає наявність гри, включення особистості в неї. У бернівському розумінні цієї термінології роль, гра і сценарій є зазвичай деструктивними утвореннями, хоча роблять важливу справу для особистості – компенсують страх справжньої близькості та щирості в стосунках. Тому найчастіше домінують сурогатні стосунки.

На нашу думку, аналогічною є ситуація у стосунках особистості й держави, а також інших громадян. Особистість вступає в досить типові ігри з державою,

де вона грає роль Громадянина, а також проектує на державу та співгромадян інші ролі. Основною ознакою психологічної гри, відмінної від щирої взаємодії, є наявність прихованої вигоди, маніпуляції, на якій ці стосунки ґрунтуються. Найчастіше такою «вигодою» є відмова від відповідальності. Про відмову від відповідальності як основну проблему стосунків особистості з державою писав ще К. Юнг (Jung, 1958). Прикладом може бути гра «Переслідування» (аналогічна описаній Е. Берном грі «Алкоголік»): Держава-Переслідувач гнобить Громадянина (Жертву): душить непомірними цінами на комунальні послуги; не надає помешкання, а прописки вимагає тощо. Жертва потерпає, залишається на все життя незаможною і правопорушною, що дає їй такі психологічні вигоди: право скажитися на державу і отримувати підтримку; моральне виправдання правопорушень («У нас чесним шляхом не заробиш»); право переадресувати відповідальність державі («Я маленька людина, від мене ніщо не залежить»). Попри це Жертва отримує від співгромадян увагу, підтримку і соціальне схвалення. Отож, роль громадянина дає змогу вступити у реальну взаємодію з державою у вигляді активності в її організаційному середовищі і реалізувати свою суб'єктність в ньому. Якщо ж реалізовується парадигма об'єктних відносин, роль громадянина уможливорює ігрову та сценарну взаємодію особистості з державою.

Кожен зі згаданих вимірів громадянської ідентичності (інституціональний, спільнотний, індивідуальний) може бути по-різному розвинутим (актуалізованим) у конкретної особистості, що дозволяє припустити наявність таких типів громадянської ідентичності: *Державницький* (високий рівень вираженості інституціонального виміру, низький – спільнотного та індивідуального); *Інституціонально-спільнотний* (високий рівень інституціонального та спільнотного вимірів, низький – індивідуального); *Інституціонально-рольовий/ігровий* (високий рівень інституціонального та індивідуального вимірів, низький – спільнотного; якщо індивідуальні громадянські ролі не зумовлюють ігрову взаємодію з державою, то йдеться про «інституціонально-рольовий» тип, якщо зумовлюють – то «інституціонально-ігровий»); *Спільнотно-рольовий/ігровий* (низький рівень інституціонального виміру, високий – спільнотного і індивідуального; якщо індиві-

дуальні громадянські ролі не зумовлюють ігрову взаємодію з державою, то йдеться про «спільотно-рольовий» тип, якщо зумовлюють – то «спільотно-ігровий»); *Рольовий/Ігровий* (низький рівень інституціонального та спільотного виміру, високий – індивідуального; при цьому індивідуальні громадянські ролі або не зумовлюють ігрову/сценарну взаємодію з державою («рольовий» тип), або зумовлюють («ігровий» тип громадянської ідентичності); *Спільотний* (низький рівень інституціонального та індивідуального вимірів, високий – спільотного); *Різнобічний* (висока вираженість усіх трьох вимірів громадянської ідентичності; у випадку, коли рольова складова відповідає суб'єкт-суб'єктній парадигмі, цей тип громадянської ідентичності можна характеризувати як розвинутий, розкритий); *Латентний* (низька вираженість усіх трьох вимірів громадянської ідентичності).

Таким чином, проблема дослідження громадянської ідентичності набуває особливої актуальності не лише у площині фундаментальної науки, а й у практичній площині. Необхідними є також інструменти психологічної впливу на громадянську ідентичність особистості з метою її розвитку, профілактики деформацій, оновлення та осмислення.

Мета статті – охарактеризувати основні етапи психолого-консультативної роботи з проблемами громадянської ідентичності, проаналізувати динаміку громадянської ідентичності клієнтів під час консультативних сесій.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення та принципи транзактного аналізу у консультуванні і психотерапії (Berne, 1961; Corey, 2013; Vos & Rijn, 2021), рольових теорій (Berne, 1964; Goffman, 1969; Hornostai, 2007), а також концепції організаційної ідентичності особистості (Kreiner & Ashforth, 2004; Boroş, 2008).

Методи дослідження. Для досягнення мети використано комплекс методів: 1) теоретичні: аналіз, синтез, аналогія, узагальнення – для формулювання основної наукової проблеми дослідження, визначення її методологічних засад; 2) емпіричні методи: напівстандартизоване інтерв'ю, тестування за допомогою стандартизованого опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності» (Petrovska, 2021b),

case-study – для з'ясування проблем громадянської ідентичності клієнтів під час психолого-консультативних сесій; 3) статистичні методи: порівняльний аналіз (критерій Вілкоксона) – для виявлення відмінностей у показниках громадянської ідентичності до і після консультативної роботи.

Виклад основного матеріалу. Психолого-консультативна робота (тривала протягом 2020-2021 років) з проблемами громадянської ідентичності особистості (зокрема, «ігрової» взаємодії з державою) охоплювала 36 осіб – учасників попереднього комплексного дослідження (Petrovska, 2022), які визнали у себе схильність до ігрової чи сценарної взаємодії з державою і виявили бажання перевести її, за допомогою консультацій психолога, в конструктивніше русло.

На початку консультативних сесій було зібрано свого роду «анамнез» – соціально-психологічні та психолого-громадянські особливості, що істотно вплинули на становлення громадянської ідентичності клієнтів за допомогою напівстандартизованого інтерв'ю.

Вік учасників психолого-консультативної роботи варіювався від 17 до 48 років ($M=29,64$, $SD=8,99$), з них 20 (55,6%) осіб віком до 35 років, 16 осіб (44,4%) – віком 36-48 років. У консультативних сесіях взяло участь 21 жінка (58,3%) і 15 чоловіків (41,7%). Рід занять наших клієнтів був досить розмаїтим: від домогосподарок до військовослужбовців, підприємців, безробітних, студентів.

Більшість клієнтів суб'єктивно оцінювали рівень своєї соціальної успішності як середній, не почувалися самотніми, мали певне коло знайомих та друзів, а також власні сім'ї (за винятком 12 студентів 1-4 курсів, які ще не здійснили емансипацію від батьківських сімей і мешкали з батьками). Щодо матеріально-фінансового забезпечення власного життя (яке, згідно з організаційно-ігровою концепцією, істотно впливає на залучення особистості до організаційного простору держави і, відповідно, на становлення громадянської ідентичності), то 25 (69,4%) учасників психолого-консультативної роботи здійснювали самостійну діяльність, спрямовану на фінансове забезпечення свого існування (18 осіб забезпечували себе самостійно повністю, з них 11 – матеріально утримувати не лише себе, а й свої сім'ї; 7 осіб – забезпечували себе частково, серед

них 5 студентів денної форми навчання). Решта 11 (30,6%) – повністю знаходилися на утриманні інших людей (з-поміж них 7 осіб були студентами денного відділення бакалаврату, їх фінансово забезпечували батьки; 3 жінок-домогосподарок утримували їхні чоловіки; 1 особа була тимчасово безробітною на утриманні держави).

14 (38,9%) клієнтів стикалися у своєму житті з ситуацією трудової міграції (еміграції), яка і виступила, на їхню думку, стимулом усвідомлення власних проблем у стосунках як з державою-батьківщиною, так і з іншою державою. Більшість із них вважали ці проблеми двосторонніми (тобто, на їхню думку, не лише вони мають проблеми з державою, а й держава має проблеми зі своїми громадянами; крім того, вони переживали стосунки з державою так, ніби держава також є активним учасником цих взаємин). Спільною рисою їх усіх була адресація власних проблем та претензій саме державі свого громадянства (а не державі, в яку намагалися емігрувати).

Решта 22 (61,1%) учасників консультативних сесій не мали досвіду міграції/ еміграції, але з них 12 – мали намір згодом емігрувати або розглядали для себе таку можливість.

Діагностика громадянської ідентичності, проведена напередодні консультативних сесій за допомогою авторського опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» (Petrovska, 2021b), дозволила виявити рівень зрілості громадянської ідентичності учасників, зокрема її показників, а також домінуючі типи громадянської ідентичності учасників психолого-консультативної роботи.

У 19 учасників виявлено середній рівень та у 9 осіб – високий рівень показника «Репрезентованість», що вказує на наявність громадянської ідентичності в ієрархії значимих ідентичностей. 20 досліджуваних осіб демонструють середній та 7 осіб – високий рівень стійкості громадянської ідентичності, що можна інтерпретувати як утвердженість в особистісних структурах цих досліджуваних людей української громадянської ідентичності, яка з високою долею ймовірності не буде ближчим часом трансформована на іншу, а також як суб'єктивну значимість і певну осмисленість цієї ідентичності. Втім, у двох з них виявилася множинна іден-

тичність, що наклало певний відбиток як на психологічну роботу, так і на її результати.

Максимальна дисперсія показників була отримана за шкалою «Концептуальність». Це свідчить, що рівень осмисленості громадянської ідентичності сильно варіював: від низького (зафіксовано у 19 досліджуваних, коли вони не зовсім усвідомлювали своєї громадянської ідентичності, не думали про неї, не рефлексували) до високого (виявлено у 2 досліджуваних, у яких власна громадянська ідентичність була предметом зацікавленості, тривалих роздумів, навіть своєрідних внутрішніх експериментів; причому це може мати місце як при високій суб'єктивній цінності цієї ідентичності, так і при її негативному оцінюванні).

Показники суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності учасників психолого-консультативної роботи також істотно різнилися між собою. В основному переважали суб'єкт-об'єктна і об'єкт-суб'єктна орієнтації. В одному випадку ми виявили наявність об'єкт-об'єктної орієнтації – найпроблемнішої та найважчої з погляду можливої психологічної корекції. Суб'єкт-суб'єктна парадигма відносин особистості й держави у наших клієнтів не зустрілася жодного разу. Отже, наші клієнти здебільшого були схильні: або сприймати себе суб'єктами, джерелами активності, водночас державу – пасивним соціальним механізмом, якому «все одно»; або сприймати себе пасивними та глибоко залежними елементами цього механізму – держави, якій вони приписували силу та впливовість.

Для оцінювання типів громадянської ідентичності використовувалися шкали «Інституціональна спрямованість», «Спільнотна спрямованість (Афіліація зі співгромадянами)», «Індивідуально-рольова спрямованість» (Petrovska, 2021b). Типи, які домінували в учасників психолого-консультативної роботи – це: Ігровий (12 осіб); Спільнотно-ігровий (11 осіб); Інституціонально-ігровий (6 осіб); Латентний (5 осіб); Спільнотний (2 особи).

Спільною характерною рисою наших клієнтів виявилася виражена ігрова спрямованість у стосунках з державою, яка часто поєднувалася зі спільнотною. Саме це і стало головною проблемою консультативної роботи з цими клієнтами, а також напрямком корекції їх громадянської ідентичності. Отже, основна деформа-

ція громадянської ідентичності полягала у спрямованості на деструктивну ігрову та сценарну взаємодію з державою, яка перешкождала нормальній соціальній самореалізації особистості і спричиняла постійний зовнішній пошук «кращої» держави і «кращого» громадянства. Меншою мірою була представлена у наших клієнтів інша деформація громадянської ідентичності – це її фактична несформованість у дорослих людей (характерно для Латентного типу). Для них типовими були твердження типу «Я вне політики!», «Політика – брудна справа», «Не знаю і не цікавлюся, що відбувається в державі – нащо мені це?» Цій деформації громадянської ідентичності відповідали, аналогічно, певні деформації її становлення, які ми намагалися виявити в процесі відтворення її ранніх етапів, роботи з протоїдентичністю клієнтів.

Запит на психолого-консультативну роботу та психологічну допомогу клієнти формували по-різному. Але в основі запиту завжди лежала глибока фрустрація, зумовлена: 1) розчаруванням у можливостях самореалізації в організаційному середовищі держави; 2) зіткненням з правоохоронними органами та незадоволенням законодавством власної держави; 3) невдалими спробами еміграції; вимушеною репатріацією після розірвання міжетнічного шлюбу за кордоном та/або нелегального працевлаштування за кордоном.

Експектації клієнтів щодо результатів психологічної роботи з громадянською ідентичністю стосувалися гармонізації стосунків з державою, акцептації власної держави, знаходження нових ресурсів самореалізації власне на території держави громадянства.

Найпоширенішими іграми у клієнтів були: «Держава гнобить мене» (роль «Жертва», 12 осіб, 33%), «Якщо б не ця держава» (роль «Ображений», 10 осіб, 28%); рідше – «Пільговик» (5 осіб, 14%), «Патріот» (5 осіб, 14%) і «Зразковий громадянин» (4 особи, 11%).

Ці ігри за своєю суттю ідентичні описаним Е. Берном іграм між людьми (Berne, 1964), які можливі також між групами людей і, вочевидь, між людиною і організацією. Отже, сурогатні стосунки (які, на думку, Берна, зумовлюють ігри) тут мають місце між особистістю і державою. Їх сурогатність полягає в тому, що вони слугують заміником нормальних стосунків, які мали би полягати в обміні взаємно корисними та необхід-

ними транзакціями: наприклад, громадяни сплачують податки, а держава захищає їхні права. У випадку, коли такий нормальний обмін є неможливим, сторони інтерації вдаються до його імітації: громадяни роблять вигляд, що сплачують податки (насправді ухиляються від сплати), а держава імітує захист їхніх прав (насправді захищаючи права лише вузьких груп громадян всупереч інтересам їх основної маси). Така ситуація є підґрунтям для різноманітних ігор, де нормальність стосунків є удаваною, позірною, проте «за лаштунками» гри має місце взаємний обман і самоствердження кожної сторони інтерації за рахунок іншої.

Психологічна робота з іграми здійснювалася згідно з постулатами транзактного аналізу. Результатом цієї роботи мали стати: 1) відмова від гри; 2) усвідомлення власної парадигми відносин з державою і її зміна; 3) напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою.

За програмою психолого-консультативної роботи, клієнт у супроводі психолога проходив чотири етапи усвідомлення власної гри.

Перший етап передбачав первинне усвідомлення гри. На ньому клієнт за допомогою психолога формулював «скаргу» (Vasilyuk, 1984): вияви дискомфорту, незадоволення, проблемності. Так, наприклад, «Ображений» (гравець у грі «Якщо б не ця держава») часто відчував фрустрацію після невдалої еміграції (або трудового міграційного досвіду); «Жертва» (гравець у грі «Держава гнобить мене») скаржився на несправедливість стосовно нього з боку держави. «Патріот» переживав зраду однодумців, нереалізованість державницьких ідеалів, самотність; «Зразковий громадянин» – невизнання і приховану неповагу з боку оточуючих. В цілому, кожен з цих прихильників ігрової поведінки з державою був незадоволений нею / своєю громадянською роллю, собою, оточуючими і своїм соціально-організаційним життям загалом.

Згідно з постулатами транзактного аналізу (Mushkevych & Chaharna, 2017: 163; Berne, 1961), повторюваність і незадовільний результат взаємодії клієнта з оточуючими (у нашому випадку – з державою) є достовірним критерієм гри. Це означає, що схильність до повторення інтерацій з державою, які призводять до прикрого для клієнта результату, є тим індикатором,

що вказує нам на необхідність пошуку ігрової / сценарної поведінки в його інтеракціях.

Саме це й було одним з важливих завдань першого етапу консультативної роботи з громадянською ідентичністю особистості.

Отже, здійснювався пошук гри як серії взаємодоповнюючих транзакцій, які неминуче призводили до деструктивного результату в стосунках з державою, в громадянській самореалізації. Клієнт шукав ознаки гри у своїй взаємодії з державою. Інколи це здійснювалося довго, супроводжувалося психологічним опором. Цей опір був пов'язаний з запереченнями типу «Держава сама винна»; «Не лише я, а й Держава грає в ігри»; «Вона перша почала» тощо. Ми приділяли особливу увагу цим запереченням, оскільки вони вочевидь сигналізували про невідрефлексованість стосунків з державою, сильних емоцій стосовно неї, високий патерналізм та деяку інфантильність в стосунках з державою, а також наявність самозвинувачень/звинувачень у цих стосунках. На нашу думку, пропрацювання цих заперечень розвивало зрілість і, зокрема, концептуальність громадянської ідентичності особистості. Воно полягало у детальному обговоренні (при потребі клієнта) ролі Держави у громадянських іграх; різноманітних «обманих» («нечесних») транзакцій з боку Держави (з погляду особистості); встановленні відповідальності держави і особистості в тих чи тих різновидах їх відносин. Після цього клієнт формулював тезу (основне призначення гри); знаходив свій психологічний вигравш, а також приховані вигравші інших гравців. Він вчився ідентифікувати ролі та найкритичніші транзакції гри.

Своєрідним «переходом» від першого до другого етапу (часто складним) було обговорення антитези гри, можливості її зупинити, вийти з гри. Зазвичай піддавалася сумніву принципова можливість зупинки гри, тим більше в односторонньому порядку («Держава – грає і провокує гру; як же я можу вийти!?»). На цьому етапі складно досягти глибокого розуміння як деструктивності ігор, так і об'єктивної оцінки власної можливості їх зупинити. Тому вважалося достатнім, якщо гра була негативно оцінена і відкинута на раціональному рівні. Розуміння того, наскільки деструктивними можуть бути наслідки такої гри для особистості створювало достатню мотивацію клієнту для подальшої роботи.

Другий етап присвячувався роботі з протоїдентичністю клієнта, виявлялася специфіка роботи механізмів наслідування та інтеріоризації стереотипів громадянського мислення в його дитинстві. Згідно з Е. Берном, більшість ігор ведуть своє коріння з дитинства. Дитина, прагнучи адаптуватися до стосунків у сім'ї, реагує на сигнали, що отримує від батьків та інших авторитетних членів сім'ї. Тому сурогати близькості в сімейних стосунках неминуче спонукають навчання ігровій та сценарній взаємодії у дитинстві. Так, гру спонукають: суперечливі батьківські настанови та вимоги; залучення до батьківської гри; приклад батьків або референтних осіб. На основі своїх дитячих спогадів клієнт намагався знайти момент «початку» цієї гри.

На *третьому етапі* увага була спрямована на репродуктивну громадянську ідентичність; аналізувалися джерела суб'єкт-об'єктної / об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків особистості з державою та можливі емоційні фіксації на позиціях громадянської протестності або громадянської конформності. Як виявилось, саме ці ситуації зазвичай були «тригерними» (наприклад, можливість безкарного порушення/обману держави або спокуса віктимізації себе в стосунках з органами влади) і запускали механізм ігрових транзакцій.

На *четвертому етапі* робота здійснювалася з виявленими «тригерними» ситуаціями. Особа мала ідентифікувати у себе ці ситуації та зумовлені ними звичні ігрові транзакції, відрефлексувати їх. Тоді для кожної «тригерної» ситуації, що провокувала особистість на гру, вона мала прописати альтернативні (не-ігрові) транзакції, також прийнятні/бажані для себе. Після цього особа виконувала завдання змодельовати для себе психологічний результат взаємодії – як у випадку ігрових, так і у випадку альтернативних транзакцій. Цей результат міг бути висвітлений як у прагматичному, так і емоційно-ціннісному ключі. По суті, так здійснювалося порівняння психологічного вигравшу відповідної громадянської гри (неоптимального для відносин з державою) і результату не-ігрової взаємодії у рамках суб'єкт-суб'єктної парадигми відносин особистості й держави. Це давало змогу більш цілісній, більш глибокій відмови від гри, ніж лише на поверхово-раціональному рівні (що відбувалося на першому етапі).

пі).

В такий спосіб досягалися зміни в громадянській ідентичності, а також в уявній громадянській поведінці.

Аналіз результативності цієї психолого-консультативної роботи здійснювався методами: case-study – стратегія дослідження, спрямована на послідовне та детальне вивчення об'єкта з урахуванням різних доступних способів збирання інформації, переважно біографічної і яка стосується подій у минулому особи (тобто ретроспективної), а також значущих подій, які зараз відбуваються в її повсякденному житті (McLeod, 2019); якісного аналізу; статистичного порівняння даних діагностики громадянської ідентичності до і після консультування.

Так, порівняльний аналіз результатів діагностики громадянської ідентичності до і після консультативної роботи (за критерієм Вілкоксона) засвідчив наявність статистично значущих відмінностей у показни-

саме концептуальний рівень містить в собі громадянські цінності (бо природа цінностей як таких має аксіолого-екзистенційний, духовний характер). Без концептуальності функціонування громадянської ідентичності може бути лише редукованим. Наприклад, вона може базуватися більшою мірою на емоційних переживаннях прив'язаності до рідної землі; почуттях, пов'язаних із символікою громадянського характеру (герб, гімн, національний одяг тощо). Але відсутність громадянських цінностей робить цю ідентичність нестійкою, суперечливою, хистою (наприклад, людина не замотивована відстоювати незалежність своєї держави, бо «не бачить проблеми» у підданстві іншій державі за умови, що їй дозволяють далі жити на її рідній землі).

Саме тому слід вважати, що підвищення концептуальності громадянської ідентичності очевидно сприяє її розвитку та оновленню.

Оцінюючи підвищення концептуальності більш диференційовано, можна відзначити, що цей по-

Таблиця 1.

Порівняння середніх значень показників зрілості громадянської ідентичності до та після психолого-консультативної роботи

Показник	Середнє значення до психолого-консультативної роботи	Середнє значення після психолого-консультативної роботи	Рівень статистичної значущості p-level (Wilcoxon Test)
Концептуальність	1,556	2,167	0,002060
Суб'єктна орієнтація	2,222	2,556	0,015218
Репрезентованість	2,139	2,556	0,039192
Стійкість	1,306	1,472	0,126091

ках громадянської ідентичності (табл. 1).

Найбільше змінився показник концептуальності громадянської ідентичності, а саме зростала деталізованість, внутрішня логічна узгодженість, відрефлексованість власної громадянськості. Насамперед, варто окремо прокоментувати той факт, що саме концептуальність громадянської ідентичності зазнала найбільш значних змін з-поміж інших її елементів – стійкості, суб'єктності, ієрархічного положення серед інших ідентичностей (репрезентованості). Концептуальність, без сумніву, відноситься до «вищих» прошарків згаданої ідентичності – до рівня усвідомлення, системотворення. Безумовно, концептуальність означає не лише усвідомлюваність своїх ставлень та диспозицій щодо держави та співгромадян, а й їх системність, несуперечливість, раціональну взаємоузгодженість. Ба більше,

казник змінювався по-різному у різних груп людей, що брали участь в психолого-консультативній роботі. Так, динаміка концептуальності була різною у чоловіків та

Таблиця 2.

Порівняння змін концептуальності громадянської ідентичності в ході психолого-консультативної роботи за статтю та віком

Групи порівняння	Зміна концептуальності	p-level (Mann-Whitney U Test)
Чоловіки / Жінки	1,27 / 0,71	0,014101
18-35 років / 36-48 років	0,70 / 1,25	0,044894

жінок, у осіб різних вікових груп (табл. 2).

Як можна бачити з таблиці 2, динаміка змін концептуальності є вищою у чоловіків порівняно з жінками. Це можна пояснити статеворольовими особливостями. У нашій культурі, ще не позбавлений ознак пат-

ріархальності, саме на чоловіків покладається відповідальність за політичну і громадянську позицію сім'ї. Щодо жінок, то навпаки, традиційно більше акцептується їх позаполітичність, наявність «узагальненої» громадянської позиції без деталізації. Це пов'язано з традиційною роллю жінки, яка споконвіку передбачала «вузьку спеціалізацію» на вихованні дітей та обслуговуванні сім'ї. Саме тому, на нашу думку, чоловіча частина вибірки виявилася більш сензитивною до розвитку концептуальності громадянської ідентичності.

Виявлена також статистично значуща відмінність за цим показником між досліджуваними до 35 років та особами віком 36-48 років. Як показало порівняння, під час психолого-консультативної роботи концептуальність громадянської ідентичності більше розвинулася в осіб більш старшого віку. Цей результат можна пояснити тим, що доросліші люди мають ширший досвід залучення до організаційного середовища держави та ціннісно-сислового обміну із співгромадянами, ніж молодь, яка переважно вчиться (що передбачає вужче залучення до організаційного середовища держави) або лише розпочинає кар'єру, бізнес та сімейне життя. Цей досвід спричиняє: а) кількісну різницю у матеріалі для усвідомлення (життєві події, пов'язані із взаємодією з державою, необхідність їх прийняти та інтеріоризувати, а також різного роду наративи, актуалізовані проблеми), б) вищу мотивацію (яка створюється тією частиною згаданого досвіду, що містить негативні переживання, спричиняє незадоволення і спонукає до осмислення, пояснення).

Ще одним важливим показником, який продемонстрував істотну динаміку на початку і наприкінці психолого-консультативної роботи з клієнтами, був показник суб'єктної орієнтованості громадянської ідентичності. Ця динаміка видається нам найважливішим результатом роботи над громадянською ідентичністю в ході психологічних консультацій. Суб'єктна орієнтація громадянської ідентичності є її сутнісною та визначальною характеристикою. Власне брак суб'єктної орієнтації в стосунках особистості й держави і спричиняє відхід від автентичності в цих стосунках та їх заміну сурогатністю, що призводить до «ігрової» взаємодії. Суб'єктність зазвичай вбачається громадянином або в собі самому (тоді держава знецінюється, постає об'єктом),

або в державі (тоді знецінюється особистість громадянина). Партнерські стосунки між особистістю та державою можливі лише у випадку визнання суб'єктності як за собою, так і за державою, що в нашому досвіді траплялося досить рідко.

Підвищення суб'єктної орієнтації громадянської ідентичності означало, що особистість більшою мірою позиціонувала себе автором власного життя в стосунках з державою, усвідомлювала відповідальність як за власний розвиток, так і за розвиток держави.

Щодо відмінностей у динаміці змін суб'єктної орієнтації, то за цим показником не виявлено відмінностей між чоловіками та жінками, а також між різними віковими групами.

Підвищилося положення громадянської ідентичності в ієрархічній структурі інших ідентичностей (табл. 1). За цим показником не виявлено статистично значущих відмінностей між різними підгрупами клієнтів (різного віку, статі, типу громадянської ідентичності). Це означає однорідність психолого-консультативного впливу на громадянську ідентичність в цьому аспекті. Вочевидь, не лише змістова складова наданих психологічних консультацій, а й сам факт посиленої рефлексії власних громадянських переживань, їх концептуалізації, усвідомлення змістів власної громадянськості, – усе це сприяло підвищенню положення громадянської ідентичності в ієрархії інших ідентичностей особистості.

Отже, психолого-консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості, що ґрунтувалася на методологічних положеннях транзактного аналізу, спричинила підвищення концептуальності та суб'єктної орієнтованості громадянської ідентичності, а також підвищення її ієрархічного положення в структурі інших ідентичностей.

В результаті психолого-консультативної роботи зафіксовано також зміни типу громадянської ідентичності. У 38% клієнтів тип громадянської ідентичності змінився. У принципі, цей результат можна назвати очікуваним, тому що тип громадянської ідентичності є динамічним утворенням і може змінюватися залежно від життєвої ситуації, трансформації цінностей, особистісних змін.

Зміни зафіксовано передусім у таких типів, як

Інституціонально-ігровий та Ігровий, вони трансформувалися до Інституціонально-рольового та Різнобічного типів. Рідше (5%) мала місце трансформація на Латентний (невизначений) тип.

Ці зміни виглядають природними в контексті змін рівня суб'єктності громадянської ідентичності загалом і зміни парадигми стосунків особистості з державою зокрема. Наприклад, якщо особистість реалізує «вихід з гри», перехід на позицію Дорослого у своїх інтеракціях, то змінюється як самоінтерпретація, так і інтерпретація партнера взаємодії. Вони стають суб'єктивними (мовою транзактного аналізу, «Ти – ОК, Я – ОК»), що означає взаємну повагу і відмову від маніпуляції. Так, скажімо, розглядаючи гру «Держава гнобить мене», можна констатувати, що «вихід з гри» однозначно пов'язаний зі зміною самоставлення, самоінтерпретації, яка трансформується з об'єктного знецінення себе («я ніхто для цієї держави») на суб'єктивацію себе, повернення собі авторства власного життя в державі («я можу впливати на державу, я шукаю/створюю механізми цього впливу»). В цьому випадку змінюється тип громадянської ідентичності, адже стара гра вичерпана і далі неможлива. Але конструктивність переходу не забезпечується «автоматично», і немає гарантії, що стара гра не буде замінена новою.

Чому змінювалися саме вказані типи і чим зумовлене виникнення саме трьох зазначених вище типів – Інституціонально-рольового, Різнобічного, Латентного?

Логічно, що саме Інституціонально-ігровий та Ігровий типи громадянської ідентичності були головним об'єктом нашої психолого-консультативної роботи. Адже саме ці типи (одночасно зі Спільотно-ігровим) є основними «носіями» та виконавцями громадянських ігор.

Зміни типів пояснюються трансформаціями складових громадянської ідентичності, зокрема концептуальності та суб'єктної орієнтації. Якщо особистість «виходить з гри», її ставлення до себе і до держави стає більш суб'єктивним. Завдяки цьому, наприклад, Інституціонально-ігровий тип перетворюється на Інституціонально-рольовий: особистість продовжує грати роль громадянина (виконувати рольові приписи), але уникає ігрової та сценарної взаємодії. Закономірним є також

перетворення вищевказаних типів на Різнобічний: апгрейд громадянської ідентичності, який спонукає психолого-консультативна робота, передбачає розвиток різних складових громадянської ідентичності. Логічно припустити, що підвищення показників концептуальності та суб'єктної орієнтації само по собі може спричинити в майбутньому розвиток стійкості громадянської ідентичності (оскільки елементи цієї ідентичності взаємопов'язані, то оновлене і покращене функціонування одного елемента спонукає оновлення і покращення функціонування другого). У такий спосіб відбувається становлення Різнобічного типу громадянської ідентичності – того її різновиду, який характеризується достатньо вираженим і гармонійним розвитком усіх елементів громадянської ідентичності.

Чим же можна пояснити трансформацію «більш розвинутого» Ігрового та Інституціонально-ігрового типів в Латентний тип? Справа в тому, що виникнення Різнобічного типу як результат психолого-консультативної роботи є можливим лише для клієнтів з добре розвинутими Я-концепцією та самосвідомістю, складною та структурованою особистісною ідентичністю. Вони забезпечують особистість від негативних (часом навіть кризових) переживань при аналізі свого дитячого досвіду реагування на суперечливі вимоги батьків, виявів власної громадянської конформності та інших громадянських переживань травмуючого характеру. У випадках, коли зазначені структури психіки розвинені недостатньо, у клієнтів можуть розвиватися реакції уникнення та регресії. Саме тоді спостерігається своєрідний «відхід» до інфантильного стану невиявленості, невираженості, латентності власної ідентичності, передусім громадянської. Переструктурування попередньо вимагає деструктурування. Актуалізацію Латентного типу як відповідь на роботу в консультуванні можна інтерпретувати як тимчасовий «тайм-аут» для подальшого переструктурування громадянської ідентичності.

Висновки. Психолого-консультативна робота з проблемами громадянської ідентичності особистості, що ґрунтується на методологічних постулатах транзактного аналізу, спрямована на виявлення та корекцію «ігрових» деформацій становлення громадянської ідентичності. Ці деформації виявляються у реалізації гро-

мадянських ігор – серій повторюваних ігрових та сценарних транзакцій між особистістю та державою, спрямованих на реалізацію непродуктивних (сурогатних) стосунків особистості та держави в парадигмах суб'єкт-об'єктної або об'єкт-суб'єктної взаємодії.

Основними етапами психолого-консультативної роботи з проблемами громадянської ідентичності є:

- ⇒ усвідомлення гри, тобто пошук гри як серії взаємодоповнюючих транзакцій, які неминуче призводять до деструктивного результату в стосунках з державою та у громадянській самореалізації, формулювання тези (основне призначення гри), знаходження власного психологічного виграшу, а також обговорення антитези гри, можливості її зупинити, вийти з гри;
- ⇒ вияв специфіки роботи механізмів наслідування та інтеріоризації стереотипів громадянського мислення в дитинстві клієнта задля знаходження моменту «початку» цієї гри;
- ⇒ аналіз джерел суб'єкт-об'єктної/об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків особистості з державою та можливих емоційних фіксацій на позиціях громадянської протестності або громадянської конформності, виявлення «тригерних» ситуацій, що запускають механізм ігрових транзакцій;
- ⇒ робота з виявленими «тригерними» ситуаціями, а саме для кожної «тригерної» ситуації, що провокує особистість на гру, прописуються альтернативні (не-ігрові) транзакції, прийнятні/бажані для клієнта, моделювання психологічного результату взаємодії – як у випадку ігрових, так і у випадку альтернативних транзакцій, тобто порівняння психологічного виграшу відповідної громадянської гри (неоптимального для відносин з державою) і результату не-ігрової взаємодії у рамках суб'єкт-суб'єктної парадигми відносин особистості й держави. Це дає можливість більш цілісної, глибинної відмови від гри, ніж лише на поверхово-раціональному рівні (що відбувалося на першому етапі). У такий спосіб досягаються зміни в громадянській ідентичності, а також в уявній громадянській поведінці.

Порівняльний аналіз результатів діагностики громадянської ідентичності до і після консультативної роботи виявив значущі зміни у показниках концептуальності громадянської ідентичності (зростала деталізованість, внутрішня логічна узгодженість, відрефлексованість власної громадянськості), суб'єктної орієнтації (клієнти більшою мірою позиціонували себе автором власного життя в стосунках з державою, усвідомлювали відповідальність як за власний розвиток, так і за розвиток держави) та репрезентованості (підвищення положення громадянської ідентичності в ієрархії інших ідентичностей особистості).

Отже, психолого-консультативна робота з громадянською ідентичністю особистості дала досить різнопланові результати; вона спричиняла розвиток, оновлення і остаточне становлення громадянської ідентичності особистості.

Перспектива подальших досліджень полягає в з'ясуванні впливу на становлення громадянської ідентичності менталітету громадянської спільноти; детальнішому вивченні проблеми деформацій зазначеного становлення, зумовлених як індивідуальними, так і суспільно-психологічними чинниками; в розширеному аналізі впливу політико-психологічних чинників на становлення громадянської ідентичності; кроскультурному аналізі особливостей становлення громадянської ідентичності.

References :

- Astin, A.W., & Sax, L.J. (1998). How undergraduates are affected by service participation. *Journal of College Student Development*, 39, 251–263.
- Berne, E. (1961). *Transactional Analysis in Psychotherapy: A systematic individual and social psychiatry*. New York: Grove Press. <https://doi.org/10.1037/11495-000>
- Berne, E. (1964). *Games People Play: The Basic Handbook of Transactional Analysis*. New York: Ballantine Books.
- Boroş, S. (2008). Organizational identification: theoretical and empirical analyses of competing conceptualizations. *Cognition, Brain, Behavior*, 12(1), 1–27.
- Corey, G. (2013). *Theory and practice of counseling and psychotherapy*. Belmont, Calif: Wadsworth.
- Doolittle, A., & Faul, A. (2013). Civic Engagement Scale: A Validation Study. *SAGE Open*, 3, 1–7. <https://doi.org/10.1177/2158244013495542>

- Goffman, E. (1969). *Strategic Interaction*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.), *Handbook of identity theory and research* (pp. 771–787). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7988-9_32
- Hornostai, P. (2007). *Lichnost i rol: rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role. Role approach to social psychology of personality]. Kyiv: Interpress LTD (in Russian)
- Jackson, R., & Hogg, M. (2010). Civic identity. In R. Jackson & M. Hogg (Eds.), *Encyclopedia of identity* (Vol. 1, pp. 81–83). Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781412979306.n30>
- Jung, C. G. (1958). *The undiscovered Self (present and future)*. Florence, KY, USA: Routledge.
- Kaldor, M. (2013). Identity and war. *Global Policy*, 4, 336–346. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12084>
- Kreiner, G. E., & Ashforth, B. E. (2004). Evidence toward an expanded model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 25(1), 1–27. <https://doi.org/10.1002/job.234>
- Mabry, J.B. (1998). Pedagogical variations in service-learning and student outcomes: How time, contact, and reflection matter. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 5, 32–47
- McLeod, S.A. (2019). Case study method. *Simply Psychology*. www.simplypsychology.org/case-study.html
- Moely, B., Mercer, S., Ilustre, V., Miron, D., & McFarland, M. (2002). Psychometric properties and correlates of the Civic Attitudes and Skills Questionnaire (CASQ): A measure of students' attitudes related to servicelearning. *Michigan Journal of Community Service Learning*, 8(2), 15–26. <http://hdl.handle.net/2027/spo.3239521.0008.202>
- Mushkevych, M., & Chaharna, S. (2017). *Osnovy psykhoterapiyi* [Basics of psychotherapy]. Lutsk: Vezha-Druk (in Ukrainian)
- Petrovska, I. (2021a). Psychological model of civic identity formation. *Journal of Education Culture and Society*, 12, 167–178. <https://doi.org/10.15503/jecs2021.2.167.178>
- Petrovska, I. (2021b). Rozrobka ta aprobatsiya opytuvalnya "Diahnostyka zrilosti ta typu hromadyanskoyi identychnosti osobystosti" [Development and validation of a Questionnaire "Diagnosis of Maturity and Type of Civic Identity"]. *Problems of Political Psychology*, 24(1), 208–232. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-76> (in Ukrainian)
- Petrovska, I. (2022). Typology of Civic Identity. *Current Issues in Personality Psychology*. <https://doi.org/10.5114/cipp.2022.116324>
- Rubin, B. (2007). "There's still not justice": Youth civic identity development amid distinct school and community contexts. *Teachers College Record*, 109, 449–481. <https://doi.org/10.1177/016146810710900202>
- Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: The case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34, 139–157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>
- Vasilyuk, F. (1984). *Psikhologiya perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy)* [Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations)]. Moscow: Moscow University Press (in Russian)
- Vos, J., & van Rijn, B. (2021) The Evidence-Based Conceptual Model of Transactional Analysis: A Focused Review of the Research Literature. *Transactional Analysis Journal*, 51(2), 160–201. <https://10.1080/03621537.2021.1904364>
- Zhadan, I. (2017). Empirychne doslidzhennia osoblyvostei hromadyanskoj ta natsionalnoy samoidentyfikatsii molodi: bazovi poniattia ta pokaznyky [Empirical study of the peculiarities of civic and national self-identification of youth: basic concepts and indicators]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 39, 60–68 (in Ukrainian)

Inha Petrovska

PhD, Associate Professor of the Department of Psychology, Ivan Franko Lviv National University, Lviv (Ukraine)

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING WITH CIVIC IDENTITY PROBLEMS

ABSTRACT

The article describes the main stages of psychological counseling work with civic identity problems, analyzes the dynamics of the civic identity of clients during counseling sessions. It was found that the request of most clients was based on deep frustration due to: disappointment in the possibilities of self-realization in the organizational environment of the state; clashes with law enforcement agencies and dissatisfaction with the legislation of their own state; unsuccessful attempts to emigrate. Clients' expectations about the results of psychological work with civic identity concerned the harmonization of relations with the state, the acceptance of their own state, and finding new resources for self-realization in the state of own citizenship. It was found that the main deformation of the civic identity of clients was their focus on the destructive game and scenario interaction with the state, which hindered the normal social self-realization of the individual and led to a constant external search for a "better" state and "better" citizenship; to a lesser extent, another deformation of civic identity was presented - its de facto unformedness. It was determined that the most common games for [clients](#) were: "The state oppresses me" (role "Victim", 33%), "If not this state" (role "Offended", 28%); less often - "Privilege" (14%),

© Inha Petrovska

"Patriot" (14%) and "Exemplary Citizen" (11%). Psychological counseling work with games was carried out in accordance with the postulates of transactional analysis and included the following main stages: 1) awareness of the game (search for the game as a series of complementary transactions that inevitably lead to a destructive result in relations with the state and in civic self-realization), formulation of the thesis (the main purpose of the game), finding clients' psychological gain, as well as a discussion of the antithesis of the game, the ability to stop it, get out of the game; 2) manifestation of mechanisms of imitation and internalization of civic thinking stereotypes in clients' childhood in order to find the moment of "beginning" of this game; 3) analysis of the sources of subject-object / object-subject paradigm of the individual's relationship with the state and possible emotional fixations in positions of civic protest or civic conformity, identification of "trigger" situations that trigger the mechanism of game transactions; 4) development of new (non-game) ways of behavior in "trigger" situations of interaction with the state. A comparative analysis of the results before and after psychological counseling showed an increase in the conceptuality and subjective orientation of civic identity, as well as increasing its hierarchical position (representation) in the structure of other personal identities.

Keywords: civic identity, deformations, transactional analysis, psychological counseling.

Петровська Інга Ростиславівна

Кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри психології,
Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів
(Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО- КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РОБОТИ З ПРОБЛЕМАМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

АНОТАЦІЯ

В статті описано основні етапи психолого-консультативної роботи з проблемами громадянської ідентичності, проаналізовано динаміку громадянської ідентичності клієнтів під час консультативних сесій. Встановлено, що в основі запиту більшості клієнтів лежала глибока фрустрація, зумовлена: розчаруванням у можливостях самореалізації в організаційному середовищі держави; зіткненням з правоохоронними ор-

ганами та незадоволенням законодавством власної держави; невдалим спробами еміграції. Експектації клієнтів щодо результатів психологічної роботи з громадянською ідентичністю стосувалися гармонізації стосунків з державою, акцептації власної держави, знаходження нових ресурсів самореалізації власне на території держави громадянства. З'ясовано, що основна деформація громадянської ідентичності клієнтів полягала у їх спрямованості на деструктивну ігрову та сценарну взаємодію з державою, яка перешкоджала нормальній соціальній самореалізації особистості і спричиняла постійний зовнішній пошук «кращої» держави і «кращого» громадянства; меншою мірою була представлена інша деформація громадянської ідентичності – це її фактична несформованість. Визначено, що найпоширенішими іграми у клієнтів були: «Держава гнобить мене» (роль «Жертва», 33%), «Якщо б не ця держава» (роль «Образений», 28%); рідше – «Пільговик» (14%), «Патріот» (14%) і «Зразковий громадянин» (11%). Психолого-консультативна робота з іграми здійснювалася згідно з постулатами транзактного аналізу і передбачала такі основні етапи: 1) усвідомлення гри (пошук гри як серії взаємодоповнюючих транзакцій, які неминуче призводять до деструктивного результату в стосунках з державою та у громадянській самореалізації), формулювання тези (основне призначення гри), знаходження власного психологічного виграшу, а також обговорення антитези гри, можливості її зупинити, вийти з гри; 2) вияв специфіки роботи механізмів наслідування та інтеріоризації стереотипів громадянського мислення в дитинстві задля знаходження моменту «початку» цієї гри; 3) аналіз джерел суб'єкт-об'єктної / об'єкт-суб'єктної парадигми стосунків особистості з державою та можливих емоційних фіксацій на позиціях громадянської протестності або громадянської конформності, виявлення «тригерних» ситуацій, що запускають механізм ігрових транзакцій; 4) напрацювання нових (не-ігрових) способів поведінки в «тригерних» ситуаціях взаємодії з державою. Порівняльний аналіз результатів діагностики громадянської ідентичності до і після психолого-консультативної роботи засвідчив зростання концептуальності та суб'єктної орієнтованості громадянської ідентичності, а також підвищення її ієрархічного поло-

ження (репрезентованості) в структурі інших ідентичностей особистості.

Ключові слова: громадянська ідентичність, деформації, транзактний аналіз, психолого-консультативна робота.

Петровская Инга Ростиславовна

Кандидат технических наук, доцент, доцент кафедры психологии,
Львовского национального университета имени Ивана Франка,
г. Львов (Украина)

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГО- КОНСУЛЬТАТИВНОЙ РАБОТЫ С ПРОБЛЕМАМИ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

АННОТАЦИЯ

В статье описаны основные этапы психолого-консультативной работы с проблемами гражданской идентичности, проанализирована динамика гражданской идентичности клиентов во время консультативных сессий. Установлено, что в основе запроса большинства клиентов лежала глубочайшая фрустрация, обусловленная: разочарованием в возможностях самореализации в организационной среде государства; столкновением с правоохранительными органами и недовольством законодательством собственного государства; неудачными попытками эмиграции. Экспектации клиентов по результатам психологической работы с гражданской идентичностью касались гармонизации отношений с государством, акцептации собственного государства, нахождения новых ресурсов самореализации на территории государства своего гражданства. Выяснено, что основная деформация гражданской идентичности клиентов заключалась в их направленности на деструктивное игровое и сценарное взаимодействие с государством, которое препятствовало нормальной социальной самореализации личности и влекло за собой постоянный внешний поиск «лучшего» государства и «лучшего» гражданства; в меньшей степени была представлена другая деформация гражданской идентичности – это ее фактическая несформированность. Определено, что наиболее распространенными играми у клиентов были: «Государство угнетает меня» (роль «Жертва», 33%), «Если бы не это государство» (роль «Обиженный», 28%); реже – «Льготник» (14%), «Патриот» (14%) и

«Образцовый гражданин» (11%). Психолого-консультативная работа по играм осуществлялась согласно постулатам транзактного анализа и предусматривала следующие основные этапы: 1) осознание игры (поиск игры как серии взаимодополняющих транзакций, которые неизбежно приводят к деструктивному результату в отношениях с государством и в гражданской самореализации), формулирование тезиса (основное назначение игры), нахождение собственного психологического выигрыша, а также обсуждение анти-тезы игры, возможности ее остановить, выйти из игры; 2) выявление специфики работы механизмов подражания и интериоризации стереотипов гражданского мышления в детстве клиента для нахождения момента начала этой игры; 3) анализ источников субъект-объектной/объект-субъектной парадигмы отношений личности с государством и возможных эмоциональных фиксаций на позициях гражданской протестности или гражданской конформности, выявление «триггерных» ситуаций, запускающих механизм игровых транзакций; 4) наработка новых (неигровых) способов поведения в «триггерных» ситуациях взаимодействия с государством. Сравнительный анализ результатов диагностики гражданской идентичности до и после психолого-консультативной работы показал рост концептуальности и субъектной ориентированности гражданской идентичности, а также повышение ее иерархического положения (репрезентированности) в структуре других идентичностей личности.

Ключевые слова: гражданская идентичность, деформация, транзактний аналіз, психолого-консультативна робота.

How to cite (як цитувати):

Petrovska, I. (2022). PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING WITH CIVIC IDENTITY PROBLEMS. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 88-101. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.6> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 15.11.2021

Дата рекомендації до друку: 10.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

© Inha Petrovska

СТАВЛЕННЯ ДО ВАКЦИНАЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Морозова-Ларіна Ольга Ігорівна¹, Корніцька Вероніка Ігорівна²

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології, Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6257-1816>

²Студентка факультету психології, Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9995-3984>

UDC: 159.9

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться теоретико-емпіричний аналіз взаємозв'язку різноманітних соціокультурних чинників та нерішучості щодо вакцинації. Останні дослідження вказують на поширеність відмови вакцинуватись від різноманітних інфекційних захворювань, у тому числі від Covid-19. Таке ставлення формують різного роду чинники: власні переконання, недовіра до влади, прихильність до теорій змов.

У статті аналізуються причини виникнення нерішучості вакцинуватись та різні підходи у дослідженні цього питання, окреслюються подальші наукові перспективи. Проведене дослідження виявляє кореляційні зв'язки та особливості прояву нерішучості/відмови від вакцинації з такими соціокультурними чинниками як релігійність, ставлення до ЛГБТ спільнот, довіра до влади тощо. Надається психологічне пояснення виявленим закономірностям.

Дана робота сприяє розвитку теми формування позитивного ставлення до вакцинації.

Ключові слова: щеплення, вакцинація, Covid-19, антивакцинація.

Постановка проблеми. Всесвітня організація охорони здоров'я вважає вакцинацію (або імунізацію, щеплення) найбільш дієвим й ефективним способом лікування та профілактики інфекційних захворювань. Це також найбільш вдалий захід у контексті масової охорони здоров'я, який щорічно рятує життя і здоров'я мільйонів людей по всьому світу.

Але, попри це, за останні 20 років спостерігаються спалахи інфекційних захворювань, від яких існує вакцина. Більше того, такі спалахи захворювань трапляються у економічно розвинених країнах із високим рівнем життя, де доступ до вакцин має переважна більшість населення. Це говорить про те, що люди з тих чи інших причин нехтують вакцинацією і ця поведінка є,

нажаль, поширеною.

Дана тенденція є особливо небезпечною у контексті пандемії COVID-19. Згідно систематичного огляду щодо рівня прийняття вакцинації по всьому світу, лояльність дорослих громадян США щодо вакцинації від COVID-19 становить за різними опитуваннями від 56,9% до 75,4%. У результаті ж іншого онлайн-опитування 804 американців наприкінці 2020 року було виявлено, що 14,8% опитуваних не бажають бути вакцинованими від коронавірусу, а інші 23,0% вагаються (Jeanette B.Ruiz, Robert A.Bell, 2021). Подібна ситуація спостерігається й у ряді інших країн.

Отже, не буде перебільшенням вважати, що дослідження психологічних та соціокультурних причин

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Olha Morozova-Larina, Veronika Kornitska

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

зазначеної тенденції є вкрай важливим для запобігання розповсюдження інфекційних захворювань.

Метою нашого дослідження стало вивчення питання відмови або нерішучості щодо вакцинації від Covid-19 та її зв'язок із соціокультурними чинниками (цінності, ставлення до влади тощо).

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблема упередженого ставлення до вакцинації охоплює весь світ та цікавить багатьох дослідників. Група експертів з вакцинації ВООЗ запропонувала таке визначення: "Нерішучість з приводу вакцинації – це затримка у прийнятті або відмові від вакцин, незважаючи на наявність послуг з вакцинації. Нерішучість щодо вакцинації – це складне явище, що залежить від контексту, та яке варіюється в залежності від часу, місця і конкретної вакцини. На нерішучість впливають такі фактори, як впевненість (відсутність довіри до вакцини або до поставачальника), самозаспокоєння (немає відчуття необхідності, цінності вакцинації) і зручність (ускладнено доступ до вакцин)" (WHO, 2014).

Міжнародне опитування щодо впевненості в імунізації, проведене у 2016 році Larson H.J. et al підтверджує актуальність проблеми. Воно охопило 67 країн та 65 819 респондентів. 18 питань (4 з яких стосуються вакцин) були поставлені людям у формі живої зустрічі (28 країн, $n = 30\,230$), за допомогою стаціонарного телефону (16 країн, $n = 13\,062$) або ж онлайн (23 країни, $n = 22\,527$). Кількість респондентів варіювалася від 398 (найменша кількість) у Алжирі до 2080 (найбільша кількість) у Афганістані (Larson H.J. et al, 2016).

Питання стосувалися важливості вакцинації, її безпеки, ефективності та релігійної сумісності із переконаннями респондента. Питання наступні:

- 1) "вакцини важливі для дітей";
- 2) "в цілому я вважаю, що вакцини безпечні";
- 3) "в цілому я вважаю, що вакцини ефективні";
- 4) "вакцини сумісні з моїми релігійними переконаннями".

Оцінювання тверджень відбувалося за допомогою п'ятибальної шкали Лайкерта.

За результатами дослідження було виявлено:

1. Європейський регіон повідомляє про найвищі середні негативні відповіді з приводу важливості (8,0%), безпеки (17,0%) і ефективності (11,3%) вакцин

(порівняно із іншими країнами регіону). Окрім цього, сім з десяти країн, респонденти яких найбільш негативно ставляться до безпечності вакцин, знаходяться у європейському регіоні.

2. Європейському регіону властивий більший скептицизм, пов'язаний із важливістю і безпекою вакцин. У той час як Південно-східний азіатський та Західний тихоокеанський регіони повідомили про найвищу релігійну несумісність із вакцинацією.

Зрозуміло, що упереджене ставлення до вакцинації детермінується різними причинами і факторами. Як вже було сказано вище, нерішучість щодо вакцинації – це складне явище, яке залежить від контексту, воно варіюється в залежності від часу, місця і конкретної вакцини (WHO, 2014). Контекст, про який йде мова, є складним і багатограним, оскільки кожна людина, не дивлячись на велику кількість стандартних причин нерішучості щодо вакцинації, приводить свою власну унікальну аргументацію. Загальні та індивідуальні причини вписані у спільну ієрархію та складно між собою пов'язані.

Дослідники (Majid & Ahmad, 2020) з університету Торонто запропонували нову методологію у дослідженні цього питання. Головна їх ідея полягає у пропозиції сприймати нерішучість щодо вакцинації та фактори, що її спричиняють, у вигляді зубчастих колес. Таким чином, коли спрацьовує один фактор, найбільш пріоритетний, автоматично починають впливати й інші. Так, усі фактори якимось чином пов'язані один з одним, навіть якщо не пов'язані безпосередньо. Огляд цієї концепції дає можливість зробити висновок, що усі фактори тісно переплітаються між собою і несуть єдиний серйозний наслідок – недовіра до уряду, медичних працівників та відмова від вакцинації.

Аналізуючи психологічні причини нерішучості з приводу вакцинації, одна з перших можливих причин, що спадає на думку – непевність в імунізації внаслідок релігійних переконань. Існують різні погляди щодо цього феномену та його вплив на непевність з приводу імунізації. Ряд досліджень доводять наявність кореляції між високою релігійністю та нерішучістю щодо вакцинації. Існує й дискусійна думка про те, що чим вищий показник релігійності країни, тим більший рівень довіри до вакцинації (Eriksson & Vartanova, 2021).

Не дивлячись на те, що окремих досліджень ізольованого впливу релігійності на нерішучість щодо вакцинації вкрай мало, – вони варті пильної уваги. У більшості ж випадків релігійні переконання включаються у групу соціокультурних та соціоекономічних факторів разом із політичними переконаннями, статтю, віком тощо.

Конспірологічне мислення відіграє велику роль у нерішучості з приводу вакцинації та є її поширеною причиною. Наприклад, існує відомий міф про те, що вакцини здатні викликати аутизм, хоча жодних емпіричних доказів цьому наразі не існує (Shapiro et al., 2016).

Був проведений огляд актуальної літератури (Majid & Ahmad, 2020), де дослідники виділили 4 елементи системи охорони здоров'я, недовіра до яких є підґрунтям для поширення та розповсюдження конспірологічних теорій, а саме:

- ⇒ фармацевтичні компанії;
- ⇒ лікарі;
- ⇒ уряд;
- ⇒ академічні дослідження.

Проте, з перелічених чотирьох, ключовим елементом, який породжує різні теорії змов найактивніше, є саме фармацевтичні компанії. Далі дослідники описують чотири варіанти взаємозв'язків: перший, що фармацевтичні компанії мотивували конкретні види досліджень та ставили певні, вигідні їм, дослідницькі питання; другий, що фармацевтичні компанії платять лікарям щоб ті примушували вакцинувати дітей своїх пацієнтів; третій стосується численних відкликань вакцин; і четвертий стосується здогадок про те, що єдиний інтерес фармацевтичних компаній – максимізація прибутку (Majid & Ahmad, 2020).

У результаті проведення двох етапів анкетування батьків із Великої Британії було встановлено, що переконання у теорії змови пов'язане зі зменшенням намірів вакцинації (Jolley & Douglas, 2014). Ще одне цікаве дослідження висвітило, що існує взаємозв'язок між сильними переконаннями у змові щодо імунізації із більш сильними неприємними емоціями по відношенню до неї і великим емпіричним інтуїтивним мисленням, а також з нижчим рівнем освіти. Крім того, неприємні емоції щодо вакцинації та інтуїтивне мислення були пов'язані з відмовою від вакцинації. Ці результати

говорять нам про актуальність та значущість даної причини нерішучості щодо вакцинації.

Актуальним постало питання вакцинації від Covid-19, що породило велику кількість теорій змов. У дослідженні Bertin, P., Nera, K., & Delouvé, S. (2020), що проводилось на теренах Європи було досліджено взаємозв'язок між віруваннями в теорії змов COVID-19, ставленням до вакцини та наміром зробити щеплення проти COVID-19.

Кореляційний аналіз виявив взаємозв'язок між вірою у теорії змов та негативним ставленням до вакцинації й наміром зробити щеплення від Covid-19 у майбутньому. Також дослідження передбачало пошук більш конкретного зв'язку, а саме прихильності до лікування Covid-19 хлорохіном (котрий не пройшов достатню перевірку і не є гарантованим препаратом для лікування) зі схильністю до вірувань у теорії змов. Було доведено, що прихильники теорій змов підтримують лікування цим препаратом.

Цікавим є ще одне дослідження (Romer, D., & Jamieson, K. H., 2020), спрямоване на пошук взаємозв'язку між вірою у теорії змови та дотриманням профілактичної поведінки, слідуванням встановлених правил та вакцинації.

Результати дослідження такі, що віра у теорії змов, пов'язаних із Covid-19, була досить стабільною і в березні 2020 року і в липні 2020 року. Вона впливала на такі нюанси:

- ⇒ сприйняття загрози пандемії;
- ⇒ дотримання профілактичних заходів (носіння маски, рукавичок);
- ⇒ віра у безпеку вакцини;
- ⇒ намір зробити щеплення.

Тож, віра в теорії змови, пов'язаних з Covid-19, передбачає стійкість як до профілактичної поведінки, так і до майбутньої вакцинації проти вірусу. І для вирішення подальшого поширення вірусу буде критично важливо протистояти як теоріям змови, так і дезінформації про вакцинацію (Romer, D., & Jamieson, K. H., 2020).

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для вивчення взаємозв'язку нерішучості щодо вакцинації та соціальних чинників (ставлення до влади та соціокультурні цінності) було проведено опи-

тування у котрому взяли участь 257 респондентів. Середній вік – 26,2 років, в середньому значення відхиляються від середнього на 10,5 років; мода – 25,37 років; медіана – 26,57 років. Варіація середня (40,15%).

Нами було сформовано опитувальник, який містив питання про ставлення до влади, вакцинації та прихильність до консервативних чи прогресивних цінностей. До консервативних цінностей належать: релігійність, повага до влади, сімейні цінності, стосунки батьки-діти; до прогресивних – толерантність до розлучення, ЛГБТ, рівноправ'я меншин. Відповіді на питання досліджувані оцінювали від 0 до 5, де 0 – те, що вони не підтримують/чому не довіряють, а 5 – те, що вони підтримують/чому довіряють.

За результатами дослідження 30% (n=80) респондентів вакцинувались, а 66,3% (n=177) – ні. У той же час, 55,2% (n=142) вважають загрозу від Covid-19 серйозною. Також, більша частина респондентів (n=167) має позитивне ставлення до вакцинації (Рис.1).

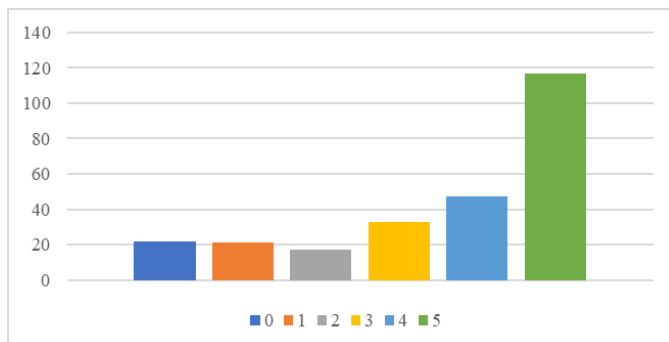

Рис.1. Ваше ставлення до вакцинації проти Covid-19?

Така статистика може свідчити про недостатню обізнаність щодо вакцинації, адже існування інформативної прогалини і породжує страх перед незвіданим. Отримані результати мають своє підтвердження у методології Majid & Ahmad, які у 5-ий фактор, що формує нерішучість щодо вакцинації, виділили – інформаційні ресурси та складність пошуку інформації

У дослідженнях, що були включені в огляд, батьки користувались 3-ма джерелами інформації:

- ⇒ представники доказової (офіційної) медицини;
- ⇒ представники комплементарної та альтернативної медицини;
- ⇒ засоби масової інформації та інтернет.

Було показано, що відкриті до нової інформації люди схильні довіряти офіційній медичній інформації.

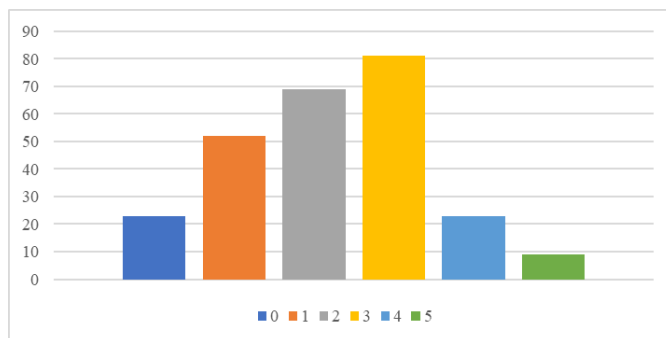

Рис.2. Чи довіряєте ви владі?

Ті, хто мають певні сумніви, вважають таку інформацію упередженою.

Більшість досліджуваних (n=111) обрала посередню відповідь на питання «Наскільки результативними ви вважаєте дії влади по ставленню до Covid-19?». Можливо, визначальними у цьому є втрати, що несе кожен окремий житель країни: втрата роботи, обмеження по переміщенню, зустрічам з близькими тощо. Доцільно провести аналогію із обов'язковою вакцинацією дітей перед вступом у навчальні заклади. Це 7-ий фактор у методології Majid & Ahmad – політика обов'язкової вакцинації. Відсутність вибору у батьків ставить їх у ступор та викликає різко негативне ставлення до уряду та медицини. З цього витікає питання довіри населення до влади (Рис.2).

Так, отримані результати підтверджують думку про певний зв'язок вакцинації та довіри до влади. Наприклад, нещодавнє дослідження (Freeman et al., 2020), що проводилось у Англії та нараховує 2501 осіб показало, що 50% від вибірки не підтримують теорії змови щодо вакцинації, 25% показали посередній ступінь довіри до змов, 15% показали рівень вище середнього і 10% мають дуже високий рівень схвалення. Більш високі рівні погодження з теоріями змов були пов'язані з меншим дотриманням усіх урядових настанов та меншою готовністю проходити діагностичні тести або тести на антитіла або робити щеплення. Такі ідеї також були пов'язані з параноїдальними проявами, загальними переконаннями щодо теорій змов з приводу вакцинації та недовірою до влади. Окрім того, Majid & Ahmad у своїй методології виділили це у окремий фактор: 6 фактор – недовіра до структур охорони здоров'я та уряду.

Перед проведенням процедури кореляції було перевірено дані на нормальність розподілу за критерієм Колмогорова-Смірнова. Результат ($p=0,00$) вказує на використання непараметричних методів дослідження. Тому кореляцію було розраховано за критерієм Спірмена (Таб.1).

Досліджувані, котрі вбачають у Covid-19 сер-

люють думку досліджень розглянутих у аналізі останніх публікацій. На противагу цьому, прогресивні погляди (толерантність до ЛГБТ, рівність меншин тощо) включають у себе позитивне ставлення до вакцинації. Можна припустити, що саме юнаки становлять цю категорію досліджуваних, і їх обізнаність та більший доступ до інформаційних джерел формує прихильність до

Таблиця 1.

Кореляційні зв'язки висвітлених у роботі питань

		Чи вакцинувалися ви?	Наскільки серйозно ви вважаєте загрозу від Covid-19	Наскільки результативними (позитивними) ви вважаєте дії влади по відношенню до COVID-19	Чи довіряєте ви владі?	Ваше відношення до вакцинації проти Covid-19?	Вам ближчі традиційні чи прогресивні цінності?
Чи вакцинувалися ви?	Коеф. кореляції	1,000	-,082	-,007	-,053	-,040	,027
	Знач. (двост.)	.	,190	,915	,398	,525	,667
Наскільки серйозно ви вважаєте загрозу від Covid-19	Коеф. кореляції	-,082	1,000	,187**	,147*	,370**	,154*
	Знач. (двост.)	,190	.	,003	,018	,000	,013
Наскільки результативними (позитивними) ви вважаєте дії влади по відношенню до COVID-19	Коеф. кореляції	-,007	,187**	1,000	,570**	,245**	,016
	Знач. (двост.)	,915	,003	.	,000	,000	,794
Чи довіряєте ви владі?	Коеф. кореляції	-,053	,147*	,570**	1,000	,174**	-,055
	Знач. (двост.)	,398	,018	,000	.	,005	,376
Ваше відношення до вакцинації проти Covid-19?	Коеф. кореляції	-,040	,370**	,245**	,174**	1,000	,282**
	Знач. (двост.)	,525	,000	,000	,005	.	,000
Вам ближчі традиційні чи прогресивні цінності?	Коеф. кореляції	,027	,154*	,016	-,055	,282**	1,000
	Знач. (двост.)	,667	,013	,794	,376	,000	.

** . Кореляція значуща на рівні 0,01 (двостороння).

* . Кореляція значуща на рівні 0,05 (двостороння).

йозну загрозу мають позитивне ставлення до вакцинації ($p=0,370$). Однак, питання «Чи вакцинувалися ви?» не корелює ні з одним вищенаведеним питанням. Тож, люди, які пройшли процедуру вакцинації керувались не лише бажанням самозахисту: це міг бути тиск зі сторони працевлаштувача, бажання подорожувати, вільно відвідувати місця скупчення людей тощо.

Прихильники прогресивних цінностей вбачають у Covid-19 загрозу ($p=0,154$) та позитивно ставляться до вакцинації ($p=0,282$). Оскільки одним із пунктів традиційних поглядів була релігія, можемо припустити, що це є одним із визначальних факторів у формуванні думки щодо вакцинації. Отримані дані підкрес-

Таблиця 2.

Зв'язки спряженості віку та традиційних/прогресивних цінностей

		вік						Всього
		до 18	18-24	25-34	35-44	45-54	55-64	
Вам ближчі традиційні чи прогресивні цінності?	1,00	0	11	5	4	2	3	25
	2,00	1	19	2	3	1	0	26
	3,00	2	49	0	9	6	3	69
	4,00	1	46	3	2	2	5	59
	5,00	2	62	6	3	3	2	78
Всього		6	187	16	21	14	13	257

вакцинації. Перевіримо це за допомогою таблиць спряженості.

Тож, наше припущення про те, що прихильниками прогресивних цінностей є, переважно, молоді люди підтвердилась. Їх більша частка припадає саме на показник «4» та «5», що і відповідає чиннику «прогресивні цінності».

Висновки. У ході дослідження було виявлено, що саме прихильники прогресивних цінностей позитивно ставляться до вакцинації. Більшу частину цієї вибірки становлять юнаки, що може свідчити про їх відкритість до нового, більший доступ до інформації та вибіркове мислення. Окрім того, таке ставлення не безпідставне, оскільки ця категорія досліджуваних вбачає у Covid-19 загрозу своєму здоров'ю.

Враховуючи отримані дані, можна зробити висновок, що головними причинами у нерішучості щодо вакцинації є прихильність традиційним цінностям. Сюди відноситься релігійність, сімейні стосунки, стосунки «батьки-діти». Основну категорію цих досліджуваних становлять люди віком 25+.

Також, в загальному, досліджувані не довіряють владі та вважають її кроки з приводу Covid-19 не результативними. Можливо, це також є одним із визначальних пунктів у формуванні ставлення до вакцинації, адже більша частина вибірки позитивно ставиться до вакцинації, але досі не зважилась на цей крок.

Перспективи подальших досліджень полягають в аналізі зв'язку нерішучості щодо вакцинації та стосунками із лікарями, оскільки у теоретичній частині ми з'ясували, що недовіра до медичних працівників є одною із визначальних причин у формуванні нерішучості. Також, важливо дослідити тенденцію розвитку усіх розглянутих причин: чи збільшується кількість людей, що вірять у конспірологічні теорії, чи змінюється кількість самих теорій змов, яка ситуація із інформаційною базою питання серед різних вікових категорій. Питання широкі, та потребує всезагального дослідження та усунення причин, що провокують нерішучість щодо вакцинації.

References:

- Bertin, P., Nera, K., & Delouvé, S. (2020). Conspiracy beliefs, chloroquine, and the rejection of vaccination: A conceptual replication-extension in the COVID-19 pandemic context.
- Brockhoff, H. J., Mollema, L., Sonder, G. J., Postema, C. A., van Binnendijk, R. S., Kohl, R. H., ... & Hahné, S. J. (2010). Mumps outbreak in a highly vaccinated student population, The Netherlands, 2004. *Vaccine*, 28(17), 2932-2936.
- Eriksson, K., & Vartanova, I. (2021). Vaccine confidence is higher in more religious countries. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 1-3.
- Freeman, D., Waite, F., Rosebrock, L., Petit, A., Causier, C., East, A., ... & Lambe, S. (2020). Coronavirus conspiracy beliefs, mistrust, and compliance with government guidelines in England. *Psychological Medicine*, 1-13.
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PloS one*, 9(2), e89177.
- Larson, H. J., De Figueiredo, A., Xiahong, Z., Schulz, W. S., Verger, P., Johnston, I. G., ... & Jones, N. S. (2016). The state of vaccine confidence 2016: global insights through a 67-country survey. *EBioMedicine*, 12, 295-301.
- Majid, U., & Ahmad, M. (2020). The factors that promote vaccine hesitancy, rejection, or delay in parents. *Qualitative Health Research*, 30(11), 1762-1776.
- Romer, D., & Jamieson, K. H. (2020). Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the US. *Social science & medicine*, 263, 113356.
- Ruiz, J. B., & Bell, R. A. (2021). Predictors of intention to vaccinate against.
- Shapiro, G. K., Holding, A., Perez, S., Amsel, R., & Rosberger, Z. (2016). Validation of the vaccine conspiracy beliefs scale. *Papillomavirus research*, 2, 167-172.
- Thierry, S., Alsibai, S., & du Châtelet, I. P. (2008). An outbreak of measles in Reims, eastern France, January-March 2008-a preliminary report. *Eurosurveillance*, 13(13), 1-2.
- World Health Organization. Report of the SAGE working Group on vaccine hesitancy: 2014.

Olha Morozova-Larina

PhD in Psychological Sciences, associate professor of the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology, Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Veronika Kornitska

Student of the Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

**ATTITUDES TO VACCINATION:
SOCIOCULTURAL AND PSYCHOLOGICAL
CONTEXT**

ABSTRACT

In the article, theoretically-empirically analyzes of the correlation of indecision regarding vaccination and social-cultural factors are conducted. The analyses of recent researches point out at spread of indecision regarding immunization against different infectious diseases, including Covid-19. This attitude is created by diverse causes/aspects such as own persuasions, mistrust of government, development of conspiracy theories.

In the article, reasons for the emergence of indecisiveness are analyzed, the existing methodologies concerning the issue are considered, and the perspective of the investigation is proposed.

The study showed the following results: 30% (n = 80) of the respondents were vaccinated, and 66.3% (n = 177) were not. At the same time, 55.2% (n = 142) consider the threat from Covid-19 as serious. Also, most of the respondents (n = 167) have a positive attitude towards vaccination and are mainly supporters of progressive values (equality of minorities, tolerance towards the LGBT community, etc.). In addition, respondents who see Covid-19 as a serious threat have a positive attitude towards vaccination ($p = 0.370$).

Summing up, the main reason for the hesitation of vaccination is adherence to traditional values. This includes religiosity, family relationships, and parent-child relationships. The main category of these subjects are people aged 25+.

Also, in general, the subjects do not trust the authorities and consider their steps regarding Covid-19 to be ineffective. Perhaps this is also one of the defining points in the formation of attitudes towards vaccination, because most of the sample has a positive attitude towards vaccination, but has not decided on this step yet.

Key words: vaccination, Covid-19, anti-vaccination.

Морозова-Ларина Ольга Игоревна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психодиагностики и клинической психологии, Киевского Национального Университета имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

Корницкая Вероника Игоревна

Студентка факультета психологии, Киевского Национального Университета имени Тараса Шевченко, г. Киев (Украина)

**ОТНОШЕНИЕ К ВАКЦИНАЦИИ:
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ
КОНТЕКСТ**

АННОТАЦИЯ

В статье проводится теоретико-эмпирический анализ взаимосвязи нерешительности вакцинации и социокультурных факторов. Анализ последних исследований указывает на распространенность нерешительности иммунизации от различных инфекционных болезней, в том числе Covid-19. Такое отношение формируют разного рода факторы: собственные предубеждения, недоверие к власти, возникновение теорий заговоров.

Авторы анализируют причины возникновения нерешительности, рассматривают существующие методологии по данному вопросу и очерчивают дальнейшую перспективу исследований.

Проведенное исследование показывает следующие результаты: с учетом того, что 30% (n=80) выборки вакцинирована, а 66,3% (n=177) – нет, 55,2% (n=142) считают угрозу от Covid-19 серьезной. Также большая часть респондентов (n=167) имеет положительное отношение к вакцинации и в основном это сторонники прогрессивных ценностей (равенство меньшинств, толерантность к ЛГБТ сообществу и т.п.). Кроме того, исследуемые, которые видят в Covid-19, серьезную угрозу имеют положительное отношение к вакцинации ($p=0,370$).

Учитывая полученные данные, можно сделать вывод, что главной причиной в нерешительности вакцинации является приверженность традиционным ценностям. Сюда относятся религиозность, семейные отношения, отношения родители-дети. Основную категорию этих испытуемых составляют люди в возрасте 25+.

Также, в общем, испытуемые не доверяют власти и считают её шаги по поводу Covid-19 не результативными. Возможно, это также один из определяющих пунктов в формировании отношения к вакцинации, ведь большая часть выборки положительно относится к вакцинации, но до сих пор не решилась на этот шаг.

Ключевые слова: прививка, вакцинация, Covid-19, антивакцинация.

How to cite (як цитувати):

Morozova-Larina, O., & Kornitska, V. (2022). ATTITUDES TO VACCINATION: SOCIOCULTURAL AND PSYCHOLOGICAL CONTEXT. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 102-109. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.7> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 21.10.2021

Дата рекомендації до друку: 11.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

Паскевська Юлія Анатоліївна¹

¹Докторантка Волинського національного університету імені Лесі Українки, кандидат психологічних наук, доцент, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9944-8555>

UDC: 159.9.072.432

АНОТАЦІЯ

В статті розглянуто актуальну проблематику психологічного ресурсу персоналу пенітенціарних установ, зокрема феномену резильєнтності як необхідності опору стресам та прояву психічної стійкості, що проявляються у професійній діяльності. Наголошено, що професійна діяльність персоналу пенітенціарних установ містить травмівні робочі ситуації та наповнена стрес-чинниками. Обґрунтовано екстремальний характер їх діяльності, а процес адаптації персоналу пенітенціарних установ до екстремальних умов праці залежить від сили стресорів і стресостійкості: запасу важливих інформаційно-енергетичних ресурсів для подолання стресових ситуацій. Узагальнено наведено властивості стресостійкості особистостей екстремального виду професії: психофізіологічні, емоційні, когнітивні, інтегративні.

Представлено стислий огляд різних підходів до концептуалізації та визначення поняття резильєнтності – як риси чи здатності особистості; як процесу та як адаптаційно-захисного механізму особистості. Наведено складові резильєнтності: 1) когнітивна гнучкість та рефреймінг; 2) ресурсні емоційні стани; 3) зв'язок із цінностями, духовність, сенс життя; 4) ефективні стратегії копію; 5) соціальна компетентність. Визначено, що перевагами дії резильєнтності є висока адаптивність, психологічне благополуччя та успішність у діяльності. Приділено увагу також теоретико-методологічній моделі резильєнтності, яка містить чотири фази: конфронтація з факторами ризику (травмівними подіями); активація захисних факторів та факторів вразливості; взаємодія між захисними факторами та факторами вразливості; можливі результати: резильєнтність, дезадаптація.

Запропоновано розуміння того, що резильєнтність відіграє важливу роль у здатності та формуванні посттравматичного зростання персоналу пенітенціарних установ. Встановлено, що задля досягнення рівня інтегрованості персоналу пенітенціарних установ в обраному аспекті адаптації до професійної діяльності, необхідним є розвиток успішних копію – стратегій шляхом навчання навичкам саморегуляції та покращення рівня стресостійкості, пов'язаних із рівнем задоволеності працею.

Ключові слова: адаптація, копію-стратегії, персонал пенітенціарних установ, професійна діяльність, психічне здоров'я, посттравматичне зростання, резильєнтність, стресостійкість, екстремальні умови.

Постановка проблеми. Працівникам пенітенціарних установ України часто доводиться безпосередньо діяти в екстремальних умовах, що підвищує вимоги до рівня розвитку професійних якостей та задіяння особистісних ресурсів. Серед важливих професійних якостей виокремлюються такі як: здатність працівника розуміти та передавати інформацію, встановлювати й підтримувати необхідні контакти, розуміти ситуацію та предмет спілкування, вирішувати конфліктні та про-

BLEMНІ ситуації за оптимального використання ресурсів. Наявність вищезазначених професійних якостей обумовлює як результативність виконання службових завдань, так й життя людей. Екстремальний характер служби також пов'язаний з постійною готовністю і можливістю використання зброї, що негативно впливає на емоційний стан працівників, психічне та соматичне їх здоров'я, якість соціальної взаємодії і, звісно, їхню психологічну стійкість і успішність професійної діяльності

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © *Iuliia Paskevsk*

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

(Ахмедилін, 2013). У цьому контексті важливою професійною якістю є психологічна стійкість щодо екстремальних умов служби та ймовірного негативного впливу з боку засуджених з причини визнання їх дій та поведінки у категоріях кримінального порушення та антисоціальності.

Специфічне середовище професійної діяльності характеризується наявністю протиріч, ризиків та невизначеності при виконанні службових обов'язків персоналу пенітенціарних установ видається таким, що потребує особливого дослідження з метою реалізації державної політики у сфері виконання покарань.

Професійна діяльність персоналу пенітенціарних установ містить також травмівні робочі ситуації та наповнена стрес-чинниками, які обумовлені низкою правил установ, обмеженнями, жорсткістю рамок, чіткістю виконання цих правил та умов, неможливістю вийти за межі правил, збільшенням інтенсивності дій в умовах дефіциту часу. Слід зазначити, що екстремальні умови праці персоналу пенітенціарних установ можна класифікувати: конфліктно-агресивні ситуації, ситуації з дефіцитом ресурсу часу для виконання поставлених завдань та з браком відповідних професійних можливостей (новизна ситуації, недолік інформації, недостатньо навичок дії в стресовій ситуації), ситуації непередбачуваності (асоціальна поведінка засуджених, некоректна оцінка факторів, субкультура), неочікувані ситуації (надзвичайні ситуації, ситуації жорстокості, смерть) тощо. Безперечним є, що у фахівців не повинно бракувати ресурсів, зокрема успішних копінг-стратегій опанування стресом, необхідних для праці в екстремальних умовах. Так, постає особливо актуально питання щодо збереження їх психічного здоров'я. На думку С.Д. Максименка, психічне здоров'я – аспект здоров'я взагалі, який підкреслює стан душевного комфорту, відсутність патологічних психічних проявів та здатності до ефективної діяльності і саморегуляції у відповідності до власних (відрефлексованих) цілей і інтересів людини (Максименко, 2008). Відповіді на питання, як і яким чином персонал пенітенціарних установ здатний вистояти, відновитися і навіть психологічно зрости, зміцніти після складних негараздів, є певним викликом для науковців і практиків.

На нашу думку, резилієнтність як особливість

людської психіки набуває великого значення для персоналу пенітенціарних установ саме через необхідність опору стресам та виявляти психічну стійкість, що проявляються у професійній діяльності. Наразі актуалізується потреба в глибокому, цілеспрямованому вивченні умов збереження психологічної стабільності та розвитку резильєнтності фахівців установ виконання покарань як їх психологічного ресурсу.

Слід зазначити, що питанню розвитку резильєнтності персоналу пенітенціарних установ із врахуванням вимоги екстремального характеру діяльності не приділяється належна увага.

Аналіз досліджень і публікацій. Стресогенне середовище установ виконання покарань вимагає від співробітників цих інституцій адаптації. Адаптація ж персоналу пенітенціарних установ до екстремальних умов праці залежить від сили стресорів і стресостійкості: запасу важливих інформаційно-енергетичних ресурсів для подолання стресових ситуацій. За визначенням Г. Сельє, «стрес» виступає як адаптація особистості в умовах впливу стрес-факторів (Сельє, 1992). Слід зазначити, що переживаючи одні й ті ж умови, можуть бути різні реагування на стрес-фактори: Є зрозумілим, що у кожного буде своя межа, що визначає певний поріг стресостійкості, а це визначає певний спосіб подолання стресу в екстремальних умовах діяльності. Опанувати стресову ситуацію з точки зору когнітивного напрямку дослідження стресу, за Р. С. Лазарусом, означає оцінити її значення для себе, її вплив на себе та свої ресурси для того, щоб справитися з нею (Когут, 2019).

Виокремлюють гострі та хронічні стреси. Гострі стреси можуть викликати посттравматичний стресовий розлад, а хронічні стреси сприяють емоційному вигоранню: втрачається мотивація до праці. Методологічні наукові дослідження представлені у: концепції стресу Г. Сельє (Сельє, 1992); теорії гомеостазу У. Кеннона; ендокринології стресу Р. Сапольскі (Сапольски, 2015); метод десенсибілізації стресових розладів особистості Ф. Шапіро; дослідження залежності соматичних захворювань від стресових подій у житті людини Т. Холмса і Р. Райха; теорія «поля» К. Левіна; теорія «фрустрації-агресії» Л. Берковиця; фрустраційна теорія агресії Дж. Долларда і Н. Міллера; поняття про синдром емоційного вигорання Х. Дж. Фрейденберга

(Когут, 2019); екзистенційно-гуманістичний підхід Джеймса Бюджентала (концепція суб'єктивного в практичній діяльності пси-хотерапевта); ідеї про емоційний інтелект Деніела Гоулмена; теорія трансактного аналізу Е. Берна; концепція неврозів А. Адлера; когнітивна теорія стресу Р. С. Лазаруса; концепція стресу Л. О. Китаєва-Смика (Китаєв-Смик, 1983); аналіз понять «стрес» і «психологічна травма» Ю. А. Фесенко, В. І. Гарбузова; вчення про «розвивальну роль неврозу» К. Г. Юнга; смислова теорія особистості В. Франкла; концепція інтегрального нейропрограмування С. В. Ковальова (Когут, 2019); ідея «присутності» Емі Кадді; дослідження феноменів «переживання», кризи, фрустрації, конфлікту і стресу Є.Ф. Василюка (Василюк, 1984).

Когут О.О. узагальнено наступні властивості стресостійкості особистостей екстремального виду професії (Когут, 2020):

- психофізіологічні: підвищення рівня стійкості до фізичних стрес-факторів (переохолодження організму, виснаження організму, робота в темряві, агресивне спілкування тощо), опрацювання негативних захисних реакцій (втеча, тремтіння, ступор, тривожність, метушливість, паніка, гнів, агресія, істерика, страх, горе) на екстремальні та повсякденні, часто повторювані стресові умови праці (провокація, конфліктність, агресивність з боку громадян, переживання втрати, спостереження за чужим горем), здатність до вегетативної саморегуляції – вміння керувати процесами збудження і гальмування завдяки дихальним практикам (зняття зайвої напруженості), знання про особливості власного темпераменту та вміння їх застосовувати в екстремальних ситуаціях (відповідні характеристики, які притаманні тим чи іншим особам із відповідним типом, холерики, сангвініки, флегматики, меланхоліки);

- емоційні: підвищення психоемоційного балансу: формування відчуття особистої безпеки та захищеності – зміна негативних механізмів захисту, опрацювання руйнуючих емоцій, дезорганізуючих страхів та побоювань, підвищення рівня комунікативної компетентності, підвищення рівня впевненості у собі (опрацювання тривожності, сором'язливості, агресивності, неадекватної самооцінки), опанування емоційного вигорання (формування позитивної мотивації до професії), помірний рівень психодинамічних властивос-

тей (нейротизм, збалансованість в розподілі уваги та енергії між зовнішнім та внутрішнім світом – екстравертованість-інтровертованість, стриманість в емоціях), психологічна надійність – стійкість до перенапруження, небезпеки та невдач у сполученні зі здатністю до виправданого ризику, швидке подолання стану фрустрації (переживання та розчарування);

- когнітивні: формування успішних копінг-стратегій, опанування і вдосконалення вмінь перетворювати фактори незнайомих або небезпечних дій у добре вивчені, треновані й відпрацьовані, підпорядковані, контрольовані та керовані ситуації: саморегуляція, спроможність належного адекватного відображення стресової ситуації, рішучість, наполегливість, обачність, холонокровність, вміння вибирати ефективні стратегії подолання складних ситуацій (орієнтованість на вирішення проблем, пошук соціальної підтримки), психологічна резилентність (інтелектуальна гнучкість), планомірне вирішення проблем, позитивна переоцінка ситуації, навички трансформації переживань стресової проблематики, опанування стресом (пошук точки опори у визначенні всіх складових стресу та смислів, застосування методів переробки травмуючого психіку матеріалу), розвиток критичного мислення (вміння бачити причини і наслідки стресу, глибоко мислити), висока «вартість» (відповідальність) рішень, що приймаються, здатність до переробки великих обсягів і потоків інформації, вміння самоорганізуватися та працювати в умовах жорсткого дефіциту часу, у максимально швидкому темпі, при низькому рівні організованості та зі значним психологічним навантаженням, володіти стратегіями подолання конфліктних ситуацій, стійка увага, практичне мислення, розсудливість, спостережливість, зібраність у стресовій ситуації;

- інтегративні: воля, цілеспрямованість, схильність до пошуку нестандартних варіантів виходу з напруженої ситуації, вміння бачити ситуацію широко та об'єктивно, розвинена уява, такий параметр когнітивного стилю як полнезалежність – вміння протистояти негативному впливу середовища, незалежність від чужої думки, навчання вмінню виокремлювати головне і не потопати у вирі подій, розвиток інтуїції та образного мислення, системний підхід до розв'язання надскладних ситуацій.

Наголосимо, що діагностика властивостей стресостійкості дозволить вчасно виявити ознаки загрози, правильно оцінити ситуацію, що склалася (факти, обставини, дії) та знайти успішне рішення щодо виходу з неї з мінімальними втратами ресурсів. Одночасно важливим є здатність людини знаходити шлях до психологічних ресурсів, що дає їм доступ до таких ресурсів та почуттів у релевантний та адаптивний спосіб.

За нашим переконанням, базовим психологічним ресурсом для персоналу пенітенціарних установ є резильєнтність. Концептуальні засади теоретичної та емпіричної бази дослідження феномену резильєнтності представлено у зарубіжних працях S. Luthar, A. Masten, K. M. Connor, J. R. Davidson, R. Newman, G. Richardson та багато ін. (Лютар, 2000; Мастен, 2014; Конор, 2003; Ньюман, 2005; Ричардсон та Девідсон, 2002). Термін «резильєнтність» було впроваджено науковцями E. Werner та R. Smith (Вернер та Сміт, 1992). Теоретико-методологічні моделі резильєнтності розкриваються у наукових доробках: процесуальна модель резильєнтності (K. Bolton, 2013, G. Richardson, B. Neiger, S. Jensen, K. Keumfer, 1990); багатовимірна модель резильєнтності A. Masten (2014); багаторівнева модель взаємодії з несприятливими обставинами Д. Леонтьєва (Леонтьев, 2013) та інші. У роботах Г.П. Лазос розкривається зміст психологічного/психотерапевтичного втручання з метою формування та розвитку резильєнтності (Лазос, 2020).

Теоретична платформа та концептуальна основа дослідження проблеми дозволили визначити **мету дослідження**: виокремити підходи до визначення поняття резильєнтності, її складові та модель резильєнтності як важливого психологічного ресурсу персоналу пенітенціарних установ для подальшої інтервенції її розвитку.

Методи дослідження. Науково-теоретичні методи: аналіз науково-дослідницьких джерел, синтез результатів дослідження, систематизація наукових даних, системний аналіз складових компонентів досліджуваної системи.

Виклад основного матеріалу. Резильєнтність відіграє важливу роль у здатності та формуванні посттравматичного зростання особистості (S. G. Lepore та T. A. Revenson, 2006). Сам термін «резильєнтність» пов'я-

заний зі здатністю психіки відновлюватися після несприятливих умов. У широкому розумінні за визначенням Г. Лазос, резильєнтність — це здатність людини або соціальної системи вибудовувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах (Лазос, 2018).

Існують трактування феномену резильєнтності. Проаналізуємо даний феномен за трьома векторами розуміння — як риса чи здатність особистості; як процес та як адаптаційно-захисний механізм особистості.

За першим розумінням резильєнтності як риси особистості/навички. За своєю суттю є складний, багатовимірний і динамічний комплекс особливостей людини, її здатністю, утримувати відносно стабільні, здорові рівні психологічного та фізичного функціонування внаслідок зазнання впливу окремої потенційно руйнівної події, а також здатність відчувати позитивні емоції та навчатись на власному досвіді (Bonanno, 2004). Психологічний сенс резильєнтності може визначатись як здатність індивіда протистояти і адаптуватися до несприятливих та травматичних подій (Walker, Pflingst Carnevali, Sgoifo, Nalivaiko, 2017). Наголошується, що це є персональна характеристика особистості, яка модує або пом'якшує негативні наслідки стресу і сприяє адаптації (Wagnild, Young, 1993).

D. Hellerstein визначає дві основні складові — фізичну резильєнтність як показник стресостійкості й толерантності та психологічну резильєнтність, що містить у собі розвиток та підтримку соціальних контактів, використання соціальної підтримки, віднайдення смислів у важких подіях або ситуаціях, підвищення освітнього рівня та опанування різних психотехнологій, що допомагають розвитку та доланню негативних наслідків після стресу (Хелерстейн, 2011). Резильєнтні люди мають три характеристики: стійке прийняття реальності; глибока, підкріплена міцними цінностями, віра в те, що життя має сенс; і надзвичайна здатність імпровізувати (Coutu, 2002).

Другим розумінням резильєнтності як процесу є набір гнучких когнітивних, поведінкових та емоційних відповідей на гострі або хронічні неприємності, що можуть бути як незвичайними, так і звичними для індивіда (Neenan, 2017). В цілому мова йде про динамічний процес адаптивного долання стресу та неприємностей, зберігаючи нормальне психологічне та фізіологічне

функціонування. Резильєнтність — це динамічний процес, що охоплює позитивну адаптацію в контексті пережитих значних життєвих негараздів (Luthar, Cicchetti, Becker, 2000). Як зазначає Г. Лазос (2018), динамічний процес резильєнтності містить: 1) контакт з несприятливими подіями чи факторами ризику; 2) активацію захисних факторів і їхню взаємодію з факторами уразливості; 3) в результаті відбувається створення резильєнтності або вихід до патологічного реагування психіки.

Важливим є розуміння резильєнтності і як позитивної адаптації/захисний механізм: позитивна адаптація в контексті істотних викликів, що по-різному звертаються до людської здатності їх обробляти, або до результатів успішного життєвого розвитку під час або внаслідок потенційно доленосних подій (Cutuli, Herbers, Masten, Reed, 2012). Перевагами дії резильєнтності є висока адаптивність, психологічне благополуччя та успішність у діяльності.

У працях І.В. Дубровіна зазначається, що одним із рівнів психологічного благополуччя є психологічне здоров'я, що відображається у внутрішній цілісності, визначеності людини, її гармонії зі своїм внутрішнім «Я» (Дубровіна, 1991). Вважається, що психологічне здоров'я — це прояв активності особистості у творчій і цілеспрямованій, перетворюючій її характері соціальної діяльності. Визначається вона науковцем як гнучкість і ефективність у випадку зустрічі з новими, потенційно небезпечними умовами, а також здатність надавати подіям бажаного для себе напрямку, так би мовити ефективна робота захисних механізмів. Про стан психологічного здоров'я також свідчить особистісна спрямованість людини, яка дозволяє людині стати самодостатньою, регулювати свої психічні процеси і орієнтуватися в поведінці й відносинах не тільки на норми, які задаються ззовні, але й на внутрішньо усвідомлені орієнтири (Аршава, 2006).

Зауважимо, коли йде вплив стрес-чинників, стається травматична подія, людина як би занурюється в цю подію, але глибина і тривалість буде залежити від багатьох факторів, зокрема від складових резильєнтності та від того, якою саме є сама подія, якою є людина, який її спосіб реакції на травматичні події, які є думки, на скільки людина вміє подбати про себе, про свій емоційний стан. Складові резильєнтності — це певний набір

компонентів, які переплітаються та взаємодоповнюють один одного. Серед складових резильєнтності виокремлюють: 1) когнітивна гнучкість та рефреймінг; 2) ресурсні емоційні стани; 3) зв'язок із цінностями, духовність, сенс життя; 4) ефективні стратегії копію; 5) соціальна компетентність. Символічно охарактеризуємо складові резильєнтності через призму метафори «долонь»: є чотири внутрішні компоненти, які є в середині людини, і на які вона може впливати, п'ятий компонент «соціальне оточення» буде залежити від того, як звучать попередні чотири компоненти, на скільки добре дозволяють будувати такі стосунки як взаємопідтримка, допомога та повага.

Можливість бути резильєнтним це динамічний процес адаптації до змін та викликів, які є у життєвому та професійному просторі. Через цей динамічний процес плекатися і збільшуються певні відповідні якості і характеристики людини. Розуміючи, що резильєнтність — це те, з чим народжується кожний і в залежності від того, який спосіб поведінки мислення обирає людина, буде залежити на скільки ця людина є резильєнтною. За нашим переконанням, навіть, якщо не завжди людина резильєнта, вона завжди може вибрати стратегію — «зростати в резильєнтності». Метафорично резильєнтність — це як «м'язи», з якими ми народжуємося, в залежності від того якими будуть «м'язи» — доволі в тонусі чи ні, це залежить від того, що ми робимо аби їх підживити. Плекати резильєнтність — це є певний вибір діяти згідно певної поведінки, яка допомагає справлятися із викликами. Разом із тим, резильєнтність — це спектр, а саме, в одних ситуаціях людина може бути більш стійкою, резильєнтною, в інших менш, проте завжди є можливість плекати резильєнтність. Це свідчить на користь того, що виклики, з якими стикаються у своїй професійній діяльності персонал пенітенціарних установ, можуть навчитися справлятися, обирати спосіб реагування на реальність.

У своєму дослідженні ми виходимо із теоретичної моделі резильєнтності, яку було створено на основі теоретичних та експериментальних досліджень Г. Richardson, К. Bolton, А. Masten. Модель складається з чотирьох окремих фаз (Bolton, 2013, Masten, 2014, Richardson, 2002):

· конфронтація з факторами ризику

(травмівними подіями);

- активація захисних факторів та факторів вразливості;
- взаємодія між захисними факторами та факторами вразливості;
- можливі результати: резильєнтність, дезадаптація.

Процес резильєнтності зазвичай починається з моменту порушення так званого біопсиходуховного гомеостазу людини під впливом різних травмівних факторів. Як ми зазначали раніше, у професійній діяльності персоналу пенітенціарних установ є багато травмівних ситуацій, власне які і можуть запускати процес резильєнтності. При цьому «біопсиходуховний гомеостаз» (термін, запроваджений G. Richardson) – це той стан людини, за якого вона фізично, психологічно та духовно пристосувалася до тих обставин, які склалися у її житті на певний момент часу (при цьому вони можуть бути як добрими, так і поганими) (Richardson, 2002).

Такий адаптований стан людини, в якому вона перебуває, визначають як «зона комфорту». У цьому контексті зауважимо, що «зона комфорту» означає лише ситуацію або позицію, до якої людина пристосувалася, і вона є знайомою чи звичною, навіть якщо ця позиція не є справді комфортною і навіть може створювати неадаптивні ситуації, які можуть не усвідомлюватися. Таким чином, після впливу травматичних подій і порушення «біопсиходуховного гомеостазу» активується комплекс захисних факторів. На цьому етапі відбувається ідентифікація цих факторів та їх наявність.

Протистояння травмівним факторам призводить до наступної фази – взаємодії між захисними факторами та факторами вразливості. За визначенням К. Bolton, взаємодія цих факторів є складним багатовимірним процесом, який відрізняється протягом життя залежно від обставин та стану людини, що опинилася в стресових (травмівних) обставинах (Bolton, 2013).

І саме така взаємодія призводить до завершальної фази, на якій відбувається або не відбувається реінтеграція (тобто відновлення). Цілком зрозуміло, що у разі володіння людиною достатнім набором захисних факторів, які ефективно протистоять факторам ризику і нейтралізують фактори вразливості, то результат цієї

взаємодії призведе до резильєнтності, а якщо у людини бракує захисних факторів, то наслідком може бути її подальша дезадаптація. Цей факт свідчить на користь того, що надзвичайно важливим є ідентифікація та розвиток захисних факторів у персоналу пенітенціарних установ.

Водночас автори процесуальної моделі резильєнтності G. Richardson, B. Neiger, S. Jensen, K. Keumfper (Richardson, Neiger, Jensen, Kumpfer, 1990). детальніше диференціюють ймовірні результати відновлення (реінтеграції), яке відбувається внаслідок взаємодії протилежних факторів. Вони вважають, що порушення біопсиходуховного гомеостазу призводить до процесів свідомого або неусвідомлюваного відновлення (реінтеграції), що відбувається наступними шляхами:

- резильєнтне відновлення (стійка резильєнтність, реінтеграція);
- відновлення назад, до гомеостазу (до попередньої зони комфорту);
- відновлення, що супроводжується певними втратами;
- дисфункціональна реінтеграція.

За нашим переконанням, у професійній діяльності персоналу пенітенціарних установ важливим є розвиток саме резильєнтного відновлення. При цьому, резильєнтне відновлення, згідно з авторами моделі, полягає в тому, що особистість досягає розуміння (інсайту) та відчуває певне зростання після впливу несприятливих життєвих обставин. Цей процес є тісно пов'язаним із набуттям інтроспективного досвіду особистості в її усвідомленні, виявленні та «вихованні» резильєнтних властивостей. На думку науковця Д. Леонтьєва, резильєнтність варто визначати як найнижчий, первісний рівень, а посттравматичне зростання як найвищий рівень реінтеграції. Автор зазначає, що резильєнтність і копінги (перший та другий рівні взаємодії) дають людині змогу подолати життєві негаразди без змін себе на противагу психологічним захистам і посттравматичному зростанню (Леонтьєв, 2013).

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Ми свідомі того, що важливим для збереження якості психічного здоров'я персоналу пенітенціарних установ є запровадження дієвих програм на випередження, профі-

лактику та попередження. У контексті психічного здоров'я дотримуємось підходу, що резильєнтність - це психологічний ресурс особистості з подолання стресу та адаптації до обставин життя включно з можливостями пережити почуття психологічного благополуччя, що забезпечує її повноцінне функціонування та обумовлений регулятивними, емоційними та соціально-поведінковими патернами. За належних умов, коли фокус уваги у розумінні резильєнтності спрямовується на вибір ефективних стратегій поведінки, мислення та при підтримці професійного й соціального середовища, у персоналу пенітенціарних установ буде реалізовуватися феномен постратматичного зростання, коли якість життя, задоволеність працею зростає. Перевагами дії резильєнтності є висока адаптивність, психологічне благополуччя та успішність у діяльності. Визначено, що з метою впливу на ресурсну складову психіки особистості важливими є інтервенції на підсиленні ресурсів персоналу на фізичному, емоційному, інтелектуальному, поведінковому, соціальному і духовному рівнях, та розвитку їх компетенцій, щоб сприяти стійкості до життєвих й професійних негараздів, замість зосереджуватись на її станах. Дослідження також показало багатогранність аспектів вивчення проблеми. Ми вбачаємо, щоб досягнути рівня інтегрованості персоналу пенітенціарних установ в обраному аспекті адаптації до професійної діяльності, необхідним є розвиток успішних копінг-стратегій шляхом навчання навичкам саморегуляції та покращення рівня стресостійкості, пов'язаних із рівнем задоволеності працею.

Перспективним нам вбачається розробляти спеціальні психотехнології для психопрофілактики та розвитку резильєнтності, життєстійкості, стресостійкості, а також розвитку здатності самостійно долати стресові ситуації персоналу пенітенціарних установ як важливого показника їх психічного здоров'я, спираючись на розуміння людської спроможності до психологічної позитивної адаптації в несприятливих обставинах.

References :

- Arshava Y.F. (2006). *Psikhologiyi zdoroviy: navchal. Posibnyk* [Psychology of the health: study guide]/ Y.F. Arshava, O.G. Kapshukova. Dnipro: VPK DNU [in Ukraine].
- Ahmedilin R.L. (2013). *Osnovy oenetenciarnoy psichologiy: uchebn. Posobyе* [Fundamentals of penitentiary psychology]. Novokuznetk. [in Russia].
- Bodrov, V.A. (1995). *Psikhologicheskyy stress: razvitye ucheniya y sovremennoe sostoyaniye problem* [Psychological stress: the development of learning and the current state of the problem]. Moscow: YP RAN [in Russia].
- Vasyliuk, F.E. (1984). *Psikhologhiya perezhivaniya. Analiz preodoleniya krytycheskykh situatsiy* [Psychology of experience. Analysis of overcoming critical situations]. Moscow: Yzdatelstvo Moskovskogo unyversyteta [in Russia].
- Vodopianova, N. E. (2009). *Psikhodyagnostika stressa*. [Psychodiagnosis of stress]. St. Petersburg: Pyter [in Russia].
- Hrynberh, Dzh. (2002). *Upravlenye stressom*. [Stress management]. St. Petersburg: Pyter. [in Russia].
- Dubrovina Y.V. (1991). *Shkolnaya psichologicheskaya sluzhba: voprosy teorii y praktiki*. [School psychological service: issues of theory and practice]. Moscow: Pedagogika [in Russia].
- Dykaia, L.H. (2003). *Psikhicheskaya samoregulatsiya funktsionalnogo sostoyaniya cheloveka* [Mental self-regulation of a person's functional state]. Moscow: YP RAN [in Russia].
- Kytaev-Smik, L.A. (1983). *Psikhologhiya stressa* [Stress psychology]. Moscow: Yzd-vo «NAUKA» [in Russia].
- Kohut, O.O. (2019). *Stresostoykist ta efektyvna komunikatsiya patrolnykh politseyskykh : naukovy-praktychny posibnyk dlia psikhologiv pravookhoronnykh orhaniv*. [Stress Resistance and Effective Communication of Patrol Officers: A Practical Guide for Law Enforcement Psychologists]. Krivoy Rog: Donetskyy yurydychnyy instytut MVS Ukrainy [in Ukraine].
- Lazos G.P. (2018). *Resilyentnost: konceptualizatsiya ponyatiy, lyad suchasnyh doslidgen*. [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research.]. Aktualny problem psychology. Konsultativna psichologiya y psichoterapiya: sbyrnyk naukovykh prach Instytutu psichologiyi imeny G.S. Kostyuka NAPN Ukraine / sa red. Maksimenko S.D. III. 14. 26– 64 [in Ukraine].
- Leontyev D. (2013). *Mnogourovnevaya model vzaymodeystviya s neblagopriyatnymi obstoystelstvami: ot zachity k yzmeneniyu* [A multilevel model of interaction with adverse circumstances: from protection to change] / D/Leontyev// *Materyaly III Mezhdunarodniy konferentsyy*. 258–261 [in Russia].
- Maksimenko S.D., Koval I.A., Maksimenko K.A., Papucha M.V. (2008). *Medichna psichologiy*. [Medical psychology]. Vinnich: Nova knyga [in Ukraine].
- Morosanova, V.Y. (2001). *Yndyvidualnyi styl samoregulatsiy* [Individual style of self-regulation]. Moscow: Yzd-vo «NAUKA» [in Russia].
- Sapolsky, Robert. (2015). *Psikhologhiya stressa*. [The psychology of stress]. (3-е изд.). St. Petersburg : Pyter. [in Russia].

- Bolton K. (2013). The development and validation of the resilience protective factors inventory: a confirmatory factor analysis /Kristin Whitehall Bolton. University of Texas at Arlington
- Bonanno G.A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience. Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*, 59.1. 20-28.
- Connor K.M. (2003). Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale / K.M. Connor, J. R. Davidson. *Depression and Anxiety*. 18. 76.
- Coutu D. L. (2002). How resilience works. *Harvard business review*. 80.5. 46-56.
- Cutuli J. J., Herbers, J. E., Masten, A. S., & Reed, M. G. J. Resilience in development. (2012). *The Oxford Handbook of Positive Psychology*. 3rd Edition.
- Hellerstein D. (2011). How I can become resilient // *Heal Your Brain*. Електронний ресурс. – <http://www.psychologyto-day.com/blog/heal-your-brain>
- Ungar M. (2008). Resilience across cultures. *The British Journal of Social Work*. 38(2), 218-235.
- Lepore S.J. (2006). Resilience and posttraumatic growth: Recovery, resistance, and reconfiguration / S. J. Lepore, T. A. Revenson // In L. G. Calhoun, & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of post-traumatic growth, research and practice*. Mahwah, NJ: Routledge. 24–46
- Luthar S. S., Cicchetti D., Becker B. (2000). The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work. *Child development*. 71. 543.
- Masten A. (2014). *Ordinary magic: resilience in development* / Ann Masten. New York: The Guilford press.
- Masten A. (2011). Resilience in children threatened by extreme adversity: frameworks for research, practice, and translational synergy / Ann Masten // *Developmental Psychopathology*. 23. 493–506.
- Neman R. (2005). APA's resilience initiative / R. Neman // *Professional psychology: research and practice*. 36. 227.
- Neenan M. (2017). *Developing resilience: A cognitive-behavioural approach*. Taylor & Francis.
- Richardson, G. E. (1990). The resiliency model / G. E. Richardson, B. Neiger, S. Jensen, K. Kumpfer // *Health Education*. 21. 33–39
- Richardson, G. (2002). The metatheory of resilience and resiliency / Glenn E. Richardson // *Journal of clinical Psychology*. 58 (3). 307–321. DOI 10.1002/jclp.20020.
- Sele H. (1992). *Stress without distress*. Riga: Vyeda.
- Southwick S. (2016). *Resilience. The Science of Mastering Life's Greatest Challenges* / Steven M. Southwick, Dennis S. Charney. Cambridge University Press.
- Wagnild G. M., Young H. M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*. 1. 165
- Walker F., Pfingst K., Carnevali L., Sgoifo A., Nalivaiko E. (2017). In the search for integrative biomarker of resilience to psychological stress. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*. 74. 310-320.
- Werner E. (1992). *Overcoming the odds: high risk children from birth to adulthood* / E. Werner, R. Smith. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Iuliia Paskevsk

Doctoral student of Volyn National University named after Lesia Ukrainka, candidate of psychological sciences, associate professor, Kyiv (Ukraine)

RESILIENCE AS A PSYCHOLOGICAL RESOURCE FOR PRESERVING THE MENTAL HEALTH OF STAFF OF PENITENTIARY INSTITUTIONS

ABSTRACT

The article examines the current issue of the psychological resource of the staff of penitentiary institutions, in particular the phenomenon of resilience as the need to resist stress and display mental stability manifested in professional activity. It is emphasized that the professional activity of the staff of penitentiary institutions contains traumatic work situations and is filled with stress factors. The extreme nature of their activities is substantiated, and the process of adaptation of penitentiary staff to extreme working conditions depends on the strength of stressors and stress resistance: the supply of important information and energy resources for overcoming stressful situations. The properties of stress resistance of individuals of an extreme type of profession are summarized: psychophysiological, emotional, cognitive, integrative.

A brief overview of various approaches to the conceptualization and definition of the concept of resilience is presented - as a trait or ability of an individual; as a process and as an adaptive and protective mechanism of the individual. The components of resilience are given: 1) cognitive flexibility and reframing; 2) resourceful emotional states; 3) connection with values, spirituality, meaning of life; 4) effective coping strategies; 5) social competence. It was determined that the advantages of resilience are high adaptability, psychological well-being and success in activities. Attention is also paid to the theoretical and methodo-

logical model of resilience, which includes four phases: confrontation with risk factors (traumatic events); activation of protective factors and vulnerability factors; interaction between protective factors and vulnerability factors; possible outcomes: resilience, maladaptation.

The understanding that resilience plays an important role in the ability and formation of post-traumatic growth of penitentiary staff is offered. It has been established that in order to achieve the level of integration of the staff of penitentiary institutions in the selected aspect of adaptation to professional activity, it is necessary to develop successful coping strategies by teaching self-regulation skills and improving the level of stress resistance associated with the level of job satisfaction.

Key words: adaptation, coping strategies, staff of penitentiary institutions, professional activity, mental health, post-traumatic growth, resilience, stress resistance, extreme conditions.

Паскевская Юлия Анатольевна

Докторантка Волынского национального университета имени Леси Украинки, кандидат психологических наук, доцент, г. Киев (Украина)

РЕЗИЛЬЕНТНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС СОХРАНЕНИЯ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ ПЕРСОНАЛА ПЕНИТЕНЦИАРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрена актуальная проблематика психологического ресурса персонала пенитенциарных учреждений, в частности феномена резильентности как необходимости сопротивления стрессам и проявления психической устойчивости, проявляющиеся в профессиональной деятельности. Отмечено, что профессиональная деятельность персонала пенитенциарных учреждений содержит травмирующие рабочие ситуации и наполнена стресс-факторами. Обоснован экстремальный характер их деятельности, а процесс адаптации персонала пенитенциарных учреждений к экстремальным условиям труда зависит от силы стрессоров и стрессоустойчивости: запас важных информационно-энергетических ресурсов для преодоления стрессовых ситуаций. Обобщены свойства стрессоустойчивости личностей экстремального вида профессии: психофизиологические, эмоциональные, когнитивные, интегративные.

Представлен краткий обзор разных подходов к концептуализации и определению понятия резильентности – как черты или способности личности; как процессу и как адаптационно-защитного механизма личности. Приведены составляющие резильентности: 1) когнитивная гибкость и рефрейминг; 2) ресурсные эмоциональные состояния; 3) связь с ценностями, духовность, смысл жизни; 4) эффективные стратегии копинга; 5) социальная компетентность. Определено, что преимуществами действия резильентности является высокая адаптивность, психологическое благополучие и успешность в деятельности. Уделено внимание также теоретико-методологической модели резильентности, содержащей четыре фазы: конфронтация с факторами риска (травмирующим событиями); активация защитных факторов и факторов уязвимости; взаимодействие между защитными факторами и факторами уязвимости; возможные результаты: резильентность, дезадаптация.

Предложено понимание того, что резильентность играет немаловажную роль в способности и формировании посттравматического роста персонала пенитенциарных учреждений. Установлено, что для достижения уровня интегрированности персонала пенитенциарных учреждений в выбранном аспекте адаптации к профессиональной деятельности, необходимо развитие успешных копинг-стратегий путем обучения навыкам саморегуляции и улучшения уровня стрессоустойчивости, связанных с уровнем удовлетворенности трудом.

Ключевые слова: адаптация, копинг-стратегии, персонал пенитенциарных учреждений, профессиональная деятельность, психическое здоровье, посттравматический рост, резильентность, стрессоустойчивость, экстремальные условия.

How to cite (як цитувати):

Paskevsk, I. (2022). RESILIENCE AS A PSYCHOLOGICAL RESOURCE FOR PRESERVING THE MENTAL HEALTH OF STAFF OF PENITENTIARY INSTITUTIONS. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 110-119. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.8> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 01.12.2021

Дата рекомендації до друку: 20.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

ТИП ПРИВ'ЯЗАНOSTІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лазос Гелена Петрівна¹, Малушка Валерія Валеріївна²

¹ Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8935-2664>

² Аспірантка лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, м. Київ (Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2550-5526>

UDC: 159.944.4 – 026.564:159.923

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто теоретичні аспекти дослідження проблеми впливу типу прив'язаності на стресостійкість підлітків. Акцентовано на тому, що у кризових умовах, які склалися за останні вісім років в Україні, все більше актуалізується необхідність цілеспрямованого наукового аналізу чинників, що формують стресостійкість, зокрема типу прив'язаності. Наголошено на соціальній значущості вивчення типів прив'язаності та їх впливів на психологічну стійкість підлітків у стресових ситуаціях. Підкреслено, що порушення емоційної прив'язаності дитини до первинних об'єктів ще у ранньому віці можуть призводити до девіантних та тривожних проявів, виникнення психосоматичних і психічних симптомів, знижувати психологічну стійкість особистості до психічних травм.

Ключові слова: стресостійкість, тип прив'язаності, підлітковий вік, психологічна стійкість.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Після 2014 року соціальне середовище в Україні зазнало кардинальних змін: внаслідок російської воєнної агресії, що призвела до людських і матеріальних втрат, окупації територій у соціумі склалися кризові умови. Суспільство потерпає від тривоги, страху, паніки, апатії та розгубленості, що призводять до фізичного і психологічного виснаження. Такі обставини ще більше актуалізують необхідність цілеспрямованого вивчення умов і шляхів збереження психічної стабільності. Серед багатьох чинників, які визначають психологічне здоров'я, а зрештою – і здоров'я людини загалом, велике значення має її стійкість до стресових ситуацій та спроможність до відновлення. Високий рівень стресостійкості є своєрідним каталізатором для збереження і зміцнення психічного здоров'я особистості.

Особливо значущими є формування та розвиток стресостійкості в дітей, які перебувають у кризово-

му підлітковому періоді життя і вимушені долати багато викликів, що пов'язані як із особливостями віку, так із драматичною ситуацією сьогодення.

З огляду на це актуалізується питання вивчення чинників, які впливають на формування і розвиток стресостійкості. До них, як свідчать численні сучасні дослідження, передусім належить якість дитячо – батьківських стосунків та типу прив'язаності. Доведено, що ці чинники впливають на процеси адаптації підлітка до нових умов та завдань вікового періоду, а причиною виникнення в нього девіантних та тривожних проявів можуть бути саме порушення емоційної прив'язаності дитини до первинних об'єктів у ранньому віці (Боллби, 2003; Ейнсворт, 2015).

Пошук відповіді на питання, як і завдяки яким ресурсам деякі люди здатні вистояти, відновитися і навіть психологічно зміцніти після складних травматичних ситуацій, є певним викликом для науковців і практиків серед психологів та психотерапевтів. Розуміння механізмів і умов формування людської спроможності

до опірності стресам і життєвим негараздам допоможе фахівцям з психічного здоров'я розробляти спеціальні психотехнології для формування та розвитку стресостійкості у дітей різного віку.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Стрес як одне з важливих психологічних явищ у житті та розвитку людини давно став предметом дослідження багатьох вчених. Водночас зміст поняття стресу постійно змінюється і уточнюється з моменту його визначення першими дослідниками. Передусім це пов'язано з розширенням сфери застосування цього поняття та подальшим детальним вивченням багаточисленних аспектів стресу.

Аналіз літератури, присвяченої цим питанням, засвідчив, що наразі дослідження стресу відбуваються у трьох різних напрямках: перший напрям представлено роботами вчених, які ґрунтуються на позиціях теорії стресу Г. Сельє (Сельє, 1979); другий напрям зорієнтований на системне вивчення причин стресу як передумов формування межових психічних розладів і дезадаптації особистості (зазначимо, що в його межах працюють переважно вчені медичної галузі – нейрофізіологи, психіатри, психотерапевти); третій напрям, який є наразі найбільш розробленим, ґрунтується на теоретико – практичних засадах досліджень Р. Лазаруса з урахуванням природи стресу та способів його подолання (копінгу) (Lazarus, 1966)

Дослідників усе більше цікавлять особливості прояву стресових переживань на психологічному рівні (Валушко, 2008; Водоп'янова, 2009; Грановська, 2013; Гошкодеря, 2008; Джуелл, 2001; Китаєв – Смик, 2009; Кокс, 1981; Мельникова, 2018 та ін.). Значна кількість наукових праць присвячена вивченню особливостей різноманітних стресових станів (Бодров, 2000; Віткін, 1996; Китаєв – Смик, 2009; Копіна, 1994; Самоукіна, 1999; Чебикін, 1994; Черепанова, 1998; Грінберг, 2002; Купер, 2007; Леві, 1977). Сутність самого феномену стресостійкості намагалися з'ясувати як вітчизняні фахівці (Бердник, 2009; Дубчак, 2017; Мельникова, 2018; Мигаль, 2008; Мозговий, 2004; Овсяннікова, 2012; Поліщук, 2014; Протасенко, 2008; Ришко, 2014; Стельмащук, 2015; Циганчук, 2011; Омельченко, 2015 та ін.), так і зарубіжні (Rutter, 1990; Masten, 2014 та ін.). Дослі-

дження поглядів вітчизняних (Василенко, 2009; Крайнюк, 2007; Лазос, 2019; Наугольник, 2015) і зарубіжних психологів (Боулбі, 1980, 2003; Мейн & Каплан & Кассиди, 1985; Бріш, 2012 та ін.), які вивчали особливості прив'язаності, сприяють більш ґрунтовному розумінню сутності цього феномену, а також дають змогу дослідити його вплив на процес формування стресостійкості у дітей підліткового віку.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. У статті досліджено вплив типу прив'язаності на формування стресостійкості у дітей підліткового віку. Акцентовано, що надійна прив'язаність, яка формується у віці немовляти, відіграє велику роль у процесах створення системи ефективних психічних захистів у дитини та стимулює розвиток і вдосконалення просоціальних моделей поведінки, що впливає на психологічну стійкість людини щодо психічної травми, психосоматичних і психічних симптомів, формує основу стресостійкості.

Формулювання мети або цілей статті (постановка завдання): огляд теоретичних аспектів дослідження сформованого типу прив'язаності як важливого чинника стресостійкості у підлітків.

Методи проведеного дослідження та їх обґрунтування: безпосередньо використано аналіз теоретичних основ типу прив'язаності як важливого чинника стресостійкості підлітків, а також синтез наявних підходів розуміння ключових основ дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Стрес є неминучою і невід'ємною частиною нашого життя. Достеменно відомо, що людські психіка і тіло здатні ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями за допомогою сформованих психологічних механізмів, що забезпечують достатній рівень стресостійкості. Водночас існують такі пікові ситуації стресу, які механізми психологічного захисту людини компенсувати або не здатні, або здатні із великими труднощами. До них передусім належить війна і всі трагічні обставини, нею зумовлені. Саме в такі періоди всі фізичні та психологічні системи нашого організму зазнають максимального навантаження. І якщо доросла людина із сформованою системою захистів та стресостійкості витримує їх тиск, після первинного шоку та розгубле-

ності повертається до чіткого усвідомлення реальності й діє відповідно, то дітям і підліткам з огляду на особливості їхнього віку такі навантаження можуть даватися вкрай важко. Відомо, що підлітковий вік є складним і кризовим періодом у житті, тому все більшу зацікавленість серед науковців викликає вивчення феномену стресостійкості у дітей саме такого віку. Адже достатній рівень стресостійкості є запорукою збереження, розвитку і зміцнення психічного здоров'я підлітків, а в майбутньому – нації.

Мабуть, найбільш корисне й загальноприйняте визначення стресу належить Р. Лазарусу: *стрес* — це стан або почуття, яке відчуває людина, коли усвідомлює, що «вимоги перевищують особисті й соціальні ресурси, які вона здатна мобілізувати» (Lazarus, 1966). Іншими словами, ми відчуваємо стрес, коли розуміємо, що щось цілковито вийшло з – під нашого контролю.

Усі біологічні організми наділені життєво важливим уродженим механізмом підтримки внутрішньої рівноваги і балансу. Сильні зовнішні подразники можуть їх порушувати. Людська психіка реагує на це захисно – пристосувальною реакцією – намагається адаптуватися до подразника. Це неспецифічне для організму порушення рівноваги і є станом стресу. Екстремальні ситуації можуть виникати кілька разів на день, і загалом стреси відіграють позитивну роль, тому що підвищують життєвий тонус. Однак якщо стресові ситуації досягають певного критичного рівня, то діють на шкоду організмові.

Аналізуючи феномен стресостійкості, варто зазначити, що, хоча проблема стресостійкості є популярною і надзвичайно актуальною, осмислюється у численних зарубіжних та українських дослідженнях, сам термін не має чіткої загальноприйнятої дефініції. Проведений теоретико – методологічний аналіз проблеми стресостійкості (Сельє, 1979; Бердник, 2009; Моляко, 2004; Лебідь, 2016; Мельникова, 2018; Ришко, 2014; Циганчук, 2011; Овсяннікова, 2012) дав змогу визначити його наступним чином. *Стресостійкість* – це складна інтегральна властивість особистості, що взаємопов'язана із комплексом інтелектуальних, когнітивних, емоційних і особистісних якостей, які забезпечують індивіду можливість переносити значні розумові, фізичні, вольові та емоційні навантаження, зберігаю-

чи ефективність функціонування у стресогенній ситуації.

У науковій літературі стресостійкість часто ототожнюють з поняттями та явищами «резильєнтність», «життєстійкість», «життєздатність» тощо. Це зумовлено як складнощами перекладу, так і тонкощами розрізнення цих феноменів. Зазначимо, що резильєнтність загалом науковці пов'язують із здатністю психіки відновлюватися після несприятливих стресових умов (Лазос, 2018), а стресостійкість — із процесом витримки, можливості та здатності психіки здолати стресову ситуацію. У більшості визначень стресостійкість розглядають у контексті цілісного процесу адаптації, тому її пов'язують з емоційною стабільністю та життєстійкістю. Так, А. Махнач (2013), О. Рильська (2011) у своїх дослідженнях твердо відстоюють позицію щодо синонімічності понять «стресостійкість» — «резильєнтність», часто ототожнюючи їх із «життєстійкістю». При цьому «контекст терміна «життєстійкість» надто широкий щодо комплексу системних зв'язків як резильєнтності на всіх рівнях життєздатності, так і стресостійкості, що відображає її важливий аспект», як зазначає О. Хамініч. (Хамініч, 2016, с.164). Адже той зміст, який вкладається в контекст терміна «життєстійкість» (Мадді, 2005; Леонтьєв, 2013; Титаренко, 2009 та ін.), охоплює значно ширше коло життєвих ситуацій, з якими стикається людина — смислоутворення, творчі задачі та ситуації виклику і вибору, нестандартні та надситуативні задачі — і має розглядатися як феномен, що визначає людину у взаємодії зі світом загалом.

Крім дефініювання поняття «стресостійкість», варто стисло окреслити сам процес реагування на стрес. Г. Сельє (1979) виокремлює три його стадії: перша – реакція тривоги, що характеризується мобілізацією всіх ресурсів організму, їй притаманне забезпечення термінової адаптації, що дає змогу особистості жити в умовах дії стресора; друга – стадія резистентності, коли людина ефективно протистоїть зовнішнім стресорам, у цей період може спостерігатися підвищена стресостійкість, а при неодноразових впливах однакових чи різних стресових факторів помірної інтенсивності розвивається стійка довгострокова адаптація; третя – стадія виснаження, що виникає під надто сильним і тривалим

тиском стресового фактора і може призводити навіть до патологічних змін психіки. Очевидно, що саме стресостійкість дає змогу уникнути найгіршого сценарію.

У цьому контексті дуже важливо підкреслити, що стресостійкість та інші психологічні явища (резильєнтність, життєстійкість), не є вродженими, це – результат психічного розвитку. Вчені вказують такі важливі чинники, які обумовлюють процес формування та розвитку стресостійкості людини: спрямованість особистості, її життєвий досвід, психічні процеси, нейродинаміка, темперамент, характер, здібності та вік, характер ранніх дитячо – батьківських стосунків. Проте в науковій літературі процес становлення стресостійкості висвітлено фрагментарно, як і проблему стресостійкості підлітків, хоча певні її аспекти зацікавили деяких авторів (Смірнова, 2016; Волосовцева, 2015; Андрєєва, 2016). Однак стресостійкість дитини, чинники її формування заслуговують на особливу увагу вчених, адже це одна з необхідних умов забезпечення її загального здоров'я натеper і в майбутньому. Отже, стресостійкість є необхідною властивістю розвитку підлітка, тому постає як феноменальний об'єкт вивчення.

Під *стресостійкістю підлітка* ми розуміємо комплекс властивостей його особистості, що забезпечує можливість адекватно, без шкоди для психічного здоров'я, реагувати на стресові фактори, допомагає організувати йому власну поведінку з метою ефективно подолати стресову ситуацію. Стресостійкість може забезпечити високу ефективність діяльності й допоможе зберегти здоров'я підлітка, якщо той буде потенційно підготовлений за рахунок енергії емоційного збудження (Тихомірова, 2003). Емоційне збудження особистості дає змогу зберегти певну спрямованість діяльності, адекватне функціонування та контроль над тим, як виражаються емоції.

Динаміка стресостійкості – складне явище, безпосередньо пов'язане з психічними новоутвореннями підлітка (почуття дорослості; розвиток самосвідомості, формування ідеалу особистості; схильність до рефлексії; інтерес до протилежної статі, статеве дозрівання; підвищена збудливість, часта зміна настрою; особливий розвиток вольових якостей; потреба в самоствердженні та самовдосконаленні, в діяльності, що має особистіс-

ний сенс; самовизначення) і його психічними процесами. Розглядаючи особливості й тенденції розвитку стресостійкості як необхідної складової належного системного існування особистості, важливо брати до уваги той факт, що ефективність стресостійкості забезпечується поєднанням результату і процесу. Підліткам, яким притаманна стресостійкість, властиві конструктивні способи подолання стресу, що пов'язані з механізмами регуляції та саморегуляції.

До чинників, які впливають на стресостійкість, різні автори зараховують наступні: (1) життєвий досвід, поведінку себе в конкретних ситуаціях, спосіб реагування, сформоване ставлення до оточуючих, навколишнього світу; (2) досвід дитячо – батьківських стосунків, у тому числі – якість прив'язаності; (3) психологічна компетентність, тобто розуміння своїх психофізіологічних, особистісних якостей; (4) особистісні властивості, в тому числі мотивацію, саморегуляцію, вміння знаходити нові соціальні зв'язки, готовність до активних дій.

Особливої уваги заслуговують ті дослідження чинників формування стресостійкості, об'єктом вивчення яких є якість ранньої прив'язаності. Тісна прив'язаність, яка формується у віці немовляти, відіграє велику роль у процесах створення системи ефективних психічних захистів у дитини (Brish, 2012). За даними довготривалих аналітичних досліджень, саме чинник надійної прив'язаності стимулює розвиток і вдосконалення просоціальних моделей поведінки. Тим самим надійна прив'язаність забезпечує стабільність дитячої психіки та її здатність опиратися негативним стресовим факторам, тобто формує основи стресостійкості.

Нагадаємо, що теорію прив'язаності запропонували в 1960 – 1970 – х роках Дж. Боулбі та Мері Ейнсворт (1980). Ця теорія розглядає досвід ранніх стосунків дитини з батьками та іншими важливими суб'єктами в житті дитини. Дж. Боулбі вперше пов'язав розвиток прив'язаності з адаптацією та виживанням дитини. На відміну від традиційного психоаналітичного підходу, до пріоритетів якого, як відомо, належать свідомі та неусвідомлювані фантазії дитини в перебігу її психічного життя, Дж. Боулбі зосередив увагу на переживанні дітьми таких реальних подій, як сепарація та втрата близьких (Bowlby, 1980). Він з'ясував, що проблеми прив'язаності та втрати мають ключове значення, а осо-

бливості їх вирішення визначають подальший розвиток особистості та впливають на виникнення психопатології. У своїх працях Дж. Боулбі та його послідовники показують, що саме сепарація від батьків відіграє вирішальну роль у виникненні багатьох психопатологічних станів (Bowlby, 1980).

Стисло основні ідеї теорії прив'язаності можна описати так: (1) у ранніх стосунках з важливими дорослими дитина формує так звані внутрішні робочі моделі, якими вона користується протягом усього життя частково неусвідомлено; (2) уявлення дитини про прив'язаність обумовлює її поведінку та емоційне оцінювання досвіду; (3) мислення на рівні формальних операцій дає змогу індивіду спостерігати та формувати ставлення до певної системи стосунків, відповідно — внутрішня робоча модель може бути змінена за незмінності реального досвіду (важливе припущення з огляду на мету психотерапевтичної роботи та можливість змін завдяки терапевтичному процесу). Іншою важливою характеристикою внутрішньої робочої моделі є якість прив'язаності. Основа цієї характеристики — відчуття безпеки/небезпеки, яке, в свою чергу, забезпечує (або не забезпечує) об'єкт прив'язаності. Так, Мері Ейнсворт та Мері Мейн (1985), продовжуючи дослідження класифікації типів якості прив'язаності Дж. Боулбі, з'ясували, що немовлята, які намагаються відновити душевний комфорт після перенесеного ними стресу, викликаного розлукою, демонструють різні патерни поведінки з різними членами сім'ї. Деякі малюки легко заспокоюються і відновлюють почуття безпеки після повернення об'єкта прив'язаності, інші — уникають його, відкидають підтримку або навпаки — чіпляються за об'єкт, відчуваючи небезпеку; деяких немовлят будь — яка розлука дезорганізує. На основі цієї поведінки було сформовано класифікацію типів прив'язаності (див. табл. 1). Варто зазначити, що на стиль прив'язаності малюка впливає стиль прив'язаності дорослого, який про нього піклується; прив'язаність існує не лише у межах певної діади, а й поширюється на інші системи; різні стилі прив'язаності до різних членів сім'ї впливають на формування внутрішніх об'єктів дитини; формування внутрішніх об'єктів, у свою чергу, впливає на вибір партнера в дорослому віці (Fraley & Shaver, 2000).

У цю таблицю ми звели назви стилів (типів),

які пропонують різні автори — М. Мейн, М. Ейнсворт, 1985, J. Cassidy, P. Shaver, 2008; Д. Шарфф, 2009 та ін. Тут варто зазначити, що в науковій літературі, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, часто використовуються рівноцінно терміни «тип», «стиль» та «якість прив'язаності». У нашій роботі ми, звертаючись під час опису до доробку інших вчених, використовуємо оригінальну термінологію автора. Так, у своїх дослідженнях М. Rutter (1990) виявив, що наявність безпечних стосунків між дитиною та хоча б з одним із батьків підвищує самооцінку дитини, і саме це, ймовірно, забезпечує захисний ефект і закладає основи стресостійкості і резильєнтності. Подальші результати досліджень емоційної стабільності дітей, а також їхньої здатності долати стресові психічні навантаження практично одноставно засвідчують, що, попри негативні впливи, діти залишаються і надалі психологічно здоровими і стресостійкими завдяки цій «надійній» особі, котра здатна перешкодити декомпенсації їхньої психіки в умовах стресу (Бріш, 2012; Hazan 1987; Fraley & Shaver 2000; Fraser, 1997). Дослідження, які ґрунтуються на теорії прив'язаності, довели, що система стилів прив'язаності дорос-

Таблиця 1.

Співвіднесення типів прив'язаності у немовлят та дорослих

немовлята	Стили/типи прив'язаності
	Безпечна/надійна/захисна Амбівалентна (ненадійна) Відсторонена/ухильна (ненадійна) Дезорганізована
дорослі	Автономна/безпечна/надійна Униклива/ухильна/відкидальна Тривожна/нав'язлива/занепокоїлива Дезорганізована

лих, маючи глибоко індивідуальний контекст, базується на трьох джерелах: ранні дитячі — батьківські стосунки (з початком у пренатальному періоді); стосунки з однолітками в підлітковому віці (переважно романтичні); актуальні стосунки прив'язаності в дорослому віці (Main, Kaplan & Cassidy, 1985; Hazan & Shaver, 1987; Cassidy & Shaver, 2008).

Наразі науковий доробок поповнюється новими результатами досліджень щодо особливостей прив'язаності в дорослому віці та їх зв'язку з різними психологічними проявами та симптомами. Зокрема, у своїх працях R. Mounier та J. Hunter (2001) розглядають три можливі механізми впливу типу прив'язаності на вини-

кнення психосоматичних та психічних захворювань. Ненадійна прив'язаність, за їхніми даними, призводить до порушення процесу регуляції стресу, застосування зовнішніх регуляторів афекту та нехтування захисними видами поведінки. Масштабні лонгітюдні дослідження довели, що ненадійні типи прив'язаності збільшують рівень сприйняття стресу та можуть впливати на інтенсивність і тривалість фізіологічної реакції на стрес (Fraser, 1997; Cassidy & Shaver, 2008).

Отже, сформований тип прив'язаності впливає на психологічну стійкість людини до психічної травми, прояви психосоматичних і психічних симптомів. За визначенням американського психолога Дж. Ардена, надійна прив'язаність, сформована у дитинстві, слугує найкращим «термостатом» для регулювання стресу і показником резильєнтності людини. Достатньо велика кількість результатів досліджень, починаючи з наукового доробку Дж. Боулбі, свідчить, що якість прив'язаності до важливого об'єкта (матері) у ранньому дитячому віці багато в чому визначає особливості розвитку особистості на наступних етапах онтогенезу. Так, Мері Ейнсворт та Дж. Боулбі довели вплив ранніх дитячих прив'язаностей на формування стосунків у підлітковому та дорослому віці (M. Einthworth & Bowlby, 1991). Шляхом емпіричних досліджень було з'ясовано, що дорослі мають паралелі з тими самими стилями прив'язаності, що й немовлята: надійний, тривожно – амбівалентний та ухильний (Hazan & Shaver, 1987), і, відповідно, стилі реагування на сепарацію, що є стресовою подією.

Прив'язаність трактують як еволюційно (біологічно) зумовлену поведінкову систему, спрямовану на пошук і утримання дитиною близькості до матері (або іншого об'єкта) з метою підтримки безпеки і гарантії виживання. Прив'язаність становить основу (прототип) подальших стосунків дитини з іншими людьми, визначає весь подальший душевний психологічний устрій особистості: ставлення до світу, до себе, різні переживання та реакції на стрес, пізнавальні та творчі здібності тощо. Варто зазначити, що типи прив'язаності включають дві протилежні тенденції: з одного боку, пошук дитиною підтримки і захисту, з іншого – прагнення до нового, тобто можливої «небезпеки», що є особливо важливим для формування стресостійкості

вже у підлітковому віці.

Зазначимо, що потреба у прив'язаності існує поруч з розвитком автономії; потреба в автономії доповнює її. Більше того, надійна прив'язаність є основою розвитку самостійності, здатності покладатися на себе. Невпевнено прив'язана дитина погано відокремлюється від своїх батьків. Впевненість у прив'язаності виникає, коли люди можуть довіряти і покладатися одне на одне.

Діти з надійним типом прив'язаності є більш самостійними, контактними, активними в дослідженні світу, мають високу самооцінку, впевнені у надійності своїх батьків, охоче надають допомогу іншим. Діти з ненадійним типом прив'язаності часто залежні від батьків, їм складно встановлювати контакти, вони тривожні, мають тенденцію до зниження самооцінки. Звичайно, все це впливає на ефективність процесу ранньої соціалізації дитини за критерієм адаптації у нових умовах. Діти з надійним типом прив'язаності легше адаптуються до нових соціальних умов, зокрема, у період 2 – 3 років значно рідше хворіють, а також вирізняються легкістю контактування з однолітками і дорослими, ініціативністю, активністю, сприятливим емоційним фоном.

Щодо підліткового віку, то результати досліджень засвідчили, що надійний тип прив'язаності чинить вплив на розвиток адаптації до стресових ситуацій і конструктивне реагування на стресогенні фактори (Овсяннікова, 2012; Тіхоміров, 2006; Крайнюк, 2007).

Отже, аналіз та узагальнення існуючих теоретичних підходів до розуміння прив'язаності як психологічного феномену дали нам змогу уточнити його. Під прив'язаністю ми розуміємо інтегративне утворення, що охоплює емоційний зв'язок з матір'ю (чи іншим значущим дорослим), її образом і першою соціальною поведінкою, адресованою їй, викликає відчуття близькості та безпеки.

У контексті нашої статті цікавими є ґрунтовні дослідження ресурсів та впливів, що сприяють формуванню стресостійкості та резильєнтності у дітей, проведені А. Мастен та її групою (2014). Вони з'ясували, що суттєвим чинником, який допомагає дітям долати труднощі, є сім'я та стосунки (взаємодія) з батьками, а також певні особисті здібності самих дітей — їхня здатність мислити, розв'язувати проблеми, контролювати

свою поведінку тощо. Вчені переконалися, що певна частина дітей, яка успішно долає досить складні обставини, демонструє стресостійкість з раннього віку. Це діти, які добре навчаються у школі, мають друзів, добре спілкуються з вчителями. У процесі подальшого дорослішання вони також виявляють високий рівень стресостійкості.

Отже, спираючись на дослідження А. Мاستен (2014), можна зазначити, що оскільки стресостійкість — це потенціал, а не вроджена риса, то вона є продуктом взаємодії дитини підліткового віку із середовищем. А одним з найголовніших чинників розвитку стресостійкості у дітей підліткового віку є наявність тісних стосунків з турботливими дорослими. Адже стресостійкість залежить від особистісних характеристик, які формуються під впливом наявності підтримувальних стосунків, що виникають у ранньому віці.

Надійну прив'язаність і функціональні стосунки між дітьми і батьками як важливі передумови стресостійкості розглядають й інші вчені, що працюють у різних теоретичних напрямках психології. Так, С. Мадді й Д. Хошаба виокремлюють три основні чинники, які сприяють формуванню стресостійкості в дітей підліткового віку: (1) особливості (атрибути) самих дітей; (2) сімейні фактори; (3) характеристики більш широкого соціального оточення (Maddi & Khoshaba, 1994).

Зазначимо, що М. Фрейзер (1997), підтверджуючи результати дослідження С. Мадді й Д. Хошаба стосовно чинників, які позитивно впливають на стресостійкість дітей підліткового віку, вказує, що до них належать розвиток навичок вирішення проблем, самоефективність, низький рівень конфліктності між батьками, позитивний зв'язок «батьки – дитина» в ранньому дитинстві, турботливі стосунки з рідними, соціальна підтримка. Все це підтверджує значний вплив типів прив'язаності на формування стресостійкості вже у підлітковому віці.

Отже, принципово важливе значення має вплив типу прив'язаності, що формується у дитини до об'єкта прив'язаності в ранньому дитинстві, на формування стресостійкості у підлітковому і дорослому віці. Іншими словами, тип прив'язаності істотно визначає подальший розвиток особистості дитини та її стосунків зі сві-

том через сформовані в неї способи реагування.

Висновки з даного дослідження. На підставі теоретичного аналізу дослідження виявлено наступне. Проблема стресостійкості підлітків є надзвичайно актуальною в сучасних умовах. Адже переважна більшість науковців, проаналізованих у теоретичному огляді, визначають стресостійкість як складну інтегральну властивість особистості, що взаємопов'язана із комплексом інтелектуальних, когнітивних, емоційних й особистісних якостей, які забезпечують індивіду можливість переносити значні розумові, фізичні, вольові та емоційні навантаження, зберігаючи ефективність функціонування у стресогенній ситуації.

Узагальнення існуючих теоретичних підходів до розуміння прив'язаності як психологічного феномену дали нам змогу уточнити його. Під прив'язаністю ми розуміємо інтегративне утворення, що охоплює емоційний зв'язок з матір'ю (чи іншим значущим дорослим), її образом і першою соціальною поведінкою, адресованою їй, викликає відчуття близькості та безпеки.

Виявлено, що, аналіз теоретичних досліджень засвідчив, що на формування та підтримання стресостійкості впливають багато чинників, а особливо – досвід ранніх дитячо – батьківських стосунків.

Побачили закономірність, що надійна прив'язаність, яка формується у віці немовляти, відіграє велику роль у процесах створення системи ефективних психічних захистів у дитини та стимулює розвиток і вдосконалення просоціальних моделей поведінки, формує основу стресостійкості.

Зазначимо, що потреба у прив'язаності існує поруч з розвитком автономії; потреба в автономії доповнює її. Це свідчить, що надійна прив'язаність є основою розвитку самостійності, здатності покладатися на себе. Адже впевненість у прив'язаності виникає, коли люди можуть довіряти і покладатися одне на одне, аніж невпевнено прив'язана дитина погано відокремлюється від своїх батьків.

В цьому контексті з'ясовано, що динаміка стресостійкості – це складне явище, яке безпосередньо пов'язане з психічними новоутвореннями дітей підліткового віку.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальше дослідження зв'язку між стресо-

стійкістю та типами прив'язаності допоможе визначенню мішеней психотерапевтичного втручання з подальшим створенням психотехнології формування стресостійкості з урахуванням глибинного вектора психотерапевтичного впливу (психотерапевтичні дії, спрямовані на інтеграцію та трансформацію досвіду ранніх дитячо – батьківських стосунків, корекція ненадійних типів прив'язаності).

References:

- Andreeva, I. A. (2016). *Sistema gromadskogo zdorov'ya – suchasniy stan ta svitoviy dosvid* [The public health system – modern state and world experience] / I. A. Andreeva, O. V. Lugova, O. V. Nakhivanko, Yu. S. Chernyak, O. A. Shevchenko // *Medichnii perspektivi*. (21/3), – pp. 70–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mp_2016_21_3_15 [in Ukrainian]
- Berdnik, G. B. (2009). *Doslidzhennya stresostoykosti osobistosti maybutnogo praktichnogo psihologa v protsesi profesynnoi pidgotovki u VNZ* [Study of stress resistance of the personality of a future practical psychologist in the process of professional training at a university] / G. B. Berdnik // *Visnik pislyadiplomnoi osviti*. 11(2), – pp. 19 – 28. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2009_11\(2\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2009_11(2)_5) [in Ukrainian]
- Beh, I. (2003). *Osobistisno orientovaniy pidhid: naukovu – praktichni zasady*: kn. 2 [Personally oriented approach: scientific and practical principles: book. 2] / Ivan Dmitrovich Beh // *Vihovannya osobistosti*: u 2 kn. – K. : Libld, – 344 p. [in Ukrainian]
- Bodrov, V.A. (2000). *Informatsionniy stress: Uchebnoe posobie dlya vuzov* [Information stress: Teaching manual for universities] / V. A. Bodrov. – M. : PER SE, – 352 p. [in Russian]
- Boulbi, Dzh. (2003). *Privyazannost* [Attachment]. Perevod s angliyskogo N. G. Grigorevoy i G. V. Burmenskoy. Obschaya redaktsiya i vstupitel'naya statya kandidata psihologicheskikh nauk G. V. Burmenskoy. – M. [in Russian]
- Valuyko, O. M., Goshkoderya, O. V. (2008). *Upravlinnya profesynnim stresom kerivniiv organiv vnutrishnih sprav : nauk. posibnik* [Management of professional stress of heads of internal affairs bodies: training. manual] – K. : Vidavnichiy dim «SkIf», KNT, –106 p. [in Ukrainian]
- Vasilenko, M. M. (2009). *Suchasni napryami psihologichnih doslidzen kopiny – strategii. Problemi zagalnoi ta pedagogichnoi psihologiyi*. [Modern directions of psychological research on coping strategies. Problems of general and pedagogical psychology] (7), – pp. 95–107 [in Ukrainian]
- Vodopyanova, N. E. (2009). *Psihodiagnostika stressa*. [Psychodiagnosis of stress]. – SPb. : Piter, – 336 p. [in Russian]
- Granovskaya, R. M., Shingaev, S. M. (2013). *Izuchenie professionalnogo zdorovya rukovoditeley* [The study of the professional health of managers] *Vestnik psihoterapii*. 48 (53), – pp. 80–90 [in Russian]
- Grinber, Dzh. (2002). *Upravlenie stressom (7 – e izd)* [Stress management (7th ed.)] – SPb. : Piter, – 496 p. [in Russian]
- Dzhuell, L. *Industrialno – organizacionnaya psihologiya*. Uchebnik dlya vuzov [Industrial and organizational psychology. Textbook for universities]. – SPb. : Piter. 720. (Seriya «Uchebnik novogo veka») : 2001 [in Russian]
- Dubchak, G. M. *Faktorniy analiz strukturi profesynnoi stresostoykosti maybutnih fahivtsiv sotsionomichnih profesiy* [Elektronniy resurs] [Factor analysis of the structure of professional stress resistance of future specialists in socionomic professions [Electronic resource] // *Technologies of intellect development*. (2/5) URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/276 [in Ukrainian]
- Eynsvort, M. (2015). *Tri stilya privyazannosti mladentsev* (Meri Eynsvort) [Elektronniy resurs] [Three styles of privyazannosti mladentsev. (Mary Ainsworth) [Electronic resource] URL: http://doshkolniki.org/doshkolnaya_psihologiya/830-tristilya-privyazannosti-mladenczev-meri-ejnsvort.html] [in Russian]
- Kitaev – Smyk L. A. (2009). *Psihologiya stressa. Psihologicheskaya antropologiya stressa*. Nauchnoe izdanie. [Psychology of stress. Psychological anthropology of stress. Scientific edition.] – M. : Akademicheskii Proekt, – 943 p. [in Russian]
- Koks, T. (1981). *Stress* [Stress] – M. : Meditsina, – 213 p. [in Russian]
- Kopina, O. S., Souslova E., A., Zaikin, E. V. (1994). *Stress level in Moscow population in 1986–1992* [Materials of the 3rd International Congress of Behavioral Medicine] Amsterdam, – 162 p. [in English]
- Kraynyuk, V. M. (2007) *Psihologiya stresostoykosti osobistosti : monografiya* [Psychology of personality stress resistance: monograph] – K. : Nika – Tsentr, – 432 p. [in Ukrainian]
- Keri, Kuper, Filipp, Deyv, Maykl, O'Draskoll (2007). *Organizatsionniy stres. Teoriya, issledovanie i prakticheskoe primeneniye* [Organizational stress. Theory, research and practical application] – M., – 336 p. [in Russian]
- Lazos, G. P. (2018). *Reziientnist: kontseptualizatsiya ponyat, oglyad suchasniy doslidzen* [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research] // *Aktualni problemi psihologii*. (t – III) : Konsultativna psihologiya i psihoterapiya : Zbirnik naukovih prats Institutu psihologii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrayini / Za red. Maksimenka S. D. — K. (14). – pp. 26–64 [in Ukrainian]
- Lebid, N. K. (2016) *Stresostoykist yak osobistisna vlastivist kerivnikiv – lideriv zakladiv sereдноyi osviti: posibnik*. [Stress resistance as a personal characteristic of managers – leaders of secondary education institutions: manual], 215p. [in Ukrainian]

- Levi, V. L. (1977) *Iskusstvo byti soboy* [The art of being yourself] – M., 1977, – 156 p. [in Russian]
- Leontev, D. (2013) *Mnogourovnevaya model vzaimodeystviya s neblagopriyatnymi obstoyatelstvami : ot zaschityi k izmeneniyu* [Multi – level model of interaction with adverse circumstances: from protection to change] *Materialy III Mezhdunarodnoy konferentsii. Kostroma*, – pp. 258 – 261 [in Russian]
- Maddi, S. (2005) *Smysloobrazovanie v protsesse prinyatiya resheniy* [Meaning formation in the process of making decisions] *Psihologicheskii zhurnal* (26/6), – pp. 87–99 [in Russian]
- Mahnach, A. V. (2013) *Zhiznesposobnost kak mezhdistsiplinarnoe ponyatie* [Viability as an interdisciplinary concept] *Psihologicheskii zhurnal* (34/5), – pp. 69–84 [in Russian]
- Melnikova, M. L. (2018). *Psihologiya stressa: teoriya i praktika: uchebno metodicheskoe posobie* [Elektronnyi resurs] [Psychology of stress: theory and practice [Electronic resource]: teaching manual] / Ural. gos. ped. un – t ; nauch. red. L. A. Maksimova. – Elektron. dan. – Ekaterinburg [in Russian]
- Migal, G. V., Protasenko, O. F. (2008). *Vliyaniye faktorov sotsialnoy sredy na stressoustoychivost cheloveka – operatora* [Elektronnyi resurs] [The influence of social environment factors on the stress resistance of a human operator [Electronic resource] *Lyudina I kosmos: X Mizhnar. molodizh. nauk. – prakt. konf.: zb. tez*, 9–11 kvIt. 2008 r., m. DnIpropetrovsk / Nats. kosm. agenstvo Ukrainy [ta in.]. Dnipropetrovsk 274. 1 elektron, opt. disk (CD – ROM). (Zaochna) [in Russian]
- Mozgoviy, V. I. (2004) *Faktor stresostykhosti/stresovrazlivnosti u strukturi osobistnogo simptomokompleksu viyskovosluzhbovtiv VSP* [The factor of stress resistance/stress vulnerability in the structure of the personal symptom complex of servicemen of the Ukrainian Armed Forces] *Naukovo – praktichnyi zhurnal Pivdennoho naukovoogo tsentru APN Ukrainy* (6–7 zhovten) spetsvipusk psihologiya osobistosti: dosvid minulogo – poglyad u maybutne, – pp. 179–180 [in Ukrainian]
- Molyako, V. O. (2004) *Psihologichna teoriya tvorchosti* [Psychological theory of creativity] *Kiev*, – 220 p. [in Ukrainian]
- Naugolnik, L. (2015) *Psihologiya stresu : pidruchnik* [Psychology of stress: textbook] – Lviv : Lvivskiy derzhavniy universitet vnutrishnih sprav, – 324 p. [in Ukrainian]
- Ovsyannikova, Ya. O. (2012) *Psihologichna dopomoga dityam, yaki perezhili psihichnu travmu vnaslidok nadzvichaynoi situatsiyai* [Psychological assistance to children who have experienced mental trauma due to an emergency]: *Pravo I Bezpeka* (1), – pp. 317–321. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_1_71 [in Ukrainian]
- Omelchenko, Ya. M. (2015) *Rol pervinnih ob'ektiv u protsesi formuvannya vnutrishnogo algoritmu podolannya krizovoyi situatsiyi. Psihologichna dopomoga postrazhdalim vnaslidok krizovih travmatichnih podiy: metodichnyi posibnik* [The role of primary objects in the process of forming an internal algorithm for overcoming a crisis situation. Psychological assistance to victims of crisis – traumatic events: methodical guide] / Z. G. Kisarchuk, Ya. M. Omelchenko, G. P. Lazos ta in., – pp. 15–26 [in Ukrainian]
- Polischuk, O. V. (2014). *Mistse protsesu prinyattya rishen u situatsii stresu* [The place of the decision – making process in a stress situation] *Visnik universitetu oboroni Ukrainy* (5), – pp. 308–313 [in Ukrainian]
- Psihologiya osobistosti: slovník – dovidnik* (2001) [Personality psychology: dictionary – reference] [za redaktsieyu P. P. Gornostaya, T. M. Titarenko] – K. : Ruta, – 320 p. [in Ukrainian]
- Problema emotsionalnoy ustoychivosti: monografiya* (1995) [The problem of emotional stability: monograph] / A. Ya. Chebykin. – Odesa : [b. i.]. 196 [in Russian]
- Rishko, G. M. (2014). *Psihologichni osoblivosti rozvitku stresostykhosti u naukovo – pedagogichnih pratsivnikiv vischih navchalnih zakladiv* [Psychological features of the development of stress resistance among scientific and pedagogical workers of higher educational institutions]: dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 / Kiyivskiy universitet im. B. Grinchenka. Kiyiv, – 255 p. [in Ukrainian]
- Ryiskaya, E. (2011). *Psihologicheskaya struktura zhiznesposobnosti cheloveka: sinergeticheskii aspekt* [Psychological structure of human vitality: synergetic aspect]
- Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo univ – ta A. I. Gertsena*. – (142), – pp. 72–83 [in Russian]
- Camoukina, N. V. (1999) *Psihologiya i pedagogika professionalnoy deyatelnosti* [Psychology and pedagogy of professional activity] – M. [in Russian]
- Sele, G. (1979). *Stress bez distressa* [Stress without distress] [in Russian], Moscow: Progress, 124 p.
- Slobodyanik, V. (2011). *Fiziologichni i psihologichni aspekti emotsijnogo stresu ta yogo vpliv na osobistist: zbirnik naukovih prats* [Physiological and psychological aspects of emotional stress and its impact on personality:] / Mizhn. nauk. – prakt. konf. kursantiv i studentiv, Problemi ta perspektivi rozvitku zabezpechennya bezpeki zhitteliynosti. – Lviv : Lvivskiy derzhavniy universitet bezpeki zhitteliynosti [in Ukrainian]
- Stelmaschuk, H. R. (2015). *Psihologichni faktori podolannya stresu* [Psychological factors of overcoming stress]: *Problemi suchasnoyi psihologiyi. Zbirnik naukovih prats Kam'yanets Podil'skogo natsionalnogo universitetu imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologiyi im. G. S. Kostyuka NAPN Ukrainy* (29). Kam'yanets – Podil'skiy : Aksioma, – pp. 671–685 [in Ukrainian]
- Titarenko, T. M. (2009) *Zhittestiykist osobistosti: sotsialna neobhidnist ta bezpeka : nauk. posib.* [Vitality of personality: social necessity and security: scientific. manual] Titarenko T. M., Larina T.

- O. – K. : Marich, – 105 p. [in Ukrainian]
- Tihomirova, T. S. (2003) *Formirovanie stressoustoichivosti podrostkov: metodicheskoe posobie* [Formation of stress resistance of teenagers: methodical manual], – M. : SIP RIA, – 88 p. [in Russian]
- Haminich, O. M. (2016) *Reziientnist: zhittestiykist, zhitezdatnist abo reziientnist? Resilience: viability or resilience?* (Naukoviy visnik Hersonskogo derzhavnogo universitetu. Seriya "Psihologichni nauki") (6) T. 2, –pp. 160–165 [in Ukrainian]
- Tsiganchuk, T. V. (2011). *Dinamika perezhivannya stresu studentami vischih navchalnih zakladiv* [Dynamics of experiencing stress by students of higher educational institutions] : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.01 / Institut psihologiyi imeni G. S. Kostyuka. Kyiv, – 274 p. [in Ukrainian]
- Cherepanova, E. M. (1998). *Psihologicheskii stress: kak pomoch sebe i rebenku* [Psychological stress: how to help yourself and your child] – M., 1998. 71 [in Russian]
- Bowlby, J. (1980) *Attachment and loss: Loss, sadness and depression.* – NY. : Basic books. V. 3
- Brish, H. K. (2012) *Rozlady pryv'язanosti vid teorii do terapii* [Attachment disorders from theory to therapy]. Lviv : Prostir – M, 11 p. [in Ukrainian]
- Cassidy, J. & Shaver, P. (2008) *Handbook of attachment: theory, research and clinical implications.* – NY. : Guilford Press
- Fraley, R. C., Shaver, P. R. (2000). *Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions* // Review of General Psychology. 2000. – V. 4, – pp. 132–154.
- Fraser, M. W. (1997). *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective.* — Washington, DC : National Association of Social Workers Press. — 1997, — 293 p.
- Hazan C., Shaver P. (1987) *Romantic love conceptualized as an attachment process* // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. – V. 52, – pp. 511–524.
- Lazarus, R. S. (1966) *Psychological stress and the coping process* / R. S. Lazarus. – NY. : McGraw – Hill, – 257 p.
- Maddi, S. R., Khoshaba, D. M. (1994). *Hardiness and Mental Health* // Journal of Personality Assessment. — 1994. — Oct. — Vol. 63. — № 2, – pp. 265–269.
- Main, M., Kaplan, N., Cassidy, J. (1985) *Security in infancy, childhood, and adulthood: a move to the level of representation. Growing points of attachment theory and research.* I. Bretherton, E. Waters (Eds), 50 (1–2, Serial. 209), – pp. 66–104
- Masten, A. *Ordinary magic: resilience in development* / Ann Masten. — NY. : The Guilford press, 2014, – 308 p.
- Maunder, R. G., & Hunter, J. J. (2001) *Attachment and psychosomatic medicine: Developmental contributions to stress and disease.* Psychosomatic Medicine, 63, – pp. 556–567.
- Rutter, M. (1990). *Psychosocial resilience and protective mechanisms* // In J. Rolf, A.S. Masten, D. Cicchetti, K. H. Neuchterlein, & S. Weintraub (Eds.), Risk and protective factors in the development of psychopathology. – NY. : Cambridge University Press, –pp. 181–214.
- Gelena Lazos**
PhD in Psychology, Senior researcher of the Laboratory of Counseling Psychology and Psychotherapy of G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Educational sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)
- Valeriia Malushka**
PhD student of the Laboratory of Counseling Psychology and Psychotherapy of G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Educational sciences of Ukraine, Kyiv (Ukraine)
- TYPE OF ATTACHMENTS AS AN IMPORTANT FACTOR IN ADOLESCENT STRESS RESISTANCE: THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY**
- ABSTRACT**
This article explores the theoretical aspects of attachment styles and their impact on the stress resistance of adolescents. Given the crisis conditions that have developed in Ukraine over the past eight years, there is an increasing need for targeted scientific analysis of factors influencing stress resistance, particularly the attachment style. The study highlights the social significance of investigating attachment styles and their effects on the psychological resilience of adolescents during stressful situations. Moreover, it addresses how the disruption of emotional attachment to primary objects during early childhood relates to the influence of attachment style on adolescence.
- The article emphasizes that secure attachment, formed during infancy, plays a crucial role in establishing an effective mental protection system for a child. This secure attachment fosters the development of prosocial behavior models, which, in turn, contribute to the psychological stability of an individual when faced with mental trauma, psychosomatic and mental symptoms, and serves as the foundation for stress resistance. A teenager's stress resistance is viewed as a complex of personality traits that enable them to respond adequately to stressful factors without causing harm to their mental health, effectively coping with challenging situations. Stress resistance can enhance a teenager's activity efficiency and contribute to maintaining their overall health, especially when they are potentially prepared due to emotional energy and excitement.
- It is essential to recognize that stress resistance is

not an innate trait but rather a potential product resulting from the interaction between a teenage child and their environment. Close and supportive relationships with caring adults are among the most critical factors fostering the development of stress resistance in teenagers. Such relationships are established at an early age and shape the personal characteristics that contribute to stress resistance.

Keywords: stress resistance, attachment type, adolescence, psychological stability.

Гелена Лазос

Кандидат психологических наук, старший научный сотрудник лаборатории консультативной психологии и психотерапии Института психологии имени Г. С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев (Украина)

Валерия Малушка

Аспирант лаборатории консультативной психологии и психотерапии Института психологии имени Г. С. Костюка Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев (Украина)

ТИП ПРИВЯЗАННОСТИ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ПОДРОСТКОВ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические аспекты влияния стилей привязанности на стрессоустойчивость подростков. Подчеркивается, что в кризисных условиях, развернувшихся за последние восемь лет в Украине, все более актуальной становится необходимость целенаправленного научного анализа факторов, формирующих стрессоустойчивость, в частности стиля привязанности. Особое внимание уделено социальной значимости изучения стилей привязанности и их влияния на психологическую устойчивость подростков в стрессовых ситуациях. Отмечается, что проблема влияния стиля привязанности на подростковый возраст связана с нарушением эмоциональной привязанности ребенка к первичным объектам в раннем возрасте.

Подчеркивается, что надежная привязанность, формирующаяся в младенческом возрасте, играет большую роль в процессах создания системы эффективной психической защиты ребенка и стимулирует развитие и совершенствование моделей просоциального поведения, что влияет на психологическую устойчивость человека к психическим травмам, психосоматической и психической симптоматике, а также составляет основу

стрессоустойчивости. Стрессоустойчивость подростка рассматривается как комплекс его личностных свойств, который дает возможность адекватно, без вреда для психического здоровья реагировать на стрессогенные факторы, помогает ему организовать свое поведение для эффективного преодоления стресса. стрессовая ситуация. Стрессоустойчивость может обеспечить высокую эффективность деятельности и способствовать сохранению здоровья подростка, если он потенциально подготовлен за счет энергии эмоционального возбуждения.

Отмечается, что, поскольку стрессоустойчивость является потенциальным, а не врожденным свойством, она является продуктом взаимодействия ребенка -подростка с окружающей средой. И одним из важнейших факторов развития стрессоустойчивости у детей подросткового возраста является наличие близких отношений с равнодушными взрослыми. Ведь стрессоустойчивость зависит от личностных особенностей, которые формируются под влиянием наличия поддерживающих отношений, возникающих в раннем возрасте.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, тип привязанности, подростковый возраст, психологическая устойчивость.

How to cite (як цитувати):

Lazos, G., & Malushka, V. (2022). TYPE OF ATTACHMENTS AS AN IMPORTANT FACTOR IN ADOLESCENT STRESS RESISTANCE: THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 120-130. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.9> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 21.11.2021

Дата рекомендації до друку: 20.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМПАТІЇ ТА РЕФЛЕКСІЇ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Чуйко Галина Василівна¹, Чаплак Ян Васильович², Колтунович Тетяна Анатоліївна³

¹ Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-3348>
Researcher ID: D-9477-2016

² Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6763-2967>
Researcher ID: D-4081-2016

³ Кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4573-430X>
Researcher ID: E-3345-2015

UDC: 159.95

АНОТАЦІЯ

У статті теоретично проаналізовано розуміння емпатії та рефлексії у психології та представлено результати емпіричного дослідження, в якому перевірялися гіпотези про зв'язок між цими психічними явищами та їх співвідношення з особистісними характеристиками студентів – майбутніх психологів.

Констатується, що проведений нами теоретичний аналіз проблеми емпатії та рефлексії в психології свідчить, що цілісна теорія емпатії, як і теорія рефлексії, у наш час знаходяться на стадії формування, розробки та подальшого дослідження, оскільки спостерігається цілковите різноманіття як у науковому визначенні цих понять, так і в розумінні їх структури та складових і виділенні їх видів та визначенні рівнів їх прояву.

Зазначається, що рефлексія – це метапізнавальний процес, що ґрунтується на самоаналізі людиною змісту власного внутрішнього світу в усій його повноті, особливостях і відтінках, шляхом внутрішнього діалогу із собою. Емпатія проявляється як тактовне входження до внутрішнього простору іншої людини, тимчасове буття із нею, що дозволяє відчувати її переживання з усіма нюансами, саме так, як вона їх відчуває, співпереживати їй.

Емпіричне дослідження, результати якого відображені в роботі, дозволило проілюструвати зв'язок емпатії та рефлексії (частіше – за окремими параметрами) та їх пов'язаність з особистісними диспозиціями студентів.

Ключові слова: емпатія, рефлексія, саморегуляція свідомості, метакогнітивний процес, рефлексивність, тип ставлення до інших людей.

Постановка проблеми. У сучасному інформаційному світі, що розвивається досить стрімкими темпами, проте у мало прогнозованому і часто – непередбачуваному напрямку, зупинитися на якийсь час, щоб рефлексивно осмислити, що відбувається зі світом і самою людиною в ньому, та зрозуміти, як жити далі та які очікують перспективи, чи поглянути, хто – поряд і разом, і чи комфортно він почувається, і емпатійно за-

нувшись у його внутрішній простір, відчувати та розділити з ним його переживання, щоб за необхідності не лише поспівчувати чи співпереживати, але й допомогти йому, – може стати малодоступною розкішшю, хоча водночас є нагальною необхідністю для людини зокрема та соціуму в цілому, особливо важливою у сфері «допомагаючих» професій, де дуже потрібні гуманність рефлексуючого спеціаліста і людяність емпата. І, якщо

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Halyna Chuyko, Yan Chaplak, Tetyana Koltunovich

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

емпатія дає можливість емоційно проникнути у внутрішній простір іншої людини та відчувати силу і якість її переживань так, як вона сама їх переживає, то рефлексія сприяє усвідомленню, осмисленню та розумінню ситуації, в якій опинилася людина, та, виходячи з її досвіду, – які перспективи очікують на неї в подальшому.

Аналіз досліджень і публікацій. До розгляду, дослідження й аналізу феноменів емпатії та рефлексії з часу їх входження до психологічної науки зверталися досить багато науковців. Зокрема рефлексію ґрунтовно вивчали С.Л. Рубінштейн, І.М. Семенов, А.В. Карпов, В.А. Лефевр, Д.О. Леонтьєв, Є.М. Осін, С.Ю. Степанов, Е.В. Камишнікова, Т.В. Палько, О.М. Самкова, О.М. Рябишева, О.В. Бондаренко, М.О. Фрізен, Т.А. Воронова, М.В. Цветкова, С.В. Толстая та багато інших. Різні аспекти емпатії досліджували Т.П. Гаврилова, В.В. Бойко, Л.П. Стрелкова, Т.Д. Карягіна, П.В. Єпіхіна, М.І. Шнайдер, Ю.А. Менджерицька, Є.А. Горбатова, Л.П. Журавльова, М.М. Ковальзон, М.М. Шпак, А.Г. Басова, В.І. Долгова, Ф.С. Брантова, М.А. Біржева та інші науковці.

Методологія проведеного дослідження. У статті використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів і прийомів дослідження: *теоретичних*: аналіз, порівняння та синтез основних положень робіт науковців щодо феноменів емпатії та рефлексії; систематизація й узагальнення результатів теоретичного вивчення проблеми; *емпіричні*: методика М. Девіса (IRI) (Interpersonal reactivity index (індекс міжособистісної реактивності)), опитувальник В.В. Бойка для діагностики рівня емпатійних здібностей, тест рефлексії, методика діагностики рівня розвитку рефлексивності, опитувальник Карпова А.В., опитувальник «Диференційний тип рефлексії» (Д.О. Леонтьєв, К.М. Лаптева, Є.М. Осін, & А.Ж. Салихова) та методика Т. Лірі, Г. Лефоржа та Р. Сазека «Діагностика міжособистісних відносин»; статистична обробка результатів здійснювалася методами кореляційного (Pearson r) та факторного аналізу (метод Principal components).

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз феноменів емпатії та рефлексії, провести емпіричне дослідження особливостей їх взаємозв'язку та співвідношення з особистісними характеристиками студен-

тів – майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Історію емпатії в психологічній науці починають з Е. Тітченера, який, узагальнивши досвід філософії у розумінні емпатії, у 1909 році увів це поняття в психологію, з одного боку, переклавши з німецької *Einfuhlung* англійською – *empathy*, з іншого, – зробив це, на його визнанням, за аналогією з поняттям «симпатія» (Карягіна, 2013). Науковець розумів емпатію як «осягнення емоційного стану» іншої людини, проникнення в її емоційні переживання (Епихина, 2018). Д. Гоулман (2020) також зазначає, що, за Е. Тітченером, емпатія починається від «фізичної імітації ... страждання іншої людини, яке згодом пробуджує в людині, котра імітує, ті самі почуття».

У вітчизняну психологію поняття потрапило значною мірою завдяки дослідженням Т.П. Гаврилової (Карягіна, 2013 : 9), зокрема, її дисертації (Гаврилова, 1977). Саме вона виділила дві основні форми емпатії (які зараз також називаються її видами): співчуття та співпереживання. Співчуття розумілося науковцем як переживання людини з приводу почуттів / страждань іншої людини; співпереживання, більш імпульсивне явище, – як переживання суб'єктом тих самих почуттів, які відчуває інша людина, через ототожнення із нею (Басова, 2012 : 254). При цьому в основі співпереживання лежить потреба людини у власному благополуччі, тоді як основою прояву співчуття є турбота про благополуччя іншої людини (Богачева, 2014 : 22). П.В. Єпіхіна (2018) також наголошує, що співпереживання спрямовується на суб'єкта емпатії, який може переживати негативні почуття аж до відчуття дискомфорту чи особистісного дистресу як відповідь на розуміння негативних емоцій іншої людини, тоді як у співчутті проявляються переживання людиною негативних почуттів іншої людини (її неблагополуччя), на яку співчуття спрямоване.

Тоді як Л.П. Стрелкова (1987) бачить емпатію як процес, в якому послідовно поєднуються співпереживання, співчуття та внутрішнє сприйняття об'єкта емпатії, яке, за певних умов, здатне перетворитися на зовнішню дію (допомогу). При цьому співпереживання, на думку науковця, засноване на ідентифікації з іншою людиною і є емоційним відгуком на її переживання, а

співчуття базується на розумінні ситуації та почуттів об'єкта емпатії. Зазначимо також, що словник АПА слушно наголошує, що емпатія не обов'язково завершується дією допомоги та не мотивує на це (*APA dictionary of Psychology*, 2020).

Словник АПА пропонує тлумачення емпатії як розуміння почуттів, сприйняття та думок іншої людини з її власної системи відліку (*APA dictionary of Psychology*, 2020). Словник Merriam-Webster, виявляючи різницю між співчуттям і емпатією (співпереживанням), зазначає, що обсяг значення слова «співчуття» досить широкий: воно стосується як «розуміння чужого болю, так і бажання хоч якось зменшити цей біль», – тоді як емпатія стосується такого ставлення людини до чужого болю, ніби вона сама його відчуває (*Merriam-Webster dictionary*, n.d.).

Тоді як у вітчизняних словниках зазначається, що слово «емпатія» походить від грецьк. *empathia* – співпереживання, і тлумачиться це поняття як «здатність розуміти емоційний стан» іншої людини шляхом співпереживання (*Словник інішомовних*, 2021); осягнення її емоційного стану та проникнення у її переживання (*Психологический словарь*, n.d.); а також «сприймати її спосіб мислення», співчувати їй (*Словник української*, 2020).

Звернемося до розуміння емпатії науковцями-психологами.

Згідно Ю.А. Менджеричької (2001), у сучасній психології можна виявити кілька підходів до тлумачення емпатії: афективний (де вона розумілася як емоційний процес), афективно-когнітивний, власне когнітивний (основним вважався пізнавальний компонент емпатії) та інтегративний (К. Роджерс, Т.П. Гаврилова, В.В. Бойко).

На думку О.Ю. Богачової, також виділяються чотири можливі розуміння емпатії: як почуття, як здібності, своєрідного психічного процесу та як поєднання перших трьох її тлумачень (Богачева, 2014).

М.М. Ковальзон (2011), у свою чергу, стверджує, що емпатію можна розуміти як явище (виділяючи в ньому емоційну та когнітивну складові), як метод пізнання і розуміння іншої людини (і тут, на наш погляд, емпатія перетинається з рефлексією) та як спосіб спілкування.

Тоді як М.М. Обозов визначав емпатію як емоційний відгук однієї людини на переживання іншої, вважаючи її запорукою можливості буття людини та суспільства (Долгова, Мельник, Петрова, 2015).

Згідно І.М. Юсупова, емпатія є цілісним феноменом, поєднуючи свідому та неусвідомлену складові психіки, мета якого – проникнути до внутрішнього світу іншої людини (об'єкта емпатії) (Шнайдер, 2016 : 63).

Т.Д. Карягіна тлумачить емпатію як «процес розуміння та відгуку на переживання» іншої людини, заснований на співпереживанні їй та орієнтації щодо її «внутрішньої феноменологічної перспективи» (Карягіна, 2013 : 36).

Дж. Іган вважає емпатію здатністю розуміти та проникати до внутрішнього світу іншої людини, водночас повідомляючи їй своє її розуміння (Ковальзон : 75).

В.П. Філатов пов'язує емпатію, як основу взаєморозуміння людей, зі здатністю уявного перенесення суб'єкта емпатії до внутрішнього світу іншої людини, поєднаної з цілісним емоційним співпереживанням їй (Ковальзон, 2011 : 79). Схоже тлумачить поняття емпатії і О.О. Горбатова (2014): як здатність людини адекватно сприймати та розуміти іншу людину, емоційно відгукуючись на її переживання зі щирим бажанням допомогти.

Л.П. Журавльова та М.М. Шпак (2015) вважають емпатію «інтегральним особистісним утворенням», що проявляється у здатності людини відображати внутрішній світ іншої людини, що уможливлює досягнення взаєморозуміння в процесі спілкування та суб'єкт-суб'єктній взаємодії.

К. Cherry (2020) пропонує розуміння емпатії як здатності емоційно сприймати та розуміти емоції інших людей, «бачити речі з їх погляду й уявляючи себе на їхньому місці», зазначаючи водночас, що прояв емпатії не є універсальною чи обов'язковою реакцією на страждання інших.

Науковець також називає ознаки, що, на її думку, є свідченням того, що людина схильна проявляти емпатію; вони такі: вміння уважно слухати інших; люди розповідають їй про свої проблеми, звертаються за порадою; добре розуміння того, як інший відчувається; часті роздуми про те, як відчуває себе та чи інша людина; відчуття постійної / тривалої перевантаженості не-

приємними та трагічними подіями; намагання допомогти іншим; розуміння, коли людина обманює; відчуття виснаження чи емоційного перевантаження у багатьох ситуаціях; схильність дбати про інших людей, турбуватися про них; трудність установлення меж у стосунках з іншими людьми (Cherry, 2020).

Ф.С. Брантова і М.А. Біржева, у свою чергу, наголошують, що можливе як вузьке, так і широке тлумачення емпатії. У вузькому значенні слова емпатія – це співчуття та співпереживання емоційному стану іншої людини. Тоді як у широкому, глибинному розумінні, – це «нераціональне пізнання» внутрішнього світу іншої людини, чуйність до її переживань, різновид моральних емоцій (Брантова, & Біржева, 2014).

На думку Т.П. Гаврилової, яка своєрідно підсумовує варіанти тлумачень феномену емпатії в науковій психологічній літературі, найчастіше зустрічають такі його розуміння: 1) здатність проникати у внутрішній світ іншої людини, розуміючи її емоційний стан, передбачаючи її можливі реакції, співпереживаючи та співчуваючи їй; 2) емпатійне «вчування» в подію чи художній об'єкт, його чуттєве пізнання через ідентифікацію чи проєкцію; 3) афективний зв'язок з іншими людьми, переживання їх стану; 4) властивість психотерапевта, що проявляється у його професійному спілкуванні з клієнтом (Гаврилова, 2005).

Важливу роль емпатії в психотерапевтичному процесі відзначають зокрема К. Роджерс та Р. Мей. Так, згідно К. Роджерса, емпатія проявляється у «сприйнятті внутрішнього світу іншої людини точно, зі збереженням емоційних і смислових відтінків» (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 47), це неупереджене входження до особистого світу іншої людини, щоб відчувати найменші зміни її переживань, навіть такі, які вона не усвідомлює, при цьому не вдаючись до оцінювання. Р. Мей зазначає, що емпатія є «ключем до процесу консультування» і запорукою взаєморозуміння; це глибоке почуття, що «передає таке духовне єднання», коли одна людина проникається почуттями іншої настільки, що ототожнює на якийсь час себе зі співрозмовником, «ніби розчиняючись у ньому» (Дмитренко, & Чуйко, 2002 : 149). І. Ялом наголошує, що «точна емпатія – найважливіша навичка не лише для терапевтів, але й для пацієнтів», і психотерапевти повинні допомогти

своїм клієнтам «розвивати в собі емпатію до інших»; це вміння «точно і акуратно входити до світу» іншої людини, намагання «бачити світ так, як бачить» вона (Ялом, 2016).

Вітчизняні дослідники (Журавльова, & Шпак, 2015) схильні виокремити такі види емпатії: емотивну, пізнавальну, предикативну та поведінкову (конативну). При цьому емотивна емпатія передбачає емоційний відгук людини на переживання об'єкта емпатії шляхом зараження його почуттями; пізнавальна – полягає в розумінні й осмисленні переживань іншої людини; предикативна емпатія вважається проявом здатності (у результаті дії двох перших видів емпатії) суб'єкта емпатії передбачити можливі емоційні реакції її об'єкта у певній ситуації; усе це в цілому може спонукати людину допомогти іншій людині, підтримати її (діяльнісна емпатія).

Тоді як Ф.С. Брантова та М.А. Біржева (2014) зазначають, що в психологічній науці вирізняються різні види емпатії: емоційна, когнітивна, предикативна, естетична – проявляється в емпатичному переживанні художніх об'єктів (власне, саме з цього виду емпатії почалося її дослідження у філософії); егоцентрична – проявляється суб'єктом емпатії до самого себе; гуманістична емпатія – «емпатійне переживання за іншу людину» та інші.

G.A. Gladstein (1987) виділяє такі види емпатії: емоційну – здатність відчувати емоційні впливи стану іншої людини; емпатію перевтілення (рольову), що сприяє розумінню стану іншої людини, її поглядів, «внутрішньої системи координат»; емпатію як навичку комунікації та здатність й її процесі «повідомляти» про свої переживання співрозмовнику. Зазначимо, що опис другого виду емпатії науковцем нагадує водночас характеристики як когнітивної емпатії, так і рефлексії.

К. Cherry (2020), у свою чергу, називає не лише такі види емпатії, як емоційну, когнітивну та емпатичну турботу (здатність турбуватися про благополуччя інших людей, допомагаючи їм), але й визначає такі її типи: афективна емпатія (співпереживання) є здатністю розуміти емоції іншої людини й адекватно на це відповідати; соматична емпатія – це відповідна фізична реакція на переживання іншої людини (серцебиття, почервоніння тощо) та когнітивна емпатія – здатність розуміти

ти стан і переживання іншої людини, а також передбачати те, що «вона може думати у відповідь на ситуацію», в якій вона опинилася.

Вважаємо за потрібне зазначити: зараз психологія визначає кілька різних видів емпатії (залежно від поглядів автора поділу), проте, розуміючи емпатію як складне інтегративне утворення, можемо припустити, що маємо справу, швидше, не стільки з окремими видами емпатії, скільки з її структурними компонентами, кожен з яких має тенденцію виявлятися сильніше за решту у відповідній саме йому ситуації емпатійного процесу. Тому нам імпонує те, що один з творців методики діагностики емпатії, В.В. Бойко, виділив три основні канали (а не види) емпатії (Чуйко, 2018).

Наступним питанням, пов'язаним з дослідженням проблеми емпатії в психології, є визначення рівнів її прояву.

Зокрема, М.І. Шнайдер, вважаючи, що здатність до емпатії служить відображенням моральності особистості, називає такі рівні її прояву: нижчий (перший) – проявляється в діапазоні від індивідуальності до ворожості щодо переживань об'єкта емпатії; другий – пасивно-заперечувальне ставлення до почуттів іншої людини; третій – пасивно-позитивне співчутливе ставлення до об'єкта емпатії; четвертий – ситуативно-позитивне ставлення, співпереживання іншій людині; п'ятий, вищий рівень емпатії, – стійке позитивне ставлення до іншої людини, допомога їй у разі необхідності (Шнайдер, 2016 : 63).

Дж. Іган виділяє три рівні прояву емпатії. Найглибший з них – це «спосіб буття» з іншою людиною, розуміння усіх нюансів та складностей її внутрішнього світу; другий рівень проявляється як професійна присутність у внутрішньому житті клієнта; на третьому – емпатія виступає комунікативною навичкою, яку можна опанувати (Ковальзон, 2011 : 75; Богачева, 2014 : 23)

На думку І.М. Юсупова, емпатія, що проявляється у процесі спілкування (комунікативна) має такі **особливості**: передбачає вміння слухати і чути партнера (не лише те, що сказано, але й те, як саме сказано); позитивну установку на співрозмовника; розвинуті увагу, пам'ять, уяву (Ковальзон, 2011 : 77).

Л.П. Журавльова (2007), у свою чергу, виділяє такі рівні емпатійного процесу: фізіологічний (тут від-

бувається сприйняття ситуації та зараження емоціями об'єкта емпатії); психофізіологічний – передбачає ідентифікацію з об'єктом емпатії та співпереживання – як її результат; на соціопсихологічному рівні суб'єкт емпатії проявляє співчуття до іншої людини з приводу її переживань, що може набутися й активної форми – сприяння чи допомоги; на духовному, найвищому рівні прояву емпатії, її суб'єкт здатний «осягнути смислові, екзистенційні утворення» іншої людини, навіть відчувати її вершинні переживання (об'єктивно кажучи, нам важко уявити прояв емпатії на цьому рівні).

На наш погляд, зазвичай емпатія в емпатійної людини проявляється мимовільно, і можливість її контролювати з'являється лише постфактум (тобто – лише її прояви / наслідки). Проте у деяких випадках ми, навіть будучи співчутливими в цілому, здатні контролювати ступінь прояву емпатії та бути більш співчутливими до одних людей і подій і менш емпатійними – до інших. На нашу думку, це залежить від нашого сприйняття іншої людини та ставлення до неї: ми схильні проявляти сильніше і більш активне співчуття до близької людини, до якої добре ставимося, менше – до просто знайомої людини, ще менше – до незнайомця і зовсім мало – до тієї, яку не вважаємо доброю (хорошою) людиною. І очевидно, що наша оцінка іншої людини залежить від нашого досвіду попередніх стосунків / спілкування з нею. Подія, що зумовила переживання / страждання людини, для нас може виявитися менш важливим фактором прояву емпатії: її об'єктивну значимість переважає її суб'єктивне сприйняття об'єктом емпатії, залежне від життєвих ціннісно-смислових орієнтирів цієї людини.

М.М. Обозов виділяв три форми / види / компоненти емпатії: когнітивну (розуміння емоційного стану іншої людини без впливу на власний стан людини), емоційну (співпереживання та співчуття) та дієву (активна підтримка партнера зі спілкування) (Долгова, Мельник, & Петрова, 2015). Тоді як А.Е. Ахметзянова додає, що на рівні когнітивної емпатії діє механізм інтерпретації; в емоційній емпатії – механізми проєкції, інтроекції та децентрації; на третьому рівні – долучається механізм емоційного зараження, «який виражає міжособистісну ідентифікацію» з тим, кому надають підтримку (Долгова, Мельник, & Петрова, 2015).

У структурі емпатії О.Ю. Богачова (2014) виділяє такі *складові*: когнітивну (оскільки емпатія означає розуміння емоційного стану і переживань іншої людини); афективну (співчуття та співпереживання об'єкту емпатії) та поведінкову (допомога об'єкту емпатії).

Тоді як інші науковці вважають, що компонентами емпатії є лише емоційний (як здатність відчувати емоції іншої людини, як вона їх переживає, та співчувати їй; і когнітивний – здатність розуміти почуття та думки іншої людини та передбачати її «психічну перспективу» (Beadle, & Vega, 2019).

В.В. Бойко у своїй методиці (Райгородский, 2002 : 488) визначає (цілком доречно, як на нас, особливо враховуючи, що дієва складова емпатії далеко не завжди спрацьовує) три канали емпатії: раціональний, емоційний та інтуїтивний. При цьому раціональний канал визначає спрямування уваги, сприймання та мислення людини на стан, проблеми, поведінку іншої людини; емоційний – виявляє здатність суб'єкта емпатії емоційно резонувати з іншою людиною: співчувати їй, співпереживати; проявляти емоційну чуйність до неї; інтуїтивний канал емпатії є свідченням здатності людини розуміти поведінку партнера та його переживання / страждання за умови дефіциту чи й відсутності повної інформації про нього та його стан.

Проте, ми вважаємо за необхідне зазначити: якщо першим (не за порядком, а за значимістю) компонентом емпатії вважати когнітивний, як роблять ці науковці, то варто визнати як те, що емпатія має завжди спрацьовувати усвідомлено (на нашу думку – це не так), так і близькість її когнітивного тлумачення науковцями до розуміння в психології поняття рефлексії, яка постає як осмислення та розуміння людиною не лише себе, але й іншої людини, у тому числі її переживань, думок, внутрішнього стану (крім того, не виключений випадок, коли ми намагаємося емпатійно відчувати і зрозуміти внутрішній стан іншої людини і виявляємо, що вона нічого серйозно не переживає і ні від чого не страждає (відносно спокійна)) – тобто, на нашу думку, когнітивний компонент емпатії, будучи застосований / проявлений першим, може не дати нічого суттєвого для співпереживання. Можливо, недалеко від істини були ті науковці, хто вважали емпатію емоційним процесом, і варто спочатку відчувати, що людиною (об'єктом емпатії)

заволоділи негативні переживання, і лише тоді спробувати пояснювати, які саме та чому. Ми схильні вважати першим компонентом емпатії емоційний (розуміючи й саму емпатію в цілому як переважно емоційний в своїй основі процес), а іноді, у деяких людей, – навіть інтуїтивний (залежно від ступеня емпатійності людини). Можливо, варто припустити, що у різних людей першим в емпатії «спрацьовує» один з її компонентів (за В.В. Бойко): емоційний, інтуїтивний чи раціональний, – і не завжди один і той самий. Нам видається, що співчувати можна і без когнітивної оцінки стану іншої людини, співчуття не є ні раціональним, ні цілком і завжди усвідомленим, тоді як співпереживання уже має володіти цими якостями.

Ми вважаємо, що відразу зрозуміти, що саме відчуває / переживає інша людина (навіть найближча для нас), не заглибившись в її почуття, не проникнувшись ними, неможливо. Адже «в чужій душі – мов серед ночі». Тобто, лише коли пропустиш крізь себе, відчуєш через себе переживання / страждання іншої людини (тобто емоційно), – зрозумієш, що саме й у якій мірі вона відчуває/переживає. На нашу думку, емпатія – це здатність відчувати переживання / страждання іншої живої істоти так, як вона це відчуває. Емпатія – значною мірою ірраціональне явище, і як таке воно не може починатися з розуміння чи пояснення (раціонального компоненту). Завдяки емоційному зараженню ми отримуємо можливість відчувати, а потім – і зрозуміти / витлумачити, що саме і як інша людина відчуває. Якщо ми спробуємо зрозуміти і пояснити переживання іншої людини, не заражаючись її переживаннями та не проникаючись ними (рос. «вчувствование»), – ми ризикуємо помилитися, витлумачити почуття іншої людини невірно.

Ю.А. Менджерицька зазначає, що емпатія як властивість особистості складається з таких *здібностей*: до емоційного реагування та відгуку на переживання іншої людини; розпізнавати емоційний стан іншої людини та перенести себе в уяві до її почуттів і думок; вибирати адекватну до ситуації переживання іншої людини емпатійну відповідь, здатну полегшити її переживання (Менджерицкая, 2001).

На думку ж Н.О. Будаговської, С.В. Дубровської та Т.Д. Карягіної (2013 : 204), основними *процесами*, які включаються до поняття емпатії, є

такі: розділення почуттів іншої людини як емоційна реакція на її переживання; децентрація та процес прийняття іншої людини; співпереживання, уживання у світ іншої людини як спосіб її розуміння шляхом уявного перенесення себе в нього.

Традиційно вважається, що поняття філософської рефлексії веде свій початок від Сократа, якому не лише приписують фразу «Пізнай самого себе!», але й, як зазначає Платон у своїх «Діалогах», Сократ розумів рефлексію як роздуми людини про своє життя в межах буття усього людства, спостереження за собою, як початковий етап і можливість саморозвитку (*Рефлексія*, n.d.). Проте одне з перших визначень рефлексії зустрічається лише через двадцять століть, у Дж. Локка, – це результат дії внутрішнього досвіду людини, діяльність її розуму, що сприймає й аналізує попередні ідеї, наявні в її досвіді (Чуйко, 1999 : 26). А честь увести поняття рефлексії у психологічну науку належить В. Джеймсу. Однак науковці-психологи переконані, що самостійності поняттю рефлексії надав А. Буземан, який тлумачив її як процес перенесення переживань і думок людини до її внутрішнього світу, всередину власного Я (*Поняття рефлексії*, n.d.), та запропонував виділити її дослідження в окрему галузь психології рефлексії. В.А. Лефевр, у свою чергу, намагаючись «розширити» існуюче в науці розуміння рефлексії, трактував її як не лише здатність людини бути спостерігачем за своїми діями, думками, душею в цілому, але й стати дослідником дій і роздумів іншої людини (Лефевр, 2003 : 10) та створив математичну модель рефлексії.

Розгляд рефлексії у контексті її ролі в процесі самоусвідомлення людини та регуляції завдяки їй ставлення людини до себе і світу здійснив С.Л. Рубінштейн (2006), який акцентує увагу на двох способах/можливостях існування людини у світі. У першому випадку життя людини минає у її ставленні до різних/окремих предметів, ситуацій, обставин, що прямо пов'язані з її існуванням, проте не до життя як цінності в цілому. У другому випадку, – за участю рефлексії, що спонукає людину призупинити проживання життя, поглянути на нього збоку, окинувши поглядом життя в цілому, усвідомивши його єдність, цілісність і ціннісно-сміслові значення для людини.

У подальшому, ставши уже психологічним,

феномен рефлексії тлумачиться різними науковцями насправді досить по-різному, і така ситуація в психології триває. Так, словник іншомовних слів О.С. Мельничука (1985) рефлексію (від лат. reflexio – вигин, відображення) у філософському розумінні пояснює як осмислення людиною своїх дій та законів, згідно яких вони вчинені, як діяльність/процес самопізнання особистості, здатний розкрити особливості її духовного світу; а в психологічному – як «самоаналіз, роздуми людини ... над власним душевним станом» (власне, достатньо вузько).

А.В. Карпов вважає рефлексію процесом зовнішнього спостереження людини за своїми пізнавальними процесами та роботою свідомості загалом і розкриттям «структури справжнього знання» та «безособових процедур пізнання» (Жигулин, Плаксина, & Рябішева, 2015 : 23). На думку науковця, рефлексія, яку він розуміє як здатність людини до самосприйняття, самоусвідомлення, формування враження про себе при відображенні «пам'яті про пам'ять», мислення про мислення/роздуми, є *метапроцесом*, що проявляється на рівні свідомості та визначає ефективність обраної особистістю стратегії соціальної адаптації (Карпов, 2012). При цьому науковець додає, що від рівня розвитку рефлексії залежить, як саме буде структурувати й організовувати простір власного внутрішнього світу людина (Карпов, & Воронова, 2018 : 105). І за умови високої рефлексивності особистості «структурна організація внутрішнього світу ускладнюється», будучи, з одного боку, стійкою та стабільною (Карпов, & Воронова, 2018 : 109), з іншого, – система внутрішнього світу людини отримує разом із тим і здатність «породжувати асистемність», структуруючи/перетворюючи себе до вищого рівня.

В.В. Давидов (Степанов, & Семенов, 1985) вважає, що рефлексія – це вміння людини не лише виділяти й аналізувати власні дії, але й співвідносити їх з «предметною ситуацією», досліджуючи її саме як інтелектуальний процес і усвідомлюючи, що будь-яка подія, ситуація, людина чи зовнішній об'єкт можуть стати предметом рефлексування.

Тоді як, згідно з О.М. Рябішевою (2012), рефлексія починається зі здатності людини поглянути на себе ніби збоку, щоб об'єктивно осмислити свої переживання і вчинки і за необхідності переосмислити влас-

не сприйняття реальності та своєї ролі в ній заради майбутнього саморозвитку.

М.В. Цветкова (2018), яка, на нашу думку, розуміє рефлексію максимально узагальнено, вважає, що її можна розглядати як діяльність свідомості, яка розкриває внутрішню будову та специфіку самої свідомості (внутрішнього світу людини).

На думку Е.В. Камишнікової (2018), рефлексію варто аналізувати як у горизонтальному аспекті (і тут вона проявляється як здатність людини до самоаналізу), так і у вертикальному, зазначаючи, що тут можна виділити і рівні рефлексування особистості, що проявляються в міжособистісному спілкуванні. О.М. Рябішева (2012), за суттю, додає уточнення: рівні рефлексування можуть відрізнятися: від рівня елементарного самоусвідомлення до рівня глибоких, серйозних роздумів про власну духовність, відповідність моральним нормам, про сенс власного буття загалом.

С.В. Толстая і О.В. Бондаренко (2017), розвиваючи диференційну модель рефлексії, зазначають, що в ній поєднуються «корисні» та «шкідливі» елементи. Так, шкідливими у процесі рефлексії є нав'язливі роздуми, зорієнтовані на певний емоційний стан людини, а також «такі різновиди рефлексивного ставлення, як інтроспекція та фантазування»; тоді як «корисною» складовою рефлексування є системна рефлексія, здатна сприяти саморегуляції особистості.

М.О. Фрізен (2015 : 10), встановлюючи зв'язок рефлексії з екзистенційною відповідальністю особистості, схильна вважати рефлексію основою самоперевірки, самопізнання, самопідтвердження людини, оцінки нею своїх особливостей, здібностей і можливостей.

Т.В. Палько (2014), проаналізувавши різноманітні наукові підходи до розуміння рефлексії в психології, дійшла, на наш погляд, закономірного висновку щодо того, що, оскільки усі вони насправді відрізняються у тлумаченні цього феномену, ні один з них не може бути визнаним основним чи остаточним.

Дослідивши історичну еволюцію проблематики рефлексії у філософії та психології, І.Н. Семенов (2007) виділив у ній чотирнадцять етапів, починаючи від Сократа (період античності, латентний етап), до сучасності, практичного етапу її розвитку. С.Ю. Степанов і І.Н. Семенов (1985) також наголошують, що визначен-

ня в психології механізму рефлексії цілком залежить від трактування науковцями самого феномену та напрямку дослідження рефлексії і може значно відрізнятися, як розходяться у своїх тлумаченнях рефлексії різні науковці-психологи.

Рефлексія – це процес, результат і можливість пізнання людиною себе, це ґрунтовний самоаналіз, розуміння своїх психічних процесів і станів, свого місця в житті і стосунках із соціумом і світом; причин, приводів, результатів і дальніх наслідків своїх вчинків і дій, усього, що відбувається у душі людини, шляхом глибокого внутрішнього діалогу із собою. Це вміння/здатність людини спрямовувати свою увагу повністю всередину себе, зосереджуючись на власному психічному просторі й усьому тому, що в ньому відбувається, будучи невидимим/неочевидним ззовні.

І, якщо І.Н. Семенов схиляється до розуміння рефлексії, за суттю, як компонента (чи ознаки, властивості) мислення, яке може протікати й на *рефлексивно*-му рівні (Самкова, 2014), то нам ближча позиція А.В. Карпова (2013), який приходить до логічно обґрунтованої думки (і відстоює її), що рефлексія – це *мета-когнітивний* процес (тобто більше, ніж пізнавальний процес, яким є мислення). Зазначимо, що, на нашу думку, процес рефлексування не тотожний мисленню, це осмислення (в значенні наділення сенсом) усього, що відноситься до внутрішнього досвіду людини (включаючи її думки, переживання чи дії щодо різних приводів, за різних обставин, стосовно різних людей), у тому числі й самого мислення. Тобто, рефлексуючи, ми осмислюємо саме мислення (думки, роздуми, рішення) й інші пізнавальні процеси та їх продукти, а також аналізуємо і оцінюємо наші переживання (емоції та почуття) і вчинки. До прикладу: розв'язуючи будь-яку задачу (математичну, логічну чи життєву), ми мислимо. А роздумуючи, як саме і чому саме так, а не інакше, ми мислили при вирішенні певного завдання, – ми рефлексуємо.

У психології найчастіше виділяються такі види рефлексії (очевидно, виходячи з функцій, які вона виконує): *особистісну*, де об'єктом рефлексивного пізнання є сама особистість людини, яка рефлексує; *комунікативну*, що проявляється у спробах людини пізнати в усіх можливих аспектах Іншого, щоб краще зрозуміти моти-

ви його дій і вчинків у процесі спілкування із ним; *інтелектуальну*, яка виникає, коли людині необхідно вирішити певне розумове завдання, допомагаючи знайти найбільш раціональне його розв'язання; *наукову*, що дозволяє перевірити обґрунтованість і аргументованість наукових знань, законів, гіпотез, принципів; *соціальної*, що передбачає бажання і намір людини правильно розуміти/оцінювати мотиви і результати дій інших людей шляхом входження в образ іншої людини (і тут рефлексія наближається за своєю дією до емпатії) (*Рефлексія*, n.d.; *Поняття рефлексії*, n.d.). При цьому види рефлексії проявляються не завжди відокремлено: вони здатні поєднуватися, взаємодіючи. Додамо, що, на нашу думку, в умовах невизначеності і нестабільності, в яких перебуває зараз Україна і світ в цілому, особливо зростає значення інтелектуальної рефлексії (пов'язаної з переробкою потоків інформації) як творчого процесу, що допомагає осмислити та проаналізувати таку ситуацію, знайти оригінальне й нестандартне її вирішення/вихід із неї.

Відповідно до мети роботи, проводилося емпіричне дослідження, вибіркою у якому стали студенти I-III-х курсів спеціальності «Психологія» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича ($n = 78$), переважно дівчата. Середній вік респондентів – 18,54 років.

У процесі дослідження перевірялися такі взаємопов'язані **гіпотези**: існує взаємозв'язок між розвитком рефлексії та емпатії у юнацькому віці; емпатія та рефлексія співвідносяться з особистісними характеристиками студентів – майбутніх психологів.

У дослідженні використовувалися такі методики:

Методика *М. Девіса* (IRI) (Interpersonal reactivity index (індекс міжособистісної реактивності)) заснована на багатофакторному підході до тлумачення емпатії. Тобто М. Девіс вважає її поєднанням пов'язаних між собою різних складових; усі вони стосуються того, як людина резонує з іншими людьми. Методика IRI визначає чотири компоненти емпатії, яку автор розуміє у досить загальному плані, як реакцію людини на досвід іншої людини, свідком якого вона є; методика є особистісним опитувальником, що складається з 28 пунктів, розділених порівну між 4-ма шкалами: Perspective Tak-

ing (PT) – *децентрація* – здатність поставити себе на місце іншої людини й оцінити ситуацію з її погляду; Fantasy (FS) – *співпереживання* – мислене перенесення себе до почуттів і переживань уявних героїв (художньої літератури, зокрема) шляхом ототожнення себе з ними; Empathic Concern (EC) – *емпатійна турбота* – прояв співчуття, співпереживання, турботи про іншу людину, допомоги їй; Personal Distress (PD) – *емпатійний дистрес* – відчуття тривоги, знервованості, вразливості, дискомфорту від переживань іншої людини, бажання їх позбутися (Будаговская, Дубровская, & Карягина, 2013 : 209). При цьому кожна складова емпатії передбачає три рівні прояву.

Опитувальник *В.В. Бойка* для діагностики рівня емпатійних здібностей (Райгородский, 2002 : 486-490) складається з 36 тверджень, які досліджуваному потрібно оцінити за відповідністю / невідповідністю його уявленню про себе. Методика визначає рівень розвитку в опитуваних трьох каналів емпатії (описаних вище), установки в емпатії, що сприяє чи перешкоджає її прояву як загалом, так і стосовно кожного її каналу; проникаючої здатності емпатії, що проявляється у здатності людини створити атмосферу відкритості та довіри при спілкуванні з іншою людиною; ідентифікації в процесі емпатії як уміння зрозуміти переживання іншої людини шляхом постановки себе на її місце. За сумарною оцінкою за усіма шкалами визначається рівень розвитку емпатії респондента загалом.

У методиці діагностики рефлексивності, створеній *А.В. Карповим* (*Тест рефлексии*, 2003) на основі його теорії рефлексії, рефлексивність визначається як властивість особистості, що проявляється у її здатності сприймати й аналізувати як зміст власної психіки, так і розуміти психічні прояви іншої людини, зокрема шляхом постановки себе на її місце і погляду на ситуацію з її точки зору. Опитувальним містить 27 тверджень, свій ступінь згоди з якими респонденту потрібно оцінити в діапазоні: абсолютно невірно (1 бал) – цілком вірно (7 балів). Бали за окремі відповіді методики підраховуються у зворотному порядку; результат переводиться в стени, які визначають рівень розвитку рефлексивності як особистісної якості у досліджуваних.

Опитувальник «Диференційний тип рефлексії» (Леонтьев, Лаптева, Осин, & Салихова, 2009) є ав-

торською методикою, створеною Д.О. Леонтьєвим зі співробітниками у 2009 році та призначеною для діагностики типу рефлексії як стійкої риси особистості. Згідно авторів, методика визначає три якісно різні процеси, у яких виявляється рефлексія: 1) інтроспекцію – пов'язану із зосередженістю людини на власних переживаннях; 2) системну рефлексію – проявляється через самодистанціювання та погляд на себе ніби збоку, охоплюючи позиції об'єкта та суб'єкта рефлексії водночас; 3) квазірефлексія – спрямованість рефлексії на об'єкт, що не має відношення до актуальної ситуації життя людини. При цьому лише у випадку системної рефлексії свідомість людини спрямована водночас на себе та на зовнішній світ, що сприяє її адаптації і є найбільш багатоманітним феноменом, дозволяючи помічати усі аспекти ситуації (полюси об'єкта та суб'єкта рефлексії) та можливості її розвитку. Методика складається з 30-ти тверджень, міру своєї згоди з якими досліджувані визначають в межах 1-4 балів. Автори методики наводять показники середніх за кожною шкалою та стандартні відхилення, що дає можливість визначити рівні прояву різних рефлексивних процесів у респондентів.

Методика Т. Лірі, Г. Лефоржа та Р. Сазека «Діагностика міжособистісних відносин» (Райгородский, 2002 : 408-413) є особистісним опитувальником, призначеним для дослідження уявлень респондента про себе. При цьому виявляється і переважаючий тип ставлення до інших людей. Опитувальник містить 128 оціночних суджень, що діагностують 8 основних типів ставлення досліджуваного до інших людей, які проявляються у міжособистісному спілкуванні: авторитарний, егоїстичний, агресивний, підозрілий, підпорядкований, залежний, дружелюбний і альтруїстичний. Крім того, за підсумками методики вираховуються також два основні фактори: домінування-підпорядкування та дружелюбність-агресивність, – що визначають загальне враження про людину в процесі спілкування з нею. Респондентам пропонується поставити знак «+» у випадку згоди, що це визначення стосується їх уявлення про себе.

Максимальна оцінка за кожним типом ставлення – 16 балів, проте 0-4 бали означають низький рівень прояву ознаки, 5-8 – помірний; і ці рівні свідчать про в цілому адаптивну поведінку респондента. Тоді як 9-12

балів (високий рівень прояву показника) та 13-16 балів (екстремальний рівень) трактуються авторами методики як прояв екстремальної поведінки з тенденцією до патології (Райгородский, 2002 : 408-413).

Початковий аналіз даних за результатами методик свідчить:

- ⇒ рівень рефлексивності у досліджуваній вибірці досить низький (середня – 4,11 стевів); високі показники відсутні, переважають середні, виявлені у 73,08 % респондентів; проте здатність опитаних проявити системну рефлексію, навпаки, у 93,59 % досліджуваних розвинута вище середнього (у решти – на середньому рівні); інтроспективна рефлексія у більшості (88,46 %) також сягає середнього рівня, тоді як прояв копання в собі (високий рівень цього показника) властивий лише 8,97 % опитаних; квазірефлексію у переважній більшості вибірки (92,31 %) діагностовано на низькому рівні прояву;
- ⇒ за усіма показниками методики М. Девіса домінує середній рівень прояву, при цьому низькі показники за шкалами «емпатична турбота» й «емпатичний дистрес» відсутні; найменше респонденти співпереживають уявним персонажам (кіно та літератури); низький рівень здатності до децентрації виявлено лише у 2,56 % респондентів;
- ⇒ за середніми показниками складових емпатії (методика В.В. Бойко), можна дійти висновку, що у досліджуваних дещо ліпше, порівняно з іншими компонентами емпатії, розвинуті емоційний канал та установка в емпатії (середні 3,42 та 3,31 балів); при цьому високий рівень емпатії у вибірці відсутній, із середнім та дуже низьким її рівнями виявлено по 14,1 % респондентів; у більшості – 71,79 % вибірки – діагностовано знижений рівень емпатії;
- ⇒ за середніми показниками, прояви решти типів ставлення до інших людей у досліджуваній вибірці дещо переважають дружелюбний (7,58 балів) і альтруїстичний (7,15 балів) типи ставлення, тоді як меншими за решту виявилися прояви егоїстичного (середня – 4,53 балів) й агресивного (4,61 балів) типів міжособистісного ставлення.

За результатами кореляційного аналізу (Pearson r):

спочатку, для перевірки припущення про існування зв'язку між емпатією та рефлексією, зазначимо виявлені нами кореляційні зв'язки між цими показниками; отже:

рефлексивність (методика А.В. Карпова) корелює позитивно з показниками децентрації ($r = 0,41$), співпереживання ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$) й емпатичної турботи ($r = 0,28$; $p \leq 0,05$) (методика М.Девіса), а також з проявом раціонального ($r = 0,27$; $p \leq 0,05$) й емоційного ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$) каналів, проникаючою здатністю в емпатії ($r = 0,37$; $p \leq 0,001$) та загальним показником емпатії особистості за методикою В.В. Бойка ($r = 0,30$; $p \leq 0,01$);

показники методики діагностики диференційного типу рефлексії Д.О. Леонтьєва зі співробітниками також пов'язані зі складовими емпатії: системна рефлексія – з емоційним каналом емпатії ($r = 0,32$; $p \leq 0,01$) та переживанням емпатійного дистресу ($r = 0,35$; $p \leq 0,01$); інтроспективна рефлексія – зі здатністю до децентрації ($r = 0,61$; $p \leq 0,001$), співпереживанням ($r = 0,36$; $p \leq 0,001$) та емпатійною турботою ($r = 0,52$; $p \leq 0,001$) (методика М.Девіса); з раціональним каналом ($r = 0,34$; $p \leq 0,01$), установкою в емпатії ($r = 0,30$; $p \leq 0,01$) та загальним показником емпатії ($r = 0,33$; $p \leq 0,01$); квазірефлексія – зі співпереживанням ($r = -0,24$; $p \leq 0,05$), емпатійним дистресом ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$) й емоційним каналом в емпатії ($r = 0,48$; $p \leq 0,001$);

отже, можемо зробити висновок про те, що психічні процеси емпатії та рефлексії є взаємопов'язаними;

далі, перевіряючи другу гіпотезу щодо зв'язку емпатії та рефлексії з особистісними характеристиками досліджуваних, зазначимо виявлені нами кореляційні зв'язки:

респонденти з авторитарним (домінуючим, владним) типом ставлення до інших не є рефлексивними ($r = -0,46$; $p \leq 0,001$), не переживають емпатичний дистрес ($r = -0,32$; $p \leq 0,01$), не володіють проникаючою здатністю в емпатії ($r = -0,35$; $p \leq 0,01$), проте здатні до ідентифікації себе з об'єктом емпатії ($r = 0,35$; $p \leq 0,01$);

егоїстичний (самовпевнений, самозакоханий)

тип міжособистісного ставлення виявляє негативну кореляцію з рефлексивністю ($r = -0,42$; $p \leq 0,001$), емпатійним дистресом ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$), використанням емоційного каналу ($r = -0,33$; $p \leq 0,01$) та проникаючої здатності ($r = -0,36$; $p \leq 0,001$) в емпатії; тоді як з показниками системної рефлексії ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$), раціонального каналу ($r = 0,23$; $p \leq 0,05$) та ідентифікації в емпатії ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$) пов'язаний позитивно;

опитані з агресивним (вимогливим) типом ставлення до інших також не володіють рефлексивністю як особистісною рисою ($r = -0,33$; $p \leq 0,01$) та проникаючою здатністю в емпатії ($r = -0,36$; $p \leq 0,001$), проте можуть проявити системну рефлексію ($r = 0,43$; $p \leq 0,001$) та задіяти раціональний канал в емпатії ($r = 0,30$; $p \leq 0,01$);

підозрілий (скептичний, недовірливий) тип ставлення може проявлятися браком рефлексивності ($r = -0,30$; $p \leq 0,01$), проникаючої здатності в емпатії ($r = -0,30$; $p \leq 0,01$) та розвитку емпатії в цілому ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$);

підпорядкований (поступливий) тип схильний до переживання емпатійного дистресу ($r = 0,47$; $p \leq 0,001$) та застосування інтуїтивного каналу в емпатії ($r = 0,28$; $p \leq 0,05$), проте не здатний задіяти раціональний канал ($r = -0,38$; $p \leq 0,001$) чи до ідентифікації в емпатії ($r = -0,38$; $p \leq 0,001$);

залежний (довірливий, слухняний) тип ставлення може виявляти схильність до квазірефлексії ($r = 0,34$; $p \leq 0,01$) та використання інтуїтивного каналу ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$) в емпатії;

дружелюбний (конформний, несамостійний) тип ставлення до інших людей може бути нездатним до децентрації ($r = -0,33$; $p \leq 0,01$) чи співпереживання уявним героям ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$), йому бракує установки (бажання) емпатичного сприйняття іншої людини ($r = -0,34$; $p \leq 0,01$) і він здатний проявити квазірефлексію ($r = 0,39$; $p \leq 0,001$);

альтруїстичний (чуйний, жертвний) тип ставлення кореляційно поєднується з проявом системної рефлексії ($r = 0,29$; $p \leq 0,01$) та проникаючої здатності в емпатії ($r = 0,24$; $p \leq 0,05$);

фактор домінування пов'язаний з використанням раціонального каналу в емпатії ($r = 0,38$; $p \leq 0,001$) та ідентифікацією з об'єктом емпатії ($r = 0,52$; $p \leq$

0,001), тоді як з проявами квазірефлексії та використан-
ням інтуїтивного каналу в емпатії – зв'язок негативний
($r = -0,23$; $p \leq 0,05$ та $r = -0,27$; $p \leq 0,05$);

фактор дружельності позитивно корелює з
рефлексивністю особистості ($r = 0,30$; $p \leq 0,01$), схильні-
стю проявляти квазірефлексію ($r = 0,29$; $p \leq 0,01$), вико-
ристовувати емоційний канал ($r = 0,35$; $p \leq 0,01$) та про-
никаючу здатність в емпатії ($r = 0,33$; $p \leq 0,01$), але нега-
тивно – зі здатністю застосувати раціональний канал в
емпатії ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$);

отже, гіпотезу про зв'язок емпатії та рефлексії з
особистісними особливостями респондентів, що прояв-
ляються у ставленні до інших людей, можна вважати
доведеною; зазначимо також, що, за результатами коре-
ляційного аналізу, можна виявити, що певний тип осо-
бистісного ставлення до інших людей пов'язаний з про-
явом одних особливостей / властивостей емпатії та реф-
лексії та зі значно слабшим розвитком – інших.

Зважаючи на значну кількість кореляційних
зв'язків між різними показниками методик різного сту-
пеня значимості, що ускладнює їх систематизацію й
аналіз, ми провели факторний аналіз отриманих даних з
метою виявити приховані причини узгодженої зміни
різних показників. Був використаний метод основних
компонентів (Principal components) та варімакс-
обертання (varimax normalized). У результаті за великою
кількістю кореляційних зв'язків у вибірці виявилася
прихована дія 5-ти факторів (за критерієм відсіювання
Р. Кеттела (scree-rest)). Сумарна інформативність фак-
торів – 67,46 %, що вважається достатнім результатом.
Визначені у дослідженні фактори ми назвали, врахову-
ючи змінні, що їх розкривають:

Фактор 1. **«Осмилення власного Я через приз-
му ставлення до інших»** (інформативність фактора –
19,05 %, власне значення – 4,763536). Зміст фактора
визначають змінні (лише позитивного полюсу фактора):
«децентрація» (компонентне навантаження змінної –
0,8274); «співпереживання» (0,7418); «емпатична турбо-
та» (0,6164); «інтроспективна рефлексія» (0,6205);
«раціональний канал емпатії» (0,5522), «ідентифікація в
емпатії» (0,6054), «установка в емпатії» (0,6923) та
«емпатія загалом» (0,8359). Отже, значення фактора 1
таке: поєднання зосередженості особи на власних дум-
ках і переживаннях зі спрямованістю її уваги на іншу

людину, зацікавленість її буттям і суттю; здатність оці-
нити ситуацію/проблему з позиції іншої людини; мисле-
но перенісши себе у її переживання й отожднюючи
себе із нею, що зумовлює прояв співчуття та співпере-
живання до неї, емпатичної турботи про неї, бажання
допомогти іншій людині.

Фактор 2. **«Домінування за відсутності здат-
ності розуміти себе й інших»** (інформативність цього
фактора – 17,61 %, власне значення – 4,401439). Зміст
фактора визначається наявністю двох полюсів. На пози-
тивному полюсі розташувалися змінні:
«авторитарний» (0,8069), «егоїстичний» (0,8807),
«агресивний» (0,8925) і «підозрілий» (0,7085) типи став-
лення до оточуючих. На негативному – фактор друже-
любності (- 0,5908) і проникаюча здатність в емпатії (-
0,5263). У результаті значення фактора виявилось та-
ким: неохочість проявляти дружельність, відкри-
тість, довіру й адекватне розуміння ситуації інших лю-
дей; прагнення домінувати, демонструючи владність,
незалежність, вимогливість, критичність і підозрілість
до інших через зосередженість на собі та вважаючи себе
компетентним і здатним бути лідером, що у підсумку
відділяє особистість від інших людей, ставлячи її в по-
зицію над ними.

Фактор 3. **«Прагнення бути хоро-
шим»** (інформативність фактора – 13,66 %, власне зна-
чення – 3,4163). Зміст цього фактора визначається лише
позитивним полюсом значень таких змінних:
«залежний» (0,6575), «дружельний» (0,7786),
«альтруїстичний» (0,7051) типи ставлення до інших і
фактором «дружельності» (0,7253). У підсумку це дає
такі значення цього фактора: невпевненість у собі, без-
помічність і залежність від інших, прагнення соціально-
го схвалення, конформізм, схильність до співробітницт-
ва і згоди, бажаючи бути хорошим для всіх, здатність
зневажити власні інтереси, надмірна відповідальність,
схильність допомагати усім, дружельність.

Фактор 4. **«Тривожна залеж-
ність»** (інформативність цього фактора – 10,39 %, влас-
не значення – 2,5984). Зміст фактора визначають як по-
зитивний, так і негативний його полюси. Позитивний
полюс сформований змінними: «підпорядкований» тип
ставлення до оточуючих (компонентне навантаження
змінної – 0,8982) і «емпатійний дистрес» (0,6738). Нега-

тивний – однією змінною: фактором «домінування» ($-0,8410$). Отже, значення цього фактора, на нашу думку, таке: покірність, схильність поступатися та до самозвиначення, сором'язливість, прагнення не домінувати, а знайти опору в сильному лідері; без цього особа почувається тривожно, стурбованою і знервованою через емпатійне розуміння страждань інших людей.

Фактор 5. «Входження в емоційний резонанс з іншими через пізнання себе й інших» (інформативність фактора – $6,74\%$, власне значення фактора – $1,6860$). Зміст останнього виділеного нами фактора визначається лише позитивним полюсом фактора і такими змінними: «системна рефлексія» ($0,7829$), «квазірефлексія» ($0,8446$) і «емоційний канал в емпатії» ($0,5151$). Звідси значення цього фактора таке: здатність дистанціюватися від себе, намагаючись рефлексивно проаналізувати та зрозуміти як себе, так і позицію іншої людини і навіть тих об'єктів, що не мають прямого стосунку до власного життя самої людини чи буття іншої людини, тим самим помічаючи найдрібніші деталі ситуації в цілому; проявляючи співучасть у переживаннях іншого, співчуваючи, входячи до емоційного резонансу з іншою людиною.

Висновки. Проведений нами теоретичний аналіз проблеми емпатії та рефлексії в психології свідчить, що цілісна теорія емпатії, як і теорія рефлексії, у наш час знаходяться на стадії формування, розробки та подальшого дослідження, оскільки спостерігається цілковите різноманіття як у науковому визначенні цих понять, так і в розумінні їх структури та складових і виділенні їх видів та визначенні рівнів їх прояву.

Рефлексія – це процес і результат самоаналізу й осмислення людиною всього (думок, переживань, сумнівів, протиріч, філософських роздумів, дій і вчинків та їх мотивів, свого буття в світі загалом), що наявне чи відбувається у її душі, завдяки внутрішньому діалогу із собою шляхом зосередження своєї уваги на значеннях, цінностях і подіях у внутрішньому просторі власної свідомості. Емпатію ми розуміємо в дусі гуманістичної психології, як неупереджене, безоціночне й акуратне входження до внутрішнього світу іншої людини, «вчування» в нього, тимчасове єднання/розчинення у співрозмовнику, буття із ним, щоб точно відчутти його переживання та їх значення для нього, саме так, як він

це переживає.

У психології (за умови значної кількості авторських (різних за змістом і принципами визначення) класифікацій даних психічних явищ) найчастіше виділяються такі види рефлексії, як особистісна, комунікативна, інтелектуальна, наукова та соціальна; а також – види емпатії відповідно: емотивна, пізнавальна, поведінкова (діяльнісна, емпатійна турбота) та предикативна.

Розуміючи емпатію та рефлексію як комплексні, інтегральні та складні психічні феномени, у їх структурі/перебігу/функціонуванні науковцями виокремлюються певні етапи (щодо процесу рефлексування) та складові (щодо емпатії), що спонукає зробити висновок, що рефлексія тлумачиться у науці саме як відносно тривалий психічний процес, тоді як емпатія – як процес відносно короткочасний і більш динамічний. У процесі рефлексії ми виділяємо такі стадії: 1) визначення об'єкта рефлексії та його меж; 2) зупинка динаміки явища, яке стане об'єктом рефлексії; 3) зосередження на ньому уваги; 4) процес рефлексування (осмислення об'єкта рефлексії в усіх його відтінках); 5) поява цілісного уявлення про об'єкт рефлексії, розуміння його особливостей і потенцій (Чаплак, Чуйко, 2021). Ми також схилиємося до розуміння структури емпатії за В. Бойком, враховуючи, що її компоненти загалом мають бути присутні в процесі емпатії (з переважанням однієї або кількох з них), тоді як поведінкова складова емпатії науковцями об'єктивно обов'язковою не вважається/проявляється рідко.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив нам підтвердити гіпотезу роботи про існування зв'язку (кореляційного, статистично значимого) між феноменами емпатії та рефлексії (частіше – окремих складових/видів рефлексії з окремими показниками емпатії), а також кожного із цих процесів з диспозиційними характеристиками особистості (що зокрема виражаються у ставленні до інших людей). Також ми виявили приховані за факторами причини таких зв'язків. Тут поряд з бажанням респондентів проявити емпатію до іншої людини, відчувши і зрозумівши її переживання, мислено ідентифікуючись із нею, що спонукає виникнення не лише співчуття, але й щирого бажання допомогти іншому, водночас переключаючись на власну думку з цього приводу, та рефлексивною здатністю

осмислити як власний внутрішній світ, так і проаналізувати, і зрозуміти позицію та думки іншої людини, поєднаною зі співпереживанням їй та входженням в емоційний резонанс із нею (і тут рефлексія та емпатія тісно взаємодіють), існує так само прихована за факторами потреба опитаних домінувати, або навпаки, намагатися бути хорошими для всіх, навіть підкорятися, що не передбачає ні адекватного розвитку в них емпатії та її складових, ні здатності до рефлексії (можна припустити, що недостатні для допомагаючої професії рівні розвитку емпатії та рефлексії у досліджуваних вибірки і пояснюються саме цими внутрішніми причинами/факторами).

Перспективу подальших розробок проблеми вбачаємо у дослідженні зв'язку вищезазначених феноменів з іншими психічними метафункціями/метапроцесами.

References :

- Basova, A. G. (2012). Ponjatje jempatii v otechestvennoj i zarubezhnoj psihologii [The concept of empathy in Russian and foreign psychology]. *Molodoj uchenyj*, 8(43), 254–256. URL: <https://moluch.ru/archive/43/5271/>. (in Russian)
- Beadle, J. N. & de la Vega, C. E. (2019). Impact of Aging on Empathy: Review of Psychological and Neural Mechanisms. *Front. Psychiatry*, 10, 331. DOI: 10.3389/fpsy.2019.00331.
- Bogacheva, O. Ju. (2014). *Jempatija kak professional'no vazhnoe kachestvo vracha (na primere vrachej terapevtov i vrachej hirurgov)* [Empathy as a professionally important quality of a doctor (on the example of general practitioners and surgeons)]. (Candidat's thesis) JaGPU, Jaroslavl'. (in Russian)
- Brantova, F. S., & Birzheva, M. A. (2014). Predstavlenija ob jempatii v obydenom soznanii u studencheskoj molodezhi [Conceptions of empathy in the everyday consciousness of student youth]. *Vestnik Majkopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta*, (1), 62–66. (in Russian)
- Budagovskaja, N. A., Dubrovskaja, S. V., & Karjagina, T. D. (2013). Adaptacija mnogofaktornogo oprosnika jempatii M.Djevisa [Adaptation of M. Davis's multivariate empathy questionnaire]. *Konsul'tativnaja psihologija i psiho-terapija*, 1, 202–227. (in Russian)
- Chaplak, Ja. V., Chujko, G. V. (2021). Refleksija jak metakognitivnyj fenomen psihologii' [Reflection as a metacognitive phenomenon of psychology]. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 7 (10), 35–47. DOI: 10.31108/1.2021.7.10.4 (in Ukrainian)
- Cherry, K. What Is Empathy? (2020). URL: <https://www.verywellmind.com/what-is-empathy-2795562>.
- Chujko, G. V. (1999). *Istorija zahidnojevropejs'koi' filosofii' XVII st.* [History of Western European philosophy of the seventeenth century]. Chernivci: Ruta. (in Ukrainian)
- Chujko, G. V. (2018). Empatija v konteksti moral'nyh pochuttiv [Empathy in the context of moral feelings]. *Psychologichnyj chasopys*, 15 (5), 40–54. DOI: 10.31108/1.2018.5.15.3. (in Ukrainian)
- Cvetkova, M. V. (2018). Refleksija kak forma projavlenija sub#ektnosti soznaniya [Reflection as a form of manifestation of the subjectivity of consciousness]. *Psihologija i Psihotehnika*, 2, 22–29. DOI: 10.7256/2454-0722.2018.2.21440. (in Russian)
- Dmytrenko, A. K., & Chujko, G. V. (2002). *Osnovy gumanistychnoi' psihologii' [Fundamentals of humanistic psychology]*. Chernivci: Prut. (in Ukrainian)
- Dolgova, V. I., Mel'nik, E. V., & Petrova, N. M. (2015). Fenomen jempatii v psihologicheskikh issledovanijah [The phenomenon of empathy in psychological research]. *Koncept*, Vol. 31, 86–90. URL: <http://e-koncept.ru/2015/95524.htm>. (in Russian)
- Empathy. (2020). *APA dictionary of psychology*. URL: <https://dictionary.apa.org/empathy>.
- Empathy. (n.d.). *Merriam-Webster dictionary*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/empathy>.
- Empatija. Rusanivs'kyj V. M. (Ed.). (2010). *Slovnyk ukrai'ns'koi' movy [Dictionary of the Ukrainian language]*. U 20 tomah. Vol.4. URL: <https://slovnyk.me-/dict/newsum/%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F>. (in Ukrainian)
- Empatija. *Slovnyk inshomovnyh sociokul'turnyh terminiv [Dictionary of foreign sociocultural terms]*. (2021). URL: https://slovnyk.me/dict/social_terms/-%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F. (in Ukrainian)
- Epihina, P. V. (2018). *Jempatija lichnosti kak predmet issledovanija [Personality empathy as a subject of research]*. URL: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2018/lprs/1/epihina.pdf>. (in Russian)
- Frizen, M. A. (2015). Refleksivnye osnovanija jekzistencial'noj otvetstvennosti lichnosti: ot osmyslenija k izmereniju [Reflexive foundations of the existential responsibility of the individual: from comprehension to measurement]. *Modern Research of Social Problems*, 9 (53), 720–732. DOI: 10.12731/2218-7405-2015-9-56. (in Russian)
- Gavrilova, T. P. (1977). *Jempatija i ee osobennosti u detej mladshego i srednego shkol'nogo vozrasta [Empathy and its features in children of primary and secondary school age]*. (Extended abstract of Candidat's thesis). PI RAO, Moskva. (in Russian)
- Gavrilova, T. P. (2005). Ponjatje jempatii v zarubezhnoj psihologii. Istoričeskij obzor i sovremennoe sostojanie problem [The concept of empathy in foreign psychology. Historical overview and current state of the problem]. *Voprosy psihologii*, 2, 147–156. (in Russian)

- Gladstein, G. A. (1987). *What It All Means. Empathy and counseling: explorations in theory and research*. New York : Springer-Verlag.
- Gorbatova, E. A. (2014). Jempathija: psihologicheskaja struktura i mehanizmy realizacii [Empathy: psychological structure and mechanisms of realization]. *Uchenye zapiski SPbGIPSr*. issue 1, Vol. 21, 23–29. (in Russian)
- Jalom, I. (2016). *Dar psihoterapii [Gift of psychotherapy]*. Moskva: Jeksmo. (in Russian)
- Jempathija. (n.d.). *Psihologicheskij slovar'*. URL: <http://www.psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1143>. (in Russian)
- Kamyshnykova, E. V. (2018). Typologija refleksivnogo upravlinnja vidnosynamy zi stekholderamy u systemi korporativnoi' social'noi' vidpovidal'nosti [Typology of reflexive management of relations with stakeholders in the system of corporate social responsibility]. *Visnyk Pryazov'skogo derzhavnogo tehničnogo universytetu. Serija : Ekonomichni nauky*. Vyp. 36. S. 81–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VPDTU_ek_2018_36_13. (in Ukrainian)
- Karjagina, T. D. (2013). *Jevoljucija ponjatija «jempathija» v psihologii [Evolution of the concept of "empathy" in psychology]*. (Master's thesis). MGU, Moskva. (in Russian)
- Karpov, A. V. (2012). Refleksivnaja determinacija dejatel'nosti i lichnosti [Reflexive determination of activity and personality]. Moskva: RAO, 2012. (in Russian)
- Karpov, A. V., & Voronova, T. A. (2018). Refleksivnost' kak determinanta strukturnoj organizacii vnutrennego mira cheloveka [Reflexivity as a determinant of the structural organization of the human inner world]. *Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl'*, 10 (3-2), 104–110. (in Russian)
- Karpov, A. V. (2013). O soderzhanii ponjatija metakognitivnyh sposobnostej lichnosti [On the content of the concept of personality metacognitive abilities]. *Izvestija Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta. Psihologo-pedagogičeskie nauki*, (4 (25)), 12–19. (in Russian)
- Koval'zon, M. M. (2011). Jempathija kak metod vossozdanija dushevnogo mira cheloveka i sociuma [Empathy as a method of recreating the mental world of a person and society]. *Filosofskie nauki*, 5, 70–82. URL: <https://www.phisci.info/jour/article/view/1889/1821>. (in Russian)
- Lefevr, V. A. (2003). Refleksija [Reflection]. Moskva: Kogito-Centr. (in Russian)
- Leont'ev, D. A., Lapteva, E. M., Osin, E. N., & Salihova, A. Zh. (2009). *Oprosnik «Differencial'nyj tip refleksii» [Questionnaire "Differential type of reflection"]*. URL: <http://dip-psi.ru/psikhologičeskiye-testy/post/oprosnik-differencialnyj-tip-refleksii-d-a-leontev-e-m-lapteva-e-n-osin-a-zh-salihova>. (in Russian)
- Meľnychuk, O. S. (1985). *Slovyk inshomovnyh sliv*. Kyi'v: URE. (in Ukrainian)
- Mendzherickaja, Ju. A. (2001). Jempathija lichnosti i ee rol' v vozniknove-nii situacij zatrudnennogo i nezatrudnennogo obshhenija [Personality empathy and its role in situations of difficult and uncomplicated communication]. Labunskaja V. A., Mendzherickaja K. A., Breus E. D. *Psihologija zatrudnennogo obshhenija: Teorija. Metody. Diagnostika. Korrekciya*. (pp.165–179). Moskva: Akademija. (in Russian)
- Pal'ko, T. V. (2014). Transformacija ponjattja «refleksija» v psihologichnyh doslidzhennjah [Transformation of the concept of "reflection" in psychological research]. *Aktual'ni problemy sociologii', psihologii', pedagogiky*, (23), 198–204. (in Ukrainian)
- Ponjattja refleksii' i i'i' sutnist'. Refleksija v psihologii' – shho ce [The concept of reflection and its essence. Reflection in psychology – what is it.] (n.d.). URL: <https://baxili.ru/uk/biznes-idei/ponyatie-refleksii-i-ee-sushchnost-refleksiya-v-psihologii-cto-eto.html>. (in Ukrainian)
- Rajgorodskij, D. Ja. (2002). *Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i teksty [Practical psychodiagnostics. Techniques and texts]*. Samara: BAHRAH-M. (in Russian)
- Refleksija – shho ce take ta chomu refleksuvaty ce tak vazhlyvo [Reflection – what it is and why it is so important to reflect.] (n.d.). URL: <https://termin.in.ua/refleksii/>. (in Russian)
- Rjabysheva, E. N. (2012). Akmeologičeskie aspekty refleksii kak faktora rosta samosoznanija lichnosti [Acmeological aspects of reflection as a factor in the growth of personality self-awareness]. *Territorija nauki*. № 3. 127–133. (in Russian)
- Rubinshtejn, S. L. (2006). *Osnovy obshhej psihologii [Fundamentals of General Psychology]*. SPb.: Piter Kom. (in Russian)
- Samkova, O. M. (2014). Teoretychni pidhody do znachennja refleksii' v profesijnij identyfikacii' [Theoretical approaches to the importance of reflection in professional identification]. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/6130/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf?sequence=1> (in Ukrainian)
- Semenov, I. N. (2007). Razvitie problematiki refleksii i ee izučenie na fakul'tete psihologii vysshej shkoly jekonomiki [Development of the problematics of reflection and its study at the Faculty of Psychology of the Higher School of Economics]. *Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki*, T. 4, 3, 108–126. (in Russian)
- Shnajder, M. I. (2016). Jempathija kak forma otrazhenija drugogo cheloveka [Empathy as a form of reflection of another person]. *Gumanizacija obrazovanija*, 2, 60–65. [in Russian]
- Stepanov, S. Ju., & Semenov, I. N. (1985). Psihologija refleksii: problemy i issledovanija [Psychology of Reflection: Problems and Research]. *Voprosy psihologii*, 3, 31–40. (in Russian)

Strelkova, L. P. (1987). *Psichologicheskie osobennosti razvitiya jempatii u doshkol'nikov* [Psychological features of the development of empathy in preschoolers]. (Extended abstract of Candidat's thesis). NII DV APN SSSR, Moskva. (in Russian)

Test jempatii Je. Djevisa v obrabotke T. B. Karjaginoj [Davis' empathy test as processed by T. B. Karyagina]. (2016). URL: <http://dip-psi.ru/psikhologicheskije-testy/post/mnogofaktornyj-test-empatii-e-devis-obrabotka-t-b-koryaginoj>. (in Russian)

Test refleksii. Metodika diagnostiki urovnja razvitiya refleksivnosti, oprosnik Karpova A. V. [Reflection test. Methods for diagnosing the level of development of reflexivity, questionnaire Karpov A.V.] (2003). URL: <https://psycabi.net/testy/517-test-refleksii-metodika-diagnostiki-urovnja-razvitiya-refleksivnosti-oprosnik-karpova-a-v>. (in Russian)

Tolstaja, S. V., & Bondarenko, O. V. (2017). Analiz ponjatija refleksija v psichologicheskoi literature [Analysis of the concept of reflection in psychological literature]. *Problemy sovremennoj nauki i obrazovanija*, (33 (115)), 60–65. (in Russian)

Zhigulin, A. A., Plaksina, N. I., & Rjabysheva, E. N. (2015). Fenomen refleksii kak psichologicheskaja problema [The phenomenon of reflection as a psychological problem]. *Territorija nauki*, 2, 23–27. (in Russian)

Zhuravl'ova, L. P. (2007). *Psichologija empatii* [Psychology of empathy]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I.Franka. (in Ukrainian)

Zhuravl'ova, L. P., & Shpak, M. M. (2015). Empatija jak psichologichnyj mehanizm rozvytku mizhosobystisnogo emocijnogo intelektu [Empathy as a psychological mechanism of the development of interpersonal emotional intelligence]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(25), Issue. 49. URL: http://eprints.zu.edu.ua/19316/1/ped_psy_25_49.pdf. (in Ukrainian)

Чуйко Галина Василівна

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

Чаплак Ян Васильович

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

Колтунович Тетяна Анатоліївна

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, м. Чернівці (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕМПАТІЇ ТА РЕФЛЕКСІЇ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена теоретичному аналізу розуміння феноменів емпатії та рефлексії в психології та емпіричному дослідженню особливостей їх взаємозв'язку та співвідношення з особистісними характеристиками студентів майбутніх психологів.

Розуміння поняття рефлексії в психології узагальнено у її тлумаченні як метакогнітивного процесу, що передбачає серйозний самоаналіз людиною змісту власного внутрішнього простору: від усіх пізнавальних процесів; думок, переживань, рішень, планів, мотивів і дій, до свого місця в житті та способу буття в ньому.

Емпатія трактується як неупереджене, акуратне входження до внутрішнього світу іншої людини, тимчасове «розчинення» у співрозмовнику, буття із ним, щоб точно відчувати його переживання та їх значення для нього, як він це переживає.

Зазначається, що, розуміючи емпатію як комплексне інтегративне утворення, значно більш логічно виділяти не окремі види емпатії, за суттю, розділяючи її на частини, а вважати їх складовими цілісного феномену емпатії, кожна з яких має схильність проявлятися сильніше за інші у відповідній для неї ситуації. Тоді як найвищим рівнем прояву емпатії є буття з іншою людиною, що передбачає розуміння усіх відтінків її внутрішнього світу.

Констатується, що проведений нами теоретичний аналіз проблеми емпатії та рефлексії в психології свідчить, що цілісна теорія емпатії, як і теорія рефлексії, у наш час знаходяться на стадії формування, розробки та подальшого дослідження, оскільки спостерігається цілковите різноманіття, як у науковому визначен-

ні цих понять, так і в розумінні їх структури та складових і виділенні їх видів та визначенні рівнів їх прояву.

Зроблено висновок, що проведене емпіричне дослідження й аналіз його результатів дозволили підтвердити гіпотезу роботи про існування зв'язку (кореляційного, статистично значимого) між феноменами емпатії та рефлексії (частіше – окремих складових/видів рефлексії з окремими показниками емпатії), а також кожного із цих процесів з диспозиційними характеристиками особистості (що виражаються у ставленні до інших людей). Також виявлені приховані за факторами причини таких зв'язків, що дозволяють висунути припущення, що недостатні для допомагаючої професії (психолога) рівні розвитку емпатії та рефлексії у досліджуваних вибірці і пояснюються саме цими внутрішніми причинами/факторами.

Ключові слова: емпатія, рефлексія, саморегуляція свідомості, метакогнітивний процес, рефлексивність, тип ставлення до інших людей.

Halyna Chuyko

Candidate of Philological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

Yan Chaplak

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Psychology of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

Tetyana Koltunovich

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Preschool Education of Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi (Ukraine)

FEATURES OF EMPATHY AND REFLECTION IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

ABSTRACT

The article is devoted to the theoretical analysis of the understanding of the phenomena of empathy and reflection in psychology and the empirical study of the peculiarities of their relationship and correlation with the personal characteristics of students of future psychologists.

The understanding of the concept of reflection in psychology is generalized in its interpretation as a metacognitive process, which involves a serious self-analysis of human content of his/her own inner space: from all cognitive

processes; thoughts, experiences, decisions, plans, motives and actions, to his/her place in life and the way of being in it.

Empathy is interpreted as an impartial, accurate entry into the inner world of another person, a temporary "dissolution" in the interlocutor, being with him/her to accurately feel his/her experiences and their significance for him/her as he/she experiences it.

It is noted that, understanding empathy as a complex integrative formation, it is much more logical to distinguish not individual types of empathy, in fact, dividing it into parts, but consider them part of a holistic phenomenon of empathy, each of which tends to be stronger than others in an appropriate situation. Whereas the highest level of empathy is being with another person, which involves understanding all the nuances of the inner world.

It is stated that our theoretical analysis of the problem of empathy and reflection in psychology shows that the holistic theory of empathy, as well as the theory of reflection, are currently at the stage of formation, development and further research as there is complete diversity both in the scientific definition of these concepts and in understanding their structure and components and the selection of their types and determining the levels of their manifestation.

It is concluded that the empirical study and analysis of its results confirmed the hypothesis of the existence of a relationship (correlated, statistically significant) between the phenomena of empathy and reflection (often individual components / types of reflection with individual indicators of empathy), as well as each of these processes with dispositional characteristics of the individual (which in particular are expressed in relation to other people). The hidden factors of such connections are also revealed, which allow to make assumptions that the levels of empathy and reflection development in the studied samples are insufficient for the helping profession (psychologist) and are explained by these internal causes / factors.

Key words: empathy, reflection, self-regulation of consciousness, metacognitive process, reflexivity, type of attitude to other people.

Чуйко Галина Васильевна

Кандидат филологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

Чаплак Ян Васильевич

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

Колтунович Татьяна Анатольевна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры педагогики и психологии дошкольного образования Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, г. Черновцы (Украина)

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЭМПАТИИ И РЕФЛЕКСИИ У БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теоретическому анализу понимания феноменов эмпатии и рефлексии в психологии и эмпирическому исследованию особенностей их взаимосвязи и соотношения с личностными характеристиками студентов – будущих психологов.

Понимание понятия рефлексии в психологии обобщено в ее толковании как метакогнитивного процесса, что предполагает серьезный самоанализ человеком содержания собственного внутреннего пространства: от всех познавательных процессов; мыслей, переживаний, решений, планов, мотивов и действий, – к своему месту в жизни и способу бытия в ней. Эмпатия трактуется как беспристрастное, аккуратное вхождение во внутренний мир другого человека, временное «растворение» в собеседнике, бытие с ним, чтобы точно почувствовать его переживания и их значение для него, как он это переживает.

Отмечается, что, понимая эмпатию как комплексное интегративное образование, значительно более логично выделять не отдельные виды эмпатии, по сути, разделяя ее на части, а считать их составляющими целостного феномена эмпатии, каждая из которых склонна проявляться сильнее других в подходящей для нее ситуации. Тогда как самым высоким уровнем проявления эмпатии является бытие с другим человеком, предполагающим понимание всех оттенков его внутреннего мира.

Констатируется, что проведенный нами теоретический анализ проблемы эмпатии и рефлексии в пси-

хологии свидетельствует, что целостная теория эмпатии, как и теория рефлексии, в настоящее время находятся на стадии формирования, разработки и дальнейшего исследования, поскольку наблюдается разнообразие, как в научном определении этих понятий, так и в понимании их структуры и составляющих и выделении их видов и определении уровней их проявления.

Сделан вывод, что проведенное эмпирическое исследование и анализ его результатов позволили подтвердить гипотезу работы о существовании связи (корреляционной, статистически значимой) между феноменами эмпатии и рефлексии (чаще – отдельных составляющих/видов рефлексии с отдельными показателями эмпатии), а также каждого из этих процессов с диспозиционными характеристиками личности (выражающимися в отношении других людей). Также обнаружены скрытые за факторами причины таких связей, позволяющие предположить, что недостаточные для помогающей профессии (психолога) уровни развития эмпатии и рефлексии у исследуемых выборки и объясняются именно этими внутренними причинами/факторами.

Ключевые слова: эмпатия, рефлексия, саморегуляция сознания, метакогнитивный процесс, рефлексивность, тип отношения к другим людям.

How to cite (як цитувати):

Chuyko, H., Chaplak, Y., & Koltunovich, T. (2022). FEATURES OF EMPATHY AND REFLECTION IN FUTURE PSYCHOLOGISTS. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 131-148. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.10> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 21.10.2021

Дата рекомендації до друку: 20.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОГРАМ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗА ОСНОВНИМИ ВИДАМИ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Барко Вадим Іванович¹, Бойко-Бузіль Юлія Юріївна², Барко Вадим Вадимович³

¹ Доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>

² Доктор психологічних наук, доцент, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1715-4327>

³ Кандидат педагогічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, м. Київ (Україна)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>

UDC: 159.9:351.74

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена висвітленню результатів порівняльного аналізу психограм поліцейських професій (оперуповноваженого карного розшуку, слідчого органу досудового розслідування, дільничного офіцера поліції, поліцейського патрульної поліції, поліцейського поліції охорони), розроблених у процесі масштабного експериментального дослідження, проведеного упродовж 2019-2022 років з охопленням більше тисячі поліцейських. Психограми створювались на основі системного підходу, заснованого на використанні оптимального комплексу психодіагностичних методик, який уможливив вивчення основних індивідуально-особистісних особливостей працівників Національної поліції України. Наголошено, що психологічні особливості визначають рівень професійної придатності працівників до діяльності за критеріями загальних здібностей, особистісних характеристик та мотиваційної спрямованості. У статті наведені спільні ознаки, які властиві для усіх видів поліцейської діяльності, а також основні відмінності за базовими критеріями і показниками професійної придатності особистості до службової діяльності, сформульовано висновки щодо вдосконалення психологічного добору поліцейських та призначення їх на посади.

Ключові слова: психограма, індивідуально-особистісні особливості, психологічна діагностика, психологічний добір, професійна придатність.

Постановка проблеми. Національна поліція України (далі – НПУ) перебуває в стані реформування та нині потребує суттєвого покращання роботи в напрямі оптимізації системи психологічного вивчення працівників та психологічного забезпечення їх службової діяльності. Це необхідно в цілях підвищення ефективності професійного добору персоналу і призначення поліцейських на посади з урахуванням всебічного врахування рівня професійної придатності особи до службової діяльності. Упродовж останніх років науковці

системи МВС України багато що зробили в цьому напрямі, зокрема розробили професіограми основних поліцейських професій, а також здійснили українськомовну адаптацію низки поширених зарубіжних діагностичних методик. Розроблені професіограми дали можливість розширити можливості психологів НПУ в роботі з персоналом, покращити систему психологічного забезпечення діяльності поліції. Проте порівняльного аналізу психограм основних поліцейських професій до цього часу не проведено, що обмежує можливості пси-

Address for correspondence, e-mail: editpsychas@gmail.com
Copyright: © Vadym Barko, Yuliia Boiko-Buzyl, Vadym Barko

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

хологів і поліцейських комісій при проведенні професійного добору персоналу та призначенні осіб на конкретні посади.

Мета статті – представити результати порівняльного аналізу психограм поліцейських професій (оперуповноваженого карного розшуку, слідчого органу досудового розслідування, дільничного офіцера поліції, поліцейського патрульної поліції, поліцейського поліції охорони). Виконання мети обумовило такі *завдання*: а) визначити методологію, критерії і психодіагностичний апарат проведення порівняльного аналізу; б) здійснити порівняння психограм за основними критеріями та показниками професійної придатності працівників до службової діяльності; в) встановити спільні ознаки та відмінності між показниками професійної придатності поліцейських; г) сформулювати висновки щодо отриманих даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці за роки незалежності держави приділяли чимало уваги питанням розробки професіограм та психограм поліцейських професій. Перші вдалі спроби, ще на початку 2000-х років, зробили В. Барко, Ю. Ірхін, Т. Нещерет, О. Шаповалов (Барко, Ірхін, Нещерет, 2007). В останні роки професіограмами та психологічними профілями опікувалися В. Барко, І. Дубова, В. Остапович, В. Криволапчук, Л. Кирієнко, І. Пампура (Остапович, Дубова, Барко та ін., 2018). Дослідники зарубіжних країн також підіймали в публікаціях питання психологічного вивчення професійної діяльності працівників правоохоронних органів G. V. Barrett, R. F. Miguel, J. M. Hurd (Barrett, Miguel, Hurd, 2003), C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell (Bouchard, Blair, Haskell, 2007), R. E. Cochraine, R. Tett, L. Vandecreek (Cochraine, Tett, Vandecreek, 2003). В рамках профілювання поліцейських професій співробітниками Державного науково-дослідного інституту МВС України проведено українськомовну адаптацію валідних і надійних методик психодіагностичного вивчення особистості, а саме: Індивідуально-типологічного опитувальника (Собчик); Опитувальника Великої п'ятірки (Джон, Науман, Сото); Опитувальника толерантності до невизначеності (С.Баднера), рівня і структури емоційного інтелекту (М. Манойлова) (Криволапчук, Сизоненко, Остапович, Барко, 2019). Проте результати порівняльного аналізу психологічних особливостей професійної діяльнос-

ті, професійно важливих якостей фахівців різних поліцейських видів діяльності (спеціальностей) в літературних джерелах відсутні.

Методологія дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2019-2022 років з охопленням більше тисячі поліцейських за основними видами діяльності (оперуповноважені карного розшуку, слідчі органу досудового розслідування, дільничні офіцери поліції, поліцейські патрульної поліції, поліцейські поліції охорони) із 20 областей України. Враховуючи обсяг обстежених поліцейських і генеральної сукупності кількісний показник вибірки є репрезентативним, (при довірчому рівні ймовірності 0,99 із теоретичною статистичною похибкою 0,01).

Серед критеріїв профпридатності виокремлено три головних: *загальні здібності* (вербальний та невербальний інтелект, креативність); *особистісні характеристики* (особистісні характеристики, провідні особистісні тенденції, особистісні акцентуації характеру, темпераментальні особливості, типи міжособистісних відносин); *мотиваційна спрямованість* (особливості мотиваційної спрямованості, самоактуалізація). Відтак, психодіагностичне вивчення працівників поліції здійснювалось з використанням адаптованих українською мовою тестів Амтхауера (вербальний та невербальний інтелект), Меде-Піорковського (креативність); опитувальників Великої П'ятірки (Джон, Науман, Сото, особистісні характеристики), ІТО (Собчик, провідні особистісні тенденції), Леонгарда-Шмішека (особистісні акцентуації характеру), Русалова (темпераментальні особливості), Лірі (типи міжособистісних відносин); Річі-Мартіна (особливості мотиваційної спрямованості), Джонса-Крендалла (самоактуалізація). В статті представлені результати обстеження саме групи *успішних* працівників поліції.

Виклад основного матеріалу. Порівняльний аналіз показників професійної придатності до службової діяльності за такими видами поліцейських професій як: оперуповноважений карного розшуку (далі – «Оперуповноважений»), слідчий органу досудового розслідування (далі – «Слідчий»), дільничний офіцер поліції (далі – «Дільничний»), поліцейський патрульної поліції (далі – «Патрульний»), поліцейський поліції охорони (далі – «Поліція охорони»).

Критерій загальних здібностей. Поліцейські професії висувають специфічні вимоги до загальних здібностей працівників поліції. Отримані результати наведено в таблиці 1.

Дослідження за тестом Р. Амтхауера показало, що найвищий рівень *інтелекту* властивий працівникам слідства – 110 одиниць IQ (вербальний) і 115 (невербальний), оперуповноваженим кримінальної поліції – 104 і 110 одиниць IQ відповідно. Далі йдуть (в порядку зменшення) поліцейські поліції охорони (103 і 110 одиниць IQ відповідно); поліцейські патрульної поліції і (107 і 106 одиниць IQ) та дільничні офіцери поліції (100 і 105 одиниць IQ).

Вивчення *креативності* (тест Меде-Піорковського) показало, що найвищий рівень властивий для поліцейських патрульної поліції (4,88 швидкість і 9,14 – оригінальність), слідчих (4,29 – швидкість

поліцейським бажано мати середній або вищий за середній рівень вербального та невербального інтелекту й середній або вищий рівень креативності.

Критерій особистісних характеристик. Результати дослідження особистісних характеристик працівників поліції наведені в таблиці 2.

Дослідження *особистісних характеристик* із використанням Опитувальника Великої П'ятірки дозволило встановити, що поліцейським властиві такі риси, як сумлінність (середнє значення – 35,6 балів), відкритість новому досвіду (середнє значення – 32,8 балів), помірна поступливість (середнє значення – 32 бали), екстравертованість (середнє значення – 30,3 балів) та низький рівень нейротизму (середнє значення – 14,7 балів).

Показники тестування поліцейських різних підрозділів є близькими між собою, відмінності статис-

Таблиця 1.

Рівень інтелекту та креативності працівників поліції

Показник	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
Вербальний	104	110	100	107	103
Невербальний	110	115	105	106	110
Креативність <i>ш</i>	4,04	4,29	4,19	4,88	4,16
Креативність <i>о</i>	8,34	8,40	8,34	9,14	7,12

Примітка: *ш* – швидкість дивергентного мислення; *о* – оригінальність.

і 8,40 оригінальність), дільничних офіцерів (4,19 і 8,34 відповідно) та оперуповноважених (4,04 і 8,34). Дещо меншими показниками оригінальності мислення характеризуються поліцейські поліції охорони (4,16 і 7,12).

Результати дослідження рівня креативності у патрульних є доволі неочікуваними і підтверджують гіпотезу щодо відносної незалежності проявів інтелекту і креативності особистості. Також ймовірно, що успішне виконання функцій патрульного потребує від працівника доволі високого творчого потенціалу. Отже, усім

тично незначущі ($p=0,001$). Це означає, що поліцейським за усіма видами діяльності властиві контрольованість поведінки і діяльності, самовладання, наполегливість, старанність, точність, ретельність, відповідальність, організованість, дисциплінованість і відсутність тривожності. Вони також характеризуються неупередженістю, зацікавленістю, сприйнятливістю нової інформації та знань, наявністю широких інтересів, розвинутої фантазії, гнучкого розуму, незалежності та нестандартності мислення, орієнтованістю на пошук нових

Таблиця 2.

Особистісні характеристики працівників поліції

Показник	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
Екстраверсія	31,9	29,81	30	30,03	29,80
Нейротизм	14	14,78	15,08	15,56	14,33
Сумлінність	34,1	35,68	34,92	36,92	36,17
Поступливість	29,22	31,61	33,19	32,37	33,92
Відкритість досвіду	30,11	34,16	33,21	33	33,11

підходів, шляхів вирішення проблем, схильністю до самоаналізу і рефлексії, оригінальністю сприйняття. Поліцейським властива спрямованість на зовнішній світ, товариськість, комунікабельність, прагнення лідерства, енергійність, активність, імпульсивність, оптимістичність.

Узагальненні дані щодо провідних особистісних тенденцій наведені в таблиці 3.

ники цих шкал, а також ригідності (5,78) відмічені також у працівників слідства, що свідчить про такі риси, як наполегливість, певну педантичність і схильність ретельно перевіряти отриману інформацію. Найвищі індекси шкали гіпостенічного типу 6 (сензитивність) виявлено у працівників патрульної поліції (4,35), що є свідченням певної емоційної теплоти поліцейських, чутливості, емпатії і тенденції до компромісів у між-

Таблиця 3.

Провідні особистісні тенденції працівників поліції

Показник	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
Екстраверсія	7,01	7,18	6,88	6,82	6,77
Спонтанність	5,84	5,74	5,51	5,64	5,68
Агресивність	4,91	4,80	4,74	4,87	4,71
Ригідність	5,51	5,78	5,33	5,39	5,57
Інтроверсія	2,48	2,78	2,46	3	2,69
Сензитивність	4,07	4,08	3,96	4,35	4,08
Тривожність	2,90	3,11	3	3,51	2,71
Емотивність	5,86	5,89	5,68	5,72	5,35

Аналіз усереднених профілів *провідних особистісних тенденцій* поліцейських, отриманих на основі використання Індивідуально-типологічного опитувальника (ІТО) дозволяє охарактеризувати їх як лінійний, розташований у діапазоні 3–7 балів, що свідчить про гармонійність особистості поліцейських, врівноваженість особистісних якостей. Варіабельність профілів незначна (0,10–0,26), що свідчить про збалансованість різноспрямованих тенденцій. Усереднений профіль містить чотири підйоми за шкалами: 1 (екстраверсія), 8 (лабільність, емотивність), 2 (спонтанність), 4 (ригідність). Найнижчі індекси зафіксовано за шкалами 5 (інтровертованість) і 7 (тривожність).

Як і у випадку результатів, отриманих на основі ОВП, показники тестування за опитувальником ІТО дуже подібні, відмінності між даними статистично незначущі ($p=0,001$). Поліцейські є екстравертами з помірними показниками спонтанності, агресивності і ригідності. Сензитивність і емотивність представлені індексами в межах норми. Інтровертованість і тривожність є мало вираженими. Найвищі показники стеничних шкал – спонтанності й агресивності властиві оперуповноваженим карного розшуку (5,84 і 4,91 відповідно), що є свідченням сильного «Я», наступальних тенденцій, напористості, пошукової активності, здатності протистояти середовищним впливам. Доволі високі показ-

собистісних стосунках.

Отже, поліцейських можна характеризувати як людей зі стеничним типом реагування, високою активністю і високим рівнем домагань, високою лабільністю, проте контрольованістю емоційних реакцій. Їм притаманні лідируючий стиль поведінки, здатність до швидкого формування нових навичок, стійкість до стресу, тенденція до самореалізації, самостійності та протидії впливу середовища.

Аналіз особливостей індивідуальних профілів дозволив виокремити із вибірки декілька типових варіацій. Першу групу (30%) склали активні особи з профілем «1-2» (екстравертованість-спонтанність), таким поліцейським властиві пошукова активність, сміливість і рішучість, швидкість при прийнятті рішень. Друга за чисельністю група має в профілі підйоми за шкалами 1 і 8 (25%). Такі поліцейські мають тенденцію до лідерства, вони старанні, відповідальні, послідовні та цілеспрямовані, прагнуть допомагати іншим, виявляють емпатію і розуміння людей. Наступна група (20%) складається з поліцейських психологічним профілем, у якому домінують шкали 4 і 3 (ригідність і агресивність). Такі працівники активні і рішучі, дещо дратівливі і агресивні; схильні до протиставлення власних інтересів оточенню, вони самостійні й раціональні. Четверта група працівників поліції (15%) характеризується підйомами

за гіпостенічними шкалами 6 і 5; а також шкалою змішаного типу 4. Це інтровертно-ригідні особи, яким притаманні різноспрямовані тенденції. Такі особи дещо замкнені, індивідуалістичні, непоступливі і самостійні, іноді підозрілі і надмірно вперті. Далі йде група осіб (10%), які мають у психологічному профілі піки за 1 і 6 шкалою (екстраверсія, сензитивність). Такі поліцейські є активними, оптимістичними, комунікабельними, мають багато знайомих, вони чутливі й дружні, проте іноді нерозбірливі в соціальних контактах.

Результати дослідження можливих типів особистісних акцентуацій працівників поліції представлені в таблиці 4.

Результати, отримані за допомогою опитувальника Леонгарда-Шмішека (див. табл. 4), свідчать про відсутність *особистісних акцентуацій характеру* у поліцейських. В усередненому профілі зафіксовані деякі підвищення за шкалами 5 (гіпертимність), 1 (демонстративність), 3 (педантичність). Показники тривожності, збудливості, дистимічності є незначними.

тись, певний артистизм. Високі показники за шкалою застрягання демонструють слідчі і оперуповноважені (12,61 і 12,46), найнижчі – працівники патрульної поліції (9,60). Отже, поліцейським (особливо слідчим і оперуповноваженим) притаманні такі риси, як принциповість, твердість переконань, стриманість, почуття обов'язку, обов'язковість. За шкалою педантичності найвищі показники зафіксовано у поліцейських патрульної поліції (12,36), а також поліції охорони (10,73), у поліцейських інших підрозділів індекси в межах коридору норми. Це свідчить про те, що працівники поліції (особливо патрульні) характеризуються пунктуальністю, надійністю, стабільністю настрою і відносин, акуратністю і сумлінністю. У поліцейських помірно виражені шкали емотивного і циклотимного типу (найбільше – у патрульних (10,87 і 11,43 відповідно) і слідчих (10,78 і 9,68). Отже, поліцейським, особливо патрульним і слідчим, властиві риси змішаного типу реагування, а саме риси доброзичливості, емоційності, виконавчої дисципліни і відповідальності, індивідуалі-

Таблиця 4.

Типи особистісних акцентуацій характеру працівників поліції

Типи	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
Демонстративний	14,14	14,29	14,58	13,47	12,73
Застрагаючий	12,46	12,61	12,43	9,60	10,75
Педантичний	8,06	8,53	8,81	12,36	10,73
Збудливий	6,17	6,03	7,13	5,33	5,15
Гіпертимний	15,69	15,28	14,76	17,31	14,66
Дистимний	8,27	8,25	9,07	6,85	7,68
Тривожний	4,80	4,88	5,76	4,76	5,71
Екзальтований	9,74	10,78	10,02	10,87	9,20
Емотивний	8,60	9,68	9,35	11,43	10,95
Циклотимний	9,86	9,55	10,27	11,00	10,90

Найвищі показники гіпертимності властиві оперуповноваженим і слідчим (15,69 і 15,28), найнижчі – дільничним і поліцейським поліції охорони (14,76 і 14,66); найвищі індекси демонстративності – дільничним офіцерам і слідчим (14,58 і 14,29), найнижчі – працівникам поліції охорони (12,73). Це означає, що усім поліцейським властиві такі індивідуальні риси, як: енергійність, активність, емоційна стійкість, урівноваженість і самовладання в конфліктних та стресових ситуаціях, рішучість, здатність брати на себе відповідальність, адекватно оцінювати свої сили і можливості, наполегливість, а також емоційність, вміння розпоряджа-

тичності та серйозності.

Темпераментальні особливості працівників поліції продіагностовані за допомогою опитувальника Русалова. Результати наведені в таблиці 5.

Опитування з використанням опитувальника Русалова в цілому підтвердили попередні дані і дають підстави стверджувати, що поліцейським властиві такі *темпераментальні особливості* як високі індекси за шкалами предметного і соціального темпу – 10,07 та 8,12 відповідно та шкалами предметної та соціальної ергічності – 10,18 та 7,10 відповідно (табл. 5). Це свідчить про високий темп поведінки і виконання операцій

предметної діяльності, моторно-рухову швидкість і швидкість мовленнєвих дій в процесі спілкування, а також високу розумову працездатність, потребу в активній діяльності, лідерстві і освоєнні світу через комунікацію.

Найвищі показники за зазначеними шкалами виявили працівники карного розшуку і слідчі (10,07 та

них відносин подано в таблиці 6.

Аналіз психологічних профілів *типів міжособистісних відносин* (табл. 6) дозволяє висновувати про те, що більшість поліцейських є особами, у яких склалися гармонійні відносини з оточенням (більшість шкал не перевищують 8 балів). Октанти стеничного типу реагування, які відображують такі риси міжособистісної

Таблиця 5.

Темпераментальні особливості особистості працівників поліції

Типи	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
Предметна ергічність	7,86	8,05	7,13	7,10	7,33
Соціальна ергічність	9,89	10,18	9,71	9,22	9,40
Предметна пластичність	9,29	9,12	9,19	9,10	9,31
Соціальна пластичність	5,61	5,50	5,79	5,51	5,52
Предметний темп	10,07	9,96	9,53	9,19	9,10
Соціальний темп	8,90	9,17	8,72	8,35	8,12
Предметна емоційність	2,37	2,92	2,82	2,30	2,35
Соціальна емоційність	2,02	2,17	2,44	2,55	2,10

10,18 відповідно), дільничні і працівники патрульної поліції (9,53 та 9,22). Також усім поліцейським властиві високі показники предметної пластичності, що свідчить про легкість переключення з одного виду діяльності на інший, швидкий перехід з одних форм мислення на інші, прагнення до різноманітності в предметній діяльності. Встановлено, що більшості працівників поліції притаманні невисокі показники емоційності. Це означає, що поліцейським в цілому невластиві емоційність і чутливість, вони впевнені в собі в ситуаціях спілкування, емоційно стійкі в разі невдачі, їм не властиві тривожність і надмірне хвилювання з приводу службових ситуацій. Найстійкішими емоційно виявилися оперуповноважені (2,02) та працівники поліції охорони (2,10).

Розподіл поліцейських за типом міжособистіс-

взаємодії, як лідерство, впевненість, незалежність, суперництво, прямолінійність, імпульсивність найбільш виражені у поліцейських патрульної поліції (8,33 і 6,09), слідчих (7,93 і 5,41) та поліцейських охорони (7,90 і 5,50). У меншій мірі – у оперуповноважених (6,50 і 4,69). Октанти гіпостеничного типу, які свідчать про тенденції до поступливості, скромності, уникнення конфронтації, залежності від інших, нерішучості в міжособистісних стосунках в цілому мало виражені і найбільше виявляються у патрульних (4,18 і 5,60), а також поліцейських поліції охорони (4,15 і 5,40), найменше вони виражені у оперуповноважених (2,59 і 3,83 відповідно). Зазначене може пояснюватись тим, що поліцейські патрульної поліції мають виявляти більше розуміння, емпатії і конвенційності у відносинах з громадянами, в той час як працівники кримінальної поліції, які

Таблиця 6.

Розподіл поліцейських за типами міжособистісних відносин

Октанти	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
Владно-лідуючий	6,5	7,93	6,88	8,33	7,9
Незалежно-домінуючий	5,4	6,22	5,51	6,78	6,2
Прямолінійно-агресивний	4,69	5,41	4,74	6,09	5,5
Недовірливо-скептичний	1,92	2,7	5,33	3,36	3,15
Покірно-сором'язливий	2,59	3,5	2,46	4,18	4,15
Залежно-слухняний	3,83	4,45	3,96	5,60	5,4
Співпрацюючий-конвенційний	6,06	7,0	3,0	7,59	7,6
Відповідально-великодушний	5,0	6,12	5,58	6,89	6,6

мають справу переважно з криміногенним оточенням, є менш схильними до компромісів, більш агресивними і наступальними в стосунках. Те ж саме витікає із результатів, отриманих за шкалою змішаного типу реагу-

мотиваційної спрямованості працівників поліції різних підрозділів (табл. 7).

Як видно з таблиці 7, найвищі індекси задоволення потреб у процесі службової діяльності отримала

Таблиця 7.

Розподіл поліцейських за особливостями мотиваційної спрямованості

Потреби	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
у зарплаті	38,3	40,7	42,8	44,8	44,9
в умовах праці	25,5	27,9	30,9	24,7	29,3
у структуруванні роботи	33,8	32,2	34,8	31,6	43,5
в соціальних контактах	26,4	25,6	27,2	22,8	23,4
у стабільних стосунках	22,4	21,7	23,8	21,7	24,3
у визнанні	33,7	35,8	33,2	35,2	34,5
у постановці і досягненні цілей	33,5	32,5	29,8	30,6	27,9
у владі	19,5	20,3	19,1	18,7	18,2
у різноманітності	29,4	28,2	27,4	28,9	26,3
у креативності	26,4	25,6	22,1	25,9	21,9
у самовдосконаленні	32,47	33,9	30,3	33,7	30,4
у суспільно-корисній праці	40,1	39,1	36,7	39,4	35,7

вання (відповідально-великодушний тип). Найвищі значення демонструють працівники патрульної поліції та поліції охорони (6,89 і 6,60 відповідно), що свідчить про важливість для професійної діяльності таких рис, як готовність допомагати іншим, почуття відповідальності за доручену справу, альтруїзм тощо.

Дані цілком очікувані, адже поліцейський повинен бути наполегливим і переконливим у спілкування, надавати об'єктивну оцінку діям та вчинкам, впливати на співрозмовника, привертати увагу і зацікавлювати людей, викликати в них почуття довіри; швидко встановлювати контакти з людьми; знаходити необхідний тон розмови, переконувати, визначати індивідуальні особливості співрозмовника, досягати поставленої мети в процесі спілкування, відстоювати власну думку, працювати в колективі, планувати діяльність, прогнозувати результат діяльності, регулювати і контролювати власні дії, виявляти лідерські якості. Найвищі індекси стеничного і гіпостеничного типу взаємодії зафіксовані у поліцейських патрульної поліції, що може пояснюватись значним діапазоном їх обов'язків і, відповідно, широким коридором комунікативних якостей особистості – від владних і домінуючих до компромісних тенденцій і навіть поступливості.

Критерій мотиваційної спрямованості. Аналіз результатів опитування поліцейських з використанням тесту Річі-Мартіна дозволив визначити специфіку

потреба у *високій заробітній платні* та матеріальній винагороді (1) – 44,9- 38,3. Це був цілком очікуваний результат, найбільше матеріальні стимули грають роль для працівників поліції охорони (44,9), найменше – для оперуповноважених і слідчих (38,3 і 40,7 відповідно). На наступних позиціях за популярністю вибору знаходяться потреби у *цікавій, суспільно-корисній праці* – 40,1-35,7, причому найвищий результат демонструють оперуповноважені й слідчі (40,1 і 39,1), найнижчий, а саме 35,7 і 36,7 – поліцейські поліції охорони і дільничні відповідно. Зазначене опосередковано свідчить про якість поліцейського менеджменту. Очевидно, що керівники підрозділів карного розшуку і слідства організують службову діяльність таким чином, що вона сприймається поліцейськими як цікава й корисна. Дослідження показало, що це досягається по-різному, проте найчастіше, для посилення сприйняття корисності службової діяльності поліцейські менеджери і психологи вміло роз'яснюють працівникам ширший соціальний контекст, в межах якого конкретна робота поліцейського набуває важливого значення і становить вагомий складову частину загальної мети і справи організації. В меншій мірі це вдається у процесі менеджменту персоналу в інших поліцейських підрозділах.

На третьому й четвертому місцях за поширеністю вибору знаходяться потреби у *чіткому структуруванні роботи* (3) і *визнанні з боку інших* – 43,5-31,6 і

35,8-33,2 відповідно. Найбільше потреба у структуруванні виражена у працівників поліції охорони (43,5), найменше – у поліцейських патрульної поліції і слідчих (31,6 і 32,2). Це свідчить про те, що працівники поліції охорони потребують високого рівня упорядкованості роботи, передбачуваності й контролюваності; відсутність чітких вказівок та інформації викликати у них стрес. Отже, для ефективної професійної діяльності таких поліцейських слід мотивувати встановленням чіткого порядку службових дій або наданням їм можливості встановлювати власний порядок. Навпаки, для поліцейських слідчих і патрульних надмірний контроль, правила й інструкції можуть викликати роздратування й напруженість, навіть призводити до конфліктів. Ці обставини варто враховувати менеджерам. Доволі високі потреби у визнанні означає, що керівникові доцільно мотивувати персонал різними способами – від оголошення подяки до матеріальної винагороди. Слід також враховувати, що високі показники за даною шкалою є негативним прогностичним критерієм успішності діяльності, оскільки свідчать про відсутність упевненості в собі.

Високі й помірні показники *потреби до самовдосконалення* у поліцейських (33,9-30,3), особливо у слідчих (33,9) і патрульних (33,7) є свідченням прагнення до самостійності й незалежності в роботі. Мотивація таких поліцейських потребує від менеджера уміння співвідносити особисті прагнення працівників з потребами організації. Спільне обговорення такої проблематики відіграватиме мотивуючу роль, оскільки дає працівникові відчуття, що керівник розуміє його інтереси і намагається задовольнити їх. З метою стимулювання таких працівників доцільно організовувати тренінги

лише вона виражена у оперуповноважених і слідчих (33,5 і 32,5), найменше – у представників поліції охорони (27,9). Високі індекси за цією потребою свідчать про бажання діяти самостійно, викладатися на роботі, працювати понаднормово. Проте менеджерам слід зважати на те, що такі працівники завжди повинні усвідомлювати мету, щоб не уникати діяльності в умовах невизначеності. Мотивація таких поліцейських полягає в чіткому визначенні мети і підпорядкуванні їй.

Достатньо вираженою є потреба у *різноманітності* – 29,4-26,3. Найбільше вона виражена у оперуповноважених і патрульних (29,4 і 28,9). Таким особам потрібна постійна можливість опановувати щось нове, вони уникають рутини, можуть швидко втрачати інтерес до монотонної роботи. Завдання керівника – мотивація таких працівників на завершення завдання.

Потреба бути *креативним* також виявляється доволі часто (26,4-21,9). Найвираженішою вона є у слідчих, патрульних і оперуповноважених, найменш вираженою – у представників поліції охорони. Можна казати про те, що поліцейські з високими індексами креативності відрізняються допитливістю, зацікавленістю, оригінальністю мислення, здатністю висувати нові ідеї. На останні місця в структурі мотиваційної спрямованості розташовані потреби, які мало пов'язані зі змістом правоохоронної діяльності, а саме потреби у *соціальних контактах, стабільних стосунках і у впливовості та владі*.

Середні значення *самоактуалізації* поліцейських представлені в таблиці 8.

Як видно з табл. 8, усі респонденти мають достатньо високий рівень самоактуалізації, який перевищує 40 балів (із 60 можливих). Найвищий ступінь ви-

Таблиця 8.

Середні значення самоактуалізації поліцейських

Показник	Оперуповноважені	Слідчі	Дільничні	Патрульні	Поліція охорони
М	40,70	42,73	43,12	44,9	45,80
σ	4,32	4,40	4,02	4,28	4,56

(наприклад, під час службової підготовки), де б створювались ситуації, які б задовольняли актуальні потреби особистості в самореалізації.

Наступною за значущістю йде потреба *ставити сміливі, складні цілі й досягати їх* (33,5-27,9). Найбі-

явили слідчі і працівники патрульної поліції (45,8 і 44,9 відповідно). Це означає, що самоактуалізація – як найбільш повна і вільна реалізація людиною своїх можливостей властива успішним професіоналам поліції. Прагнення до самоактуалізації, виявлене у поліцейських,

означає знаходження свого поклику і правильності професійного вибору. Одна з найважливіших характеристик самоактуалізованої особистості – наявність улюбленої справи, сутнісної діяльності, вірність своєму поклику і обов'язку. Щоправда, слід враховувати те, що для більшості поліцейських властива саме тенденція до самоактуалізації, власне ж остання може бути недосяжною.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поліцейській діяльності притаманна низка інваріантних ознак, які обумовлені не лише специфікою виконуваної професійної діяльності, але і їх варіативністю залежно від конкретного виду службової діяльності. Представлені результати порівняльного аналізу психограм поліцейських за основними видами діяльності (оперуповноважений карного розшуку, слідчий органу досудового розслідування, дільничний офіцер поліції, поліцейський патрульної поліції, поліцейський поліції охорони) доводять відмінності за досліджуваними критеріями і показниками профпридатності особистості працівника поліції до службової діяльності. Наведене стане у нагоді при призначенні осіб на посади та тим самим сприятиме підвищенню ефективності прогнозу успішності професійної діяльності поліцейських. Відтак *перспективи подальших досліджень* вбачаємо у розробці відповідних тренінгових програм.

References:

- Barko, V. I., Irkhin, Yu. B., Neshcheret, T. V. at. (2007). *Profesiohrafichnyi opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy: prakt. posib. [Professiogram's description of the main activities of the internal affairs bodies of Ukraine: training manual]*. Kyiv: KNUVS, Drukarnia MVS. 100 s. [in Ukrainian].
- Barrett, G. V., Miguel, R. F., Hurd, J. M. (2003) at. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management*. Vol. 32, No 4. [in English].
- Bouchard, C., Blair, S. N., Haskell, W. L. (2007). Physical activity and health. Champaign: Human Kinetics, 410 pp. [in English].
- Cochrane, R. E., Tett, R., Vandecreek, L. (2003). Psychological Testing and the Selection of Police OfficersA National Survey. *Criminal Justice and Behavior*. No. 30(5) pp. 511-537. [in English].
- Krivolapchuk, V. O., Sizonenko, A. S., Ostapovich, V. P., Barko, V. I.

(2019). *Metodiki psihologichnoyi dliagnostiki individualno-psihologichnih osoblivostey pratsivnikiv Natsionalnoyi politsiyi UkraYini [Methods of psychological diagnosis of individual psychological characteristics of employees of the National Police of Ukraine]: metod. rekomendatsiyi*. KiYiv: «Vidavnitstvo Lyudmila». 78 s.

Ostapovych, V. P., Dubova, I. O., Barko, V. I. at. (2018). *Profesiohramy za osnovnymy vydamy politseiskoi diialnosti: nauk.-prakt.posib [Professiograms by maine types of police activity: scientific and practical manual]*. Za zah. red. prof. V. O. Kryvolapchuka Kyiv: DNDI MVS Ukrainy; FOP Kandyba T.P. 244 s. [in Ukrainian].

Vadym Barko

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Researcher of the Research Laboratory of Psychological Support, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Yuliia Boiko-Buzyl

Doctor of Psychology, Associate Professor, Deputy Head of Research Laboratory of Psychological Support, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

Vadym Barko

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher of the Research Laboratory of Psychological Support, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (Ukraine)

COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHOGRAPHS OF POLICE OFFICERS BY MAIN TYPES OF OFFICIAL ACTIVITY IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

ABSTRACT

The National Police of Ukraine is in a state of reform and needs to significantly improve its work towards optimizing the system of psychological training of employees and psychological support of their service activities. The presented article is devoted to the results of comparative analysis of psychographs of police professions (operative criminal investigation, pre-trial investigation body, district police officer, patrol police officer, security police officer), developed in the process of large-scale experimental research. Psychograms were created on the basis of a systematic approach based on the use of an optimal set of psychodiagnostic techniques, which made it possible to study the basic individual and personal characteristics of employees of the National Police of Ukraine. It is emphasized that psychological features determine the level of professional suitability of employees for activities according to the criteria of general abilities

(verbal and nonverbal intelligence, creativity), personal characteristics (personal characteristics, leading personal tendencies, personal accentuations of character, temperamental features, types of interpersonal relationships) and motivational orientation (features of motivational orientation, self-actualization). The article presents common features that are common to all types of policing, as well as the main differences in the basic criteria and indicators of professional suitability of the individual to work, draws conclusions on improving the psychological selection of police officers and their appointment. It is argued that policing is characterized by a number of invariant features, which are due not only to the specifics of the professional activity, but also their variability depending on the specific type of service. The presented results of the comparative analysis of psychograms of police officers by main types of activity prove the differences in the studied criteria and indicators of professional suitability of the police officer's personality to official activity. This will be useful in the appointment of persons to positions and thus help to increase the effectiveness of the forecast of further success of the police.

Key words: psychogram, individual-personal features, psychological diagnostics, psychological selection, professional suitability.

Барко Вадим Іванович

Доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, м. Київ (Україна)

Бойко-Бузіль Юлія Юріївна

Доктор психологічних наук, доцент, заступник завідувача науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, м. Київ (Україна)

Барко Вадим Вадимович

Кандидат педагогічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення, Державний науково-дослідний інститут МВС України, м. Київ (Україна)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОГРАМ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗА ОСНОВНИМИ ВИДАМИ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ

Національна поліція України перебуває в стані

реформування та потребує суттєвого покращання роботи в напрямі оптимізації системи психологічного вивчення працівників та психологічного забезпечення їх службової діяльності. Представлена стаття присвячена висвітленню результатів порівняльного аналізу психограм поліцейських професій (оперуєвнованого карного розшуку, слідчого органу досудового розслідування, дільничного офіцера поліції, поліцейського патрульної поліції, поліцейського поліції охорони), розроблених у процесі масштабного експериментального дослідження. Психограми створювались на основі системного підходу, заснованого на використанні оптимального комплексу психодіагностичних методик, який уможливив вивчення основних індивідуально-особистісних особливостей працівників Національної поліції України. Наголошено, що психологічні особливості визначають рівень професійної придатності працівників до діяльності за критеріями загальних здібностей (вербальний та невербальний інтелект, креативність), особистісних характеристик (особистісні характеристики, провідні особистісні тенденції, особистісні акцентуації характеру, темпераментальні особливості, типи міжособистісних відносин) та мотиваційної спрямованості (особливості мотиваційної спрямованості, самоактуалізація). У статті наведено спільні ознаки, які властиві для усіх видів поліцейської діяльності, а також основні відмінності за базовими критеріями і показниками професійної придатності особистості до службової діяльності, сформульовано висновки щодо вдосконалення психологічного добору поліцейських та призначення їх на посади. Аргументовано, що поліцейській діяльності притаманна низка інваріантних ознак, які обумовлені не лише специфікою виконуваної професійної діяльності, але і їх варіативністю залежно від конкретного виду службової діяльності. Представлені результати порівняльного аналізу психограм поліцейських за основними видами діяльності доводять відмінності за досліджуваними критеріями і показниками профпридатності особистості працівника поліції до службової діяльності. Наведене стане у нагоді при призначенні осіб на посади та тим самим сприятиме підвищенню ефективності прогнозу подальшої успішності професійної діяльності поліцейських.

Ключові слова: психограма, індивідуально-

особистісні особливості, психологічна діагностика, психологічний добір, професійна придатність.

Барко Вадим Іванович

Доктор психологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник науково-дослідницької лабораторії психологічного забезпечення, Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины, г. Киев (Україна)

Бойко-Бузіль Юлія Юріївна

Доктор психологічних наук, доцент, заступник завідувача науково-дослідницької лабораторії психологічного забезпечення, Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины, г. Киев (Україна)

Барко Вадим Вадимович

Кандидат педагогічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник науково-дослідницької лабораторії психологічного забезпечення, Государственный научно-исследовательский институт МВД Украины, г. Киев (Україна)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПСИХОГРАМ ПОЛИЦЕЙСКИХ ПО ОСНОВНЫМ ВИДАМ СЛУЖЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ

АННОТАЦИЯ

Национальная полиция Украины находится в состоянии реформирования и требует существенного улучшения работы по оптимизации системы психологического изучения работников и психологического обеспечения их служебной деятельности. Представленная статья посвящена освещению результатов сравнительного анализа психограм полицейских профессий (оперуполномоченного уголовного розыска, следственного органа досудебного расследования, участкового офицера полиции, полицейского патрульной полиции, полицейского полиции охраны), разработанных в процессе масштабного экспериментального исследования. Психограммы создавались на основе системного подхода, основанного на использовании оптимального комплекса психодиагностических методик, позволившего изучение основных индивидуально-личностных особенностей работников Национальной полиции Украины. Отмечено, что психологические особенности определяют уровень профессиональной пригодности работников к деятельности по критериям общих способностей (вербальный и невербальный интеллект, креативность), личностных характеристик (личностные характери-

сти, ведущие личностные тенденции, личностные акцентуации характера, темпераментальные особенности, типы межличностных отношений и мотивационной направленности (особенности мотивационной направленности, самоактуализация). В статье приведены общие признаки, присущие всем видам полицейской деятельности, а также основные отличия по базовым критериям и показателям профессиональной пригодности личности к служебной деятельности, сформулированы выводы по совершенствованию психологического отбора полицейских и назначению их на должности. Аргументировано, что полицейской деятельности присущ ряд инвариантных признаков, обусловленных не только спецификой выполняемой профессиональной деятельности, но и их вариативностью в зависимости от конкретного вида служебной деятельности. Представленные результаты сравнительного анализа психограм полицейских по основным видам деятельности доказывают отличия по изучаемым критериям и показателям профессиональной пригодности личности работника полиции к служебной деятельности. Приведенное пригодится при назначении лиц на должности и тем самым будет способствовать повышению эффективности прогноза дальнейшей успешности профессиональной деятельности полицейских.

Ключевые слова: психограмма, индивидуально-личностные особенности, психологическая диагностика, психологический отбор, профессиональная пригодность.

How to cite (як цитувати):

Barko, V., Boiko-Buzyl, Y., & Barko, V. (2022). COMPARATIVE ANALYSIS OF PSYCHOGRAPHS OF POLICE OFFICERS BY MAIN TYPES OF OFFICIAL ACTIVITY IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*, 8(1), 149-159. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1.11> [in Ukrainian]

Дата отримання статті: 21.11.2021

Дата рекомендації до друку: 20.12.2021

Дата оприлюднення: 30.01.2022

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

Випуск 8 № 1 (57) / 2022

(українською, російською, англійською мовами)

за редакцією *Максименка С. Д.*

Технічний редактор С. С. Клімовський

Комп'ютерна верстка Т.І. Мельничук

Коректор С.С. Клімовський

Обкладинка А. Бобровницька

Редакційна колегія може не розділяти думку авторів.

За достовірність поданих до друку матеріалів відповідальність несуть автори. Редакційна колегія залишає за собою право наукового редагування.

Передрук матеріалів можливий за погодженням з редакцією та авторами наукових праць.

Електронне видання: <http://www.apsijournal.com>

Автор логотипу — Віктор Кириченко

Підп. до друку 30.01.2022.

Тираж: 150 екземплярів.

Адреса редакції: 01033, Україна, місто Київ, вулиця Паньківська, будинок 2.